

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **19**

Sayı / Issue **31**

Güz / Autumn **2021**

ISSN: **2148-0877**

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Yayın İsmi: Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ

Publication Name: The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yayın Türü: Süreli Hakemli Yayın

Publication Type: Periodical Peer-Reviewed Publication

Yayın Şekli: Yılda iki kez, Türkçe ve İngilizce

Publication Form: Twice a Year, in Turkish and English

ISSN: 2148-0877

Sahibi: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. Sedat MURAT

Owner: On behalf of the Çanakkale Onsekiz Mart University, Prof. Dr. Sedat MURAT

Dergi Hakkında: Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ, yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun onayıyla yayınlanır. Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ'ında yayınlanan yazılarda savunulan fikirler yazarlarına aittir. Derginin tüm hakları saklıdır. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar dışında önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz.

About the Journal: The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies is a peer-reviewed journal published twice a year. After the evaluation of the editorial board, the submitted papers are delivered to two, or three if need be, referees specialized in the related issue. Upon the approval of the editorial board, the paper is published. Ideas defended in the papers published in The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies belong to the authors. All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission of the editors.

Tarayan İndeksler / Indexing:

Modern Language Association (MLA)
International Institute of Organized Research (I2OR)
Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)
Scientific Indexing Services (SIS)
Index Islamicus
InfoBase Index
Directory of Open Access Journal(DOAJ)

Tübitak-Ulakbim Tr Dizin (Sosyal Bilimler Veri Tabanı)
Türk Eğitim İndeksi
Sosyal Bilimler Atif Dizini (SOBIAD)
Akademik Türk Dergileri İndeksi
Akademik Araştırmalar İndeksi
Bilimsel Yayın İndeksi
Arastirmax

İletişim / Contact:

Adres: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Terzioğlu Yerleşkesi

Fen Edebiyat Fakültesi 17100 Merkez/ÇANAKKALE

Tel: (+90) (286) 2180018 - 1726 | **Faks:** (+90) (286) 2180533

Erişim: www.canakkalearastirmalari.comu.edu.tr | **E-Posta:** canakkalearastirmalari@comu.edu.tr

Yayın Tasarımcısı / Publication Designer: Utkan Emre ER

E-Posta: utkanemreer@gmail.com

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

THE TURKISH YEARBOOK OF ÇANAKKALE STUDIES

Editörler / Editors

Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ / Dr. Öğr. Üyesi Cengiz PARLAK

Editör Yardımcısı / Assisting Editor

Arş. Gör. Buğra TERZİ

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ali SÖNMEZ	Doç. Dr. Hüseyin DURGUT
Prof. Dr. Alptekin YAVAŞ	Doç. Dr. Mehmet Ali YOLCU
Prof. Dr. Aşkın KOYUNCU	Doç. Dr. Oğuz KOÇYİĞİT
Prof. Dr. Cumhur ARSLAN	Doç. Dr. Özkan KESKİN
Prof. Dr. Mehmet Fatih YAVUZ	Doç. Dr. Semiha ALTIER
Prof. Dr. Murat KARATAŞ	Doç. Dr. Sercan Hamza BAĞLAMA
Prof. Dr. Reyhan KÖRPE	Doç. Dr. Taner GÖK
Prof. Dr. Şeref ULUOCAK	Dr. Öğr. Üyesi Aytun YAZGI
Prof. Dr. Şerif KORKMAZ	Dr. Öğr. Üyesi Barış BORLAT
Doç. Dr. Ahmet Turan TÜRK	Dr. Öğr. Üyesi Emrah NAKİ
Doç. Dr. Azer Banu KEMALOĞLU	Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN
Doç. Dr. Bilgin GÜNGÖR	Dr. Öğr. Üyesi Mithat ATABAY
Doç. Dr. Cahide SINMAZ SÖNMEZ	Dr. Öğr. Üyesi Onur USTA
Doç. Dr. Dilek KANTAR	Dr. Öğr. Üyesi Yusuf ACIOĞLU

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)	Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ (İstanbul Üniversitesi)	Prof. Dr. Raelene FRANCES (Monash Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman UYSAL (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Prof. Dr. Recep KARACAKAYA (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN (Dumlupınar Üniversitesi)	Prof. Dr. Rüstem ASLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Arif BİLGİN (Sakarya Üniversitesi)	Prof. Dr. Sacit PEKAK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Uludağ Üniversitesi)	Prof. Dr. Vedat ÇALIŞKAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)	Prof. Dr. Vehbi GÜNAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. C. Brian ROSE (Pennsylvania Üniversitesi)	Prof. Dr. Yılmaz KURT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi)	Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Cihan PIYADEOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)	Doç. Dr. Martin CROTTY (Queensland Üniversitesi)
Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Warsaw Üniversitesi)	Doç. Dr. Burhan SAYILIR (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatmagül DEMİREL (Yıldız Teknik Üniversitesi)	Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülden SARIYILDIZ (İstanbul Üniversitesi)	Doç. Dr. Erkan KONYAR (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Gültekin YILDIZ (İstanbul Üniversitesi)	Doç. Dr. Fatih SANCAKTAR (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi)	Doç. Dr. Ferudun Hakan ÖZKAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)	Doç. Dr. Funda Selçuk ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)	Doç. Dr. Güneş ŞAHİN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Heinz RICHTER (Mannheim Üniversitesi)	Doç. Dr. İsa BLUMI (Stockholm Üniversitesi)
Prof. Dr. Işıl ÇAKAN HACİBRAHİMOĞLU (İstanbul Üniversitesi)	Doç. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi)	Doç. Dr. Metin ÜNVER (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)	Doç. Dr. Mikail ACIPINAR (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ (Anadolu Üniversitesi)	Doç. Dr. Murat KEÇİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhami YURDAKUL (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)	Doç. Dr. Neriman HACISALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK (Ankara Üniversitesi)	Doç. Dr. Ramadan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Keir REEVERS (Monash Üniversitesi)	Doç. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Üniversitesi)	Doç. Dr. Yusuf Alperen AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Machiel KIEL (Hollanda Araştırma Enstitüsü)	Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahir AYDIN (İstanbul Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Aysegül KILIÇ (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ALİ BEYHAN (İstanbul Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Fatih GENCER (Bitlis Eren Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Baha TANMAN (İstanbul Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Marios HADJIANASTASIS (Birmingham Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Muhammet YAZICI (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Mete TUNÇOKU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Sühayla YENİDÜNYA (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin AYŞIĞI (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Şahin KILIÇ (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi)	Dr. Çağrı GÜLER (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)	Dr. Can AVCI (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)	Dr. İnan MCGIBBON (Yeni Zelanda Kültür ve Miras Bakanlığı)
Prof. Dr. Nurettin ARSLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)	Dr. Mehmet KURU (Sabancı Üniversitesi)
Prof. Dr. Örlin SABEV (Bulgaristan Bilimler Akademisi)	Dr. Seyit ÖZKUTLU (Yakın Doğu Üniversitesi)

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

31. Sayı (Güz 2021) Hakemleri

Prof. Dr. Ali Osman UYSAL
Prof. Dr. Aşkın KOYUNCU
Prof. Dr. Cahit TELCİ
Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA
Prof. Dr. Nilüfer ÖNDİN
Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA
Prof. Dr. Turhan KAÇAR
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN
Prof. Dr. Vehbi GÜNAY
Doç. Dr. Aytaç COŞKUN
Doç. Dr. Burcu PELVANOĞLU
Doç. Dr. Güneş ŞAHİN
Doç. Dr. Hülya TOKER
Doç. Dr. Mehmet PINAR
Doç. Dr. Mustafa GENÇOĞLU
Doç. Dr. Pelin TEKİNALP
Doç. Dr. Semiha ALTIER
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN
Dr. Öğr. Üyesi Barış BORLAT
Dr. Öğr. Üyesi Korkmaz ŞEN
Dr. Öğr. Üyesi Recep BÜYÜKTOLU
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman AŞIK
Dr. Ulaş Töre SİVRİOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Veysel TOLUN

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

THE TURKISH YEARBOOK OF ÇANAKKALE STUDIES

Yıl / Year 19

Sayı / Issue 31

Güz / Autumn 2021

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Hüseyin ARABACI

Anadolu'dan Rumeli'ye Türk-İslam Kültürünün İzleri: Çardak Kasabası'ndaki Tarihi ve Kültürel Varlıklar Örneği
Traces of Turkish-Islamic Culture from Anatolia to Rumelia: Example of Historical and Cultural Heritage in Çardak Town.....

1-41

Özge ASLANMİRZA

Orta Doğu'da Bir Viktoryen Dönem Kadınının Ayak İzleri Edith Sykes'in Seyahat Notları
Footsteps of a Victorian Woman in the Ottoman Middle East: Edith Sykes' Travel Notes.....

43-62

Solmaz BUNULDAY

Periferi Bienalleri: Sinop Bienali, Çanakkale Bienali ve Mardin Bienali Örnekleri
Peripheral Biennials: Examples of Sinop Biennial, Çanakkale Biennial and Mardin Biennial.....

63-81

Suna ALTAN

Bolu Vilayetinde Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1933-1948)
Republic Day Celebrations in Bolu Province (1933-1948).....

83-95

Resul ALKAN

Alman Diplomatik Raporlarında 27 Mayıs Askerî Darbesi
27 May Coup in the German Diplomatic Reports.....

97-111

Mustafa Mesut ÖZEKMEKÇİ

19. Yüzyılın İlk Yarısında Avrathisar'da (Kılış) Evlâd-ı Fâtihân Nüfusu
Population of the Descendants of the Conquerors in Avrathisar (Kilis) in the First Half of the 19th Century.....

113-141

Özlem KARSANDIK YAZICI

Osmanlı Devleti'nde Bir Mebus Adayının Seçim Beyannamesi
Election Manifesto of a Deputy Candidate in the Ottoman Empire.....

143-161

Gülşen TEZCAN KAYA

İslam Dünyasında Kağıt Üretimi ve Terbiyesinin Elyazmalarındaki Resimlere Yansıması
Paper Production and Treatment in the Islamic World and Its Reflection on the Paintings in the Manuscripts.....

163-196

Talat KOÇAK

Roma Hukukunda Çiftçi Yasaları Üzerine Bir Değerlendirme
An Evaluation on the Farmer's Law in Rome.....

197-208

Ömer Can YILDIRIM

Roma İmparatorluk Dönemi'nde Zirai Faaliyetleri Etkileyen Faktörler: Küçük Asya Örneği
Factors Affecting Agricultural Activities in the Roman Imperial Era: The Case of Asia Minor.....

209-219

Anadolu'dan Rumeli'ye Türk-İslam Kültürünün İzleri: Çardak Kasabası'ndaki Tarihi ve Kültürel Varlıklar Örneği

Hüseyin ARABACI*

Özet

Türklerin Anadolu'da gerçekleştirdikleri fetih hareketinden önce ıssızlaşan ve harabeye dönen Anadolu, yeni gelen yoğun Türk nüfusu ile canlılık kazanmış ve imar görmeye başlamıştır. Türkler, Anadolu'daki mevcut olan yolların tecrübelerle süregelen stratejik ve ticarî önemini idrak etmiş ve bu yollar üzerindeki yerleşimleri ihya etmişlerdir. Kısa zamanda binlerce köy ve kasaba kurulmuş harabe durumdaki pek çok şehir de ihya edilmiştir. Yeni fethedilen topraklara hızlı iskân, Türklerin "göçebe" kabiliyetine sahip olmasıyla açıklanabilir. Genel olarak Türk topluluklarının en belirgin özelliği olan bu kabiliyet sayesinde iskân, belli bir nüfus ve yerleşim politikası çerçevesinde yürütülmüş ve bu sistem verimli arazilere, yeni fetih olunan yerlere ve ulaşım yollarına uygulamıştır. Bu sayede hem gelir elde edilirken hem de askeri fayda ve İslamlaştırma sağlanmıştır. Bu kapsamda çalışmada Türklerin fetihleri öncesine dayanan ulaşım yolu durumunda olan Çardak Kasabası'nın Türk hâkimiyetine girmesinden sonra ve devam eden tarihsel süreçte kasabanın imarı araştırılmış ve inşa edilen eserlerden mevcut olanların durumuna ait tespit amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rumeli'ye Geçiş, "Alemsultan" Mevkii, Çardak Kasabası, Gazi Yakup Bey Vakfı, Hacı Mahmud Ağa Camii.

Traces of Turkish-Islamic Culture from Anatolia to Rumelia: Example of Historical and Cultural Heritage in Çardak Town

Abstract

Anatolia, which became desolate and in ruins before the Turkish conquest movement in Anatolia, gained vitality with its new arrivals and began to see zoning. The Turks realized the strategic and commercial importance of the existing roads in Anatolia through experience and reclaimed the settlements on these roads. Thousands of villages and towns were established in a short time, and many ruined cities were also rebuilt. Rapid settlement in the newly conquered lands can be explained by the fact that the Turks have the ability to be "nomadic". Thanks to this ability, which is the most prominent feature of Turkish communities in general, settlement was carried out within the framework of a certain population and settlement policy and this system applied to fertile land, newly conquered places and transportation routes. In this way, both

* Askeri Tarih Uzmanı, ORCID: 0000-0003-3358-1975, h.arabaci17@hotmail.com

income and military benefits and Islamization were provided. In this context, after the Turkish domination of the Town of Çardak, which was a transportation route dating back to before the conquests of the Turks, and in the ongoing historical period, the development of the town was investigated and it was aimed to determine the status of the existing works from the works built.

Keywords: *Crossing to Rumelia, "Alemsultan" monument, Çardak Town, Gazi Yakup Bey's Vaqf, Haji Mahmud Aga Mosque.*

Giriş

Malazgirt Savaşı, Oğuz Türklerine yeni bir ülke açan savaş olmuş¹ ve Türklerin Anadolu'daki iskân faaliyetleri içerisindeki eserler ve İslami yaşam tarzı çehresini bütünüyle değiştirmeye başlamıştır. Anadolu'daki mevcut olan yol şebekeleri ve bu yollar üzerindeki yerleşimler de *tecrübelerle süregelen stratejik ve ticarî önem* idrak edilerek ihya edilmiştir. Bu bilinçle kısa zamanda binlerce köy ve kasaba kurulmuş harabe durumdaki pek çok şehir de ihya edilmiştir.²

Özellikle Batı Anadolu'nun imar faaliyetlerinde, Osmanlı'nın bu bölgede söz sahibi olması ve ilerlemesi³ önemli bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim Osmanlı, bir taraftan yeni aldığı bölgelerde toprakların *mülkiyet hakkı ve üretim düzenine* dokunmayarak yerel beyleri vergiye bağlamakla yetinmiş⁴ diğer taraftan da fethedilen yerlerdeki ıssız ve tenha geçit noktaları ile boğaz gibi yerlerde zaviyeler inşa ederek güvenlik noktası oluşturmuştur.⁵

Osmanlı'nın yeni fethettiği topraklara hızla iskânı ancak, yurttaşlarının "seyyaliyet" kabiliyetine sahip olmasıyla açıklanabilir ki bu durum genel olarak Türk topluluklarının en belirgin özelliklerinden birisidir.⁶

- 1 Salim Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", *Türkler*, C 4, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s. 929, 955.
- 2 Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Türkler*; C 6, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s.294.
- 3 Necdet Öztürk, "Rumeli Fetihlerinde Boz Atlılar", Avrupa'ya İlk Adım Uluslararası Sempozyum, *1 Kasım 1999 Gelibolu*, (Haz. Ayşe Yıldız Topuz), İstanbul, 2001, s.30-31; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul, 2003, s.15; Halil İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler*, C 9, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s.135. Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul, 2014, s. 47,50.
- 4 H. Çetin Arslan, "Erken Osmanlı'nın Fetih ve Yerleşim Sisteminde Akıncı Beylerinin Stratejik Önemi", *Türkler*, C 9, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s.212; Karesi beyleri olan Hacı İlbey, Ece Halil, Evrenos Bey'in daha önce sahip oldukları tımarı işletmeye devam etmeleri buna örnek olarak gösterilebilir. Detay için bkz. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1299-1453)*, C 1, (çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul, 2011, s. 90-91.
- 5 Bu faaliyet, "Kolonizatör Türk Dervişleri" denilen grup tarafından gerçekleştirilmiştir. Ersin Gülsoy, "Kolonizatör Türk Dervişleri Yoluyla Yapılan İskân", *Osmanlı'da İskân ve Göç*, Ankara, 2013, s.24-25; Arslan, a.g.e., s. 213.
- 6 Gülfettin Çelik, "Osmanlı Devletinin Nüfus ve İskân Politikası" *Divan Dergisi*, S 6, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul, 1999, s.71.

Fethedilen bölgenin sistemle bütünleşmesinin sağlandığı bu yöntemle Osmanlı, yeni fethettiği topraklara yayla hayatı ve obalar halinde yaşayan Türkmen grupları iskân etmiştir.⁷“Şenlendirme” olarak da tabir edilen bu yöntemle Anadolu'dan gelen birçok Türkmen boyu, harap ve boş durumdaki yerlere yerleşerek⁸ buralarda ziraat ve hayvancılık yapmaya başlamıştır. Bu sayede hem gelir elde edilirken hem de askeri yarar ve İslamlaştırma sağlanmıştır. İskân edilen gruplar içinde bazıları harap ve boş durumdaki eski yerleşim yerlerine yerleştikleri gibi bazıları da yamaç yerlere, tarım ve hayvancılıklarını sürdürebilecekleri uygun arazilere yerleşmişlerdir.⁹

Osmanlı Beyliği'nin sınırları, 1352-1353 yılında Lâpseki-Çardak bölgesine kadar dayanmış¹⁰ ve Osmanlı Bizans'ın taht mücadelesinde destek kuvvet olmak üzere kimi zaman küçük gruplar halinde karşı yakaya (Rumeli) geçerek bölgeyi tanıma fırsatı bulmuş hatta karşı yakada bir üs (Çimpe Kalesi) elde etmiştir.¹¹

Çardak Kasabası tarihi ile ilgili literatürde sanat tarihi, tarihsel geçmişi ile ilgili daha önce yapılmış çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde iki çalışmada Gazi Yakup Bey'in vakıf eserleri inşa ederek kasabada oluşturduğu külliye, ayrı bir çalışmada da Gazi Yakup aile mezarlığında yer alan bir grup mezar taşı sanat tarihi açısından incelenmiştir.¹² Bunlardan başka Çardak Kasabası'nın tarihi ile ilgili çalışmalar bulunmaktadır.¹³ Ancak bu çalışmaların kapsamı içerisinde Çardak Kasabası'ndaki Gazi Yakup Bey'in Külliyesi haricindeki tarihsel ve kültürel varlıklar [“Alemsultan” mevkii, Salbaş Ağacı, Zincirbozan, Kumadası (Lagün Gölü), Çardak İskeleyi ve Hacı Mahmut Ağa Camii] ile ilgili yeterli derecede veri bulunmamaktadır.

7 Çelik, a.g.m., s. 72-75.

8 Oğuzların Kayı, İğdir, Kınık, Büğdüz boyları Çan'a; Bayat boyu Biga'ya yerleşmiştir. Detay için Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul, 1999, s.405, 407, 423, 424, 425.

9 Recep Yaşa, “Çanakale Yöresinde Türkmenler”, *Çanakale Tarihi*, C 2, İstanbul, 2008, s.861, 863.

10 Enverî, *Düstûrnâme-i Enverî 19-22*. Kitaplar (Osmanlı Tarihi), (haz. Necdet Öztürk), İstanbul, 2012, s.21.

11 Ahmedî, *Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osman*, (Haz. Atsız), İstanbul, 2013, s.145; Alphonsoe de Lamartine, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 2008, s. 34-35; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C 1, (çev. Nilüfer Epeçeli), İstanbul, 2009, s. 187; Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C 1, s.167, 188; Zinkeisen, a.g.e., s. 154; Mehmet İnbâşi, “Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve İskân Siyaseti”, *Türkler*, C 9, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s. 280-281.

12 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fâtih devri Mi'mârîsi: Zeyl*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul, 1961; Ali Osman Uysal, “Lâpseki/Çardak'da Yakup Bey Külliyesi”, *Sevim Buluç Anı Kitabı*, Çanakale, 2006, s.123-144; Korkmaz ŞEN, “Çanakale-Çardak Gazi Yakup Bey Aile Mezarlığındaki Bir Grup Mezar Taşı”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 5, S 1, Haziran 2016, ss. 51-86.

13 Hüseyin Arabacı, *1256/1840 Nüfus Defterlerinde Çardak Kasabası*, İstanbul, 2017; Hüseyin Arabacı, “Kaptan-ı Derya Gazi Yakup Bey”, *Devlet Dergisi*, S 477, Mayıs-Haziran 2018, Ankara, 2018.; Müge Kübra Oğuz, “*Temettuat Defterlerine Göre Lâpseki Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1844-1845)*”, Yüksek Lisans Tezi, Çanakale 18 Mart Üniversitesi Eğt.Bil.Ens.Ortaöğretim Sos.Alanlar Eğt.Ana Bil. Dalı Tarih Eğt.Bil.Dalı, Çanakale, 2013; Ahmet Acar, *Geçmişten bugüne Çardak: tarihi, gelenekler, görenekler, yaşanmış olaylar*, İstanbul, 2018; Hüseyin Arabacı, *Temettuat Defterlerine Göre 1845 yılında Çardak Kasabasının Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İstanbul, 2019; Hüseyin Arabacı, “Çanakale Savaşı'nda Lâpseki Ve Çardak Bölgesindeki Asker Hastaneleri de Bombalanmıştı”, *Anafarta Dergisi*, S 4, Çanakale, 2019.

Buna göre bu makalede, Türklerin yurt tutma çabasında Çardak Kasabası'nın bulunduğu topraklarda iskânı ve bu bölgenin Osmanlı hakimiyetine girmesinden itibaren Osmanlı Devleti'nin fethettiği topraklarda ideal bir siyasi ve toplumsal düzen oluşturma çabasında, Çardak Kasabası'nın imar ve iskân sürecine ilişkin tespitlerin ortaya konulması ve gerek bu süreçte gerekse devamında kasabada yer almış tarihsel mekânlardan günümüze erişebilen kültürel varlıkların incelenmesi amaçlanmıştır.

1. Çardak Kasabası'nda Osmanlı'nın İskân Faaliyetleri

Türklerin Lâpseki/Çardak bölgesine gelişi, 12'nci yüzyıl sonlarında başlamış ve 1296 yılından itibaren bölgede Karesi yerleşiminin başlamasıyla Türkler, Rumeli'deki Bizans varlığını tehdit eder hale gelmiştir.¹⁴ 1352-1353 yılında Osmanlı Beyliği'nin sınırları, Lâpseki-Çardak bölgesine kadar dayanmıştır.¹⁵

Çardak Kasabası bu dönemde, I. Murad Hüdavendigâr tarafından mamur edilmiş¹⁶ kardeşi Süleyman Paşa da burada bir kale yaptırmıştır.¹⁷ Süleyman Paşa'nın ayrıca Çardak'ta vakıf toprağı da bulunmaktadır.¹⁸

Tapu tahrir kayıtlarında Süleyman Paşa ve I. Murad Hüdavendigâr Vakfı olarak "Çam" ve "Has köy" adlı bu iki köyün mevcudiyeti bulunmakta ve Çardak Kasabasının güneyinde yer alan tepenin kuzeye bakan eteğinde bulunan iki köyün durumu, 922/1515 tarihli tahrir defterinden¹⁹ itibaren 1260/1844 yılına ait iskân defterine²⁰ kadar takip edilebilmektedir. 937/1530 yılında yapılan tapu tahririnde bu iki köy, I. Murad Hüdavendigâr Vakfı'na ait olarak gösterilmekte ve gelirlerinin Lâpseki merkezdeki caminin tamirine ve ihtiyaçlarına sarf edileceğı²¹ bilgisine yer verilmektedir.

Ortaya çıkan bu durum, Osmanlı'nın Rumeli'ye geçiş sürecinde Çardak bölgesine yerleştirilen Türkmen boylarının ilk etapta kurulan üç köy (Çam, Has ve Kalfadı)z)

14 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karesi Vilayeti Tarihçesi*, (haz. Abdülmecid Mutaf), Balıkesir, 2000, s. 19; Ali Sevim, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara, 1989, s. 263-264.

15 Enveri, a.g.e., s.21.

16 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini, (haz. Robert Dankoff-Se-yit Ali Kahraman-Yücel DAĞLI), İstanbul, 2013, s. 152.

17 "Çanakkale", *İslam Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul, 1992, s. 342.

18 889/1484 yılında Gazi Yakup Bey'in Çardak Kasabası'nda inşa ettirdiğı eserler ile oluşturdu-ğu külliyesi için tanzim edilen vakfiyede, eserlerin doğu tarafında Süleyman Paşa Vakfı'nın yer aldığı bilgisi verilmektedir. Bkz. Vakıflar genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Vakfiye Tercüme Defteri 1767:320; Evkaf Defteri (El Yazması), "Gazi Yakup Bey Merhumun Birinci Vakfiyesinin Osmanlıca tercümesi" varak 1a. (Sahaftan Edinme Kişisel Arşiv).

19 Recep Dündar, "59 Nolu Tahrir Defterine Göre Biga Sancağında Yerleşim ve Nüfus", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S 2/6, İstanbul, 2013, s. 1153.

20 BOA, MAD. d. 21699, 29. Z. 1260 (Hicri).

21 M.Mustafa Kulu, "1530'larda Çanakkale Yöresinde Yerleşim ve Nüfus", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığı*, S 2, Mart 2004, Çanakkale, 2004, s. 211

itbarıyla tepelerin yamaçlarına yerleştirildiğini göstermektedir. Buna göre Osmanlı'nın iskân sistemine uygun olarak gerek güvenlik gerekse tarımsal alan ve hayvancılık faaliyetleri nedeniyle sahil kesiminden uzak yerlerde ve yamaçlarda görülen Türkmen iskânı (Şenlendirme)²², Çardak bölgesinde de geleneğe uygun olarak yapılmıştır.

2. Osmanlı'nın Çardak Kasabası'ndaki İmar Faaliyeti

2.1. Çardak İskeleyi

Çardak iskeleyi, eskiçağa dayanan²³ geçmişe sahip olarak karşı yakaya (Rumeli) geçişin yapıldığı yer durumunu, Osmanlı devrinde de sürdürmüştür. Yıldırım Beyazıt döneminde Gelibolu'nun donanma üssü olarak seçilmesi²⁴, Osmanlı'nın denizcilikte ilerlemesinde ve bölgenin gelişmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. II. Murat döneminde Gelibolu-Çardak arasında ulaşım, "At Kayığı"²⁵ denilen yelkenli ve kürekli tekneler ile yapılmıştır.²⁶ Aslen Tımarlı Sipahilerin nakli için tahsis edilmiş olan At Kayıklarında, Gelibolu'daki Acemi Oğlan Ocağı'na gönderilenler de günlük bir akçe karşılığında hizmet görmüştür.²⁷

Ticari geçişler açısından da Dimetoka²⁸ dan gelen ticaret yolunun önem kazandığı²⁹ Çardak mevki, Gelibolu üzerinden geçişlerin sağlandığı bir menzil olarak Osmanlı'nın kullandığı önemli bir iskele ve geçiş güzergâhı olmuştur.³⁰ Oldukça işlek olan bu hat ile Bursa ipekleri Karacabey-Biga-Çardak-Gelibolu-Edirne üzerinden önce Rumeli'ye ardından da Dubrovnik-Ancona yoluyla Floransa'ya ulaşmaktadır.³¹

2.2. Gazi Yakup Bey Vakfı

Osmanlı'da yerleşim birimlerinin ihyası ve imar faaliyetleri, bu hizmeti görececek bir kurum bulunmadığından vakıf müessesesi ile icra edilmiştir. Vakıf kurmak, gelenek haline getirilmiş ve teşvik edilmiştir. Bu gelenek padişah, hanedan üyeleri ve devlet

22 Yaşa, a.g.e., s. 863.

23 *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, ed. Richard J.A. Talbert, New Jersey, 2000, s.772.

24 İdris Bostan, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2006, s. 13.

25 Küçük Mavnanın döşemelisi olup, baş ve kık tarafı rampalıdır. Baş tarafında 2, kık tarafında da 2 olmak üzere toplamda 4 kürekli tekneye verilen addır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1988, s.457

26 Gelibolu'dan karşıya geçiş her yaya için üç ve her atlı için beş akçe ödeniyordu. İdris Bostan, Salih Özbaran, *Türk Denizcilik Tarihi*, C 1, İstanbul, 2009, s. 77.

27 Midhat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul, 1958, s. 4.

28 Yunanistan'da Trakya kesiminde eski bir Osmanlı Kasabası. Detay için bkz. Machiel Kiel, "Dimetoka", *TDVİA*, C 9, İstanbul, 1994, s. 305-308.

29 Tuğlacı, a.g.e., s. 225.

30 Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler*, İstanbul, 2005, s. 106.

31 Halil İnalçık, "Bursa I. XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, Cilt: XXIV, S. 93, Ocak 1960, s.55, ss. 45-102.

görevlileri tarafından kurulan vakıflar ile sürdürülmüştür. Meydana getirilen vakıf eserler, hizmet birimi vazifesi görmüştür. Kurulan vakıf eserler sayesinde *devlet hazinesine yük binmeden sosyal ve kültürel işleyiş ve süreklilik sağlanmıştır*.³² Bu anlayış içerisinde Çardak iskelesinin gelişimi ve bu mevkiin Osmanlı ordusuna hizmet eden bir menzil ve yerleşim birimine dönüşümü de Gazi Yakup Bey³³ sayesinde olmuştur.

Gazi Yakup Bey, Çardak Kasabası'nda cami, medrese, mektep (Kur'an-ı Kerim eğitimi), zaviye, han ve hamam gibi *ana yapılar* ile bir külliye oluşturmuş ayrıca bu yapıları desteklemek üzere de mutfak, mahzen, fırın gibi *destek birimleri* inşa ettirmiştir. Gazi Yakup Bey bu eserler dışında yine Çardak Kasabası'nda 5 adet de su kuyusu³⁴ açtırmış ayrıca 1 yel değirmeni³⁵, 3 su dolabı,³⁶ 1 bağ ve 1 bostan yeri ile 11 adet dükkân³⁷ da külliye dahil ederek banisi olduğu bu eserler ile 899/1484 yılında vakıf kurmuştur.³⁸

Osmanlı'da genellikle önemli ticaret yolları üzerinde han, hamam, cami ve medrese gibi yapılar inşa edilerek oluşturulan külliyeler, menzil çevrelerinde bulunmaktaydı.³⁹ Bu bakımdan Gazi Yakup Bey'in Çardak Kasabası'nda meydana getirdiği külliye de bu kapsamda olup kasabanın gelişiminde oldukça etkili olmuştur. Nitekim kasaba halkı, Gazi Yakup Bey Vakfı reayasından olmaları ve Çardak iskelesinde mevcut 18 parça geminin 9'u ile askerleri bedelsiz olarak Gelibolu'ya geçirmeleri, gelip-geçenlerin işlerini görmeleri dolayısıyla *sefer zamanlarında toplanan olağan üstü vergilerden muaf tutulmuştur*.⁴⁰

Osmanlı döneminde, sefere gidip-gelen askerlere tayinat verilen yerler arasında Çardak menzili de bulunmakta⁴¹ ve sefere gidip-gelen askerlerin yoklamalarının yapıldığı

32 Halil İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History* XIX/1, 1969, p. 97.

33 Gazi Yakup Bey'in askeri yaşamı ve faaliyetleri için bkz. Haydar Alpagut, *Denizlerde Türkiye*, C 1, İstanbul, 1937, s. 341; İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu, "Deniz Kuvvetleri", *Türk Kültürü Dergisi*, S 117, Temmuz 1972, Yıl: 10, s.768; Tevfik İnci, "Kaptan-ı Deryalar" *Deniz Kuvvetleri Dergisi Eki*, S 484, C 80, Ocak 1974, s. 59; Halil İnalçık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi", *Belleten*, C VIII. Sayı 30, 1944, s.185-199; Tevfik İnci, "Fatih Devri Derya Kaptanlarından Amiral Yakup" *Yeni Tarih Dergisi*, S 11, Kasım 1957, s. 323-324; Hüseyin Arabacı, "Kaptan-ı Deryalar Dönemine Bir Bakış; Gazi Yakup Bey", *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, S. 634, Nisan 2019, s. 44-48.

34 Su kuyularının yeri vakfiyede, 2 adet iskele başında, 1 adet zaviyenin yanında, 1 adet medresenin yanında ve son olarak ise 5. su kuyusu da Han ile Hamam arasındadır. *Gazi Yakup Bey Vakfiyesinin Tercümesi*, VGMA, 1941, s.316.

35 Deniz kenarında kabristan yakınındadır. Tercüme, aynı yer.

36 1'i Hamam yanı, 2'si Medrese ve Mektebe bitişik olan Bostan yeri içindedir. Tercüme, aynı yer.

37 10 adet dükkânın yeri, kiblesinde Han, şark tarafında umumi yol ve Süleyman Paşa Vakfı ile Pazar yeri, garbında ise umumi yol olarak tarife edilmiş, 11'inci dükkân ise Han'ın kapısında Nalbant dükkânı olarak tarif edilmiştir. Tercüme, aynı yer.

38 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), 583.14.9 *Gazi Yakup Bey Vakfiyesinin Tercümesi*, VGMA, 1941, s.316.

39 Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İstanbul, 2014, s. 42.

40 BOA, Cevdet Tasnifi Evkaf (C.EV.), 313/15915, 29.8.1204 (Hicri); BOA., Cevdet Tasnifi Dahiliye (C.DH.), 303/15101, 29.11.1236 (Hicri); Cevdet Tasnifi Maliye (C.ML.), 150/6343, 07.05.1240 (Hicri).

41 BOA., Defter Tasnifi Mevkufat Defteri (D.MKF.d.), Def. No: 27768, 29.11.1107 (Hicri).

yerler arasında Çardak iskelesi de bulunmaktadır.⁴² Bu kapsamda askerlerin Çardak iskelesinden geçişlerinin kolaylaştırılması için emirler yayımlanmıştır.⁴³ Bundan başka ayrıca Çardak Kasabası, Osmanlı Donanması için *kalyoncu nefer ve nefer bedeliyesi* temin edilen yerler arasında⁴⁴ olup Çardak iskelesinde, *Boğaz Muhafızlığı* da bulunmaktaydı.⁴⁵ Ayrıca Bahriye zabitanı için *mangal kömürü*⁴⁶ ve Gelibolu Baruthanesi için *odun*⁴⁷ Çardak'tan tedarik edilmiş⁴⁸ ve temin edilen odunun güvenle nakledilmesi için de Lâpseki ve Çardak'ta sürekli olarak yeniçeri bulundurulmuştur.⁴⁹

Bunlardan başka Çardak iskelesindeki bulunup Gelibolu, Çardak ve Lâpseki arasında işleyen küçük tonajlı teknelerin *on mil mesafe dâhilindeki seyirleri ve ticari faaliyetleri*, Gazi Yakup Bey'in Vakfı sayesinde fener ve karantina rüsumatından muaf tutulmuştur.⁵⁰

3. Osmanlı'nın Rumeli'ye Kalıcı Geçiş Döneminden Kalan Çardak Kasabası'ndaki Tarihi ve Kültürel Varlıklar

3.1. "Alemsultan" Mevkii

Günümüzde Çardak Kasabası'nda Osmanlı'nın ilk varlık gösterdiğine dair iz, Rumeli'ye kalıcı geçiş sürecinde Süleyman Paşa'nın "Otağ Çadırını"⁵¹ kurduğu "Alemsultan" mevkii'dir. Kasaban halkı arasında -*Sultanın Alem'i* anlamında "Alemsultan" olarak anılan bu mevkî, Farsça cehar (dört) sütun ve üzerindeki tak dolayısıyla "cehar-ı tak" olarak anılmış ve zamanla bu isimlendirme "Çardak" adına dönüşmüştür.⁵² "Çardak" adının kaynağı ile ilgili ayrıca Süleyman Paşa tarafından "Alemsultan" mevkiiinde bir mescit yaptırıldığı ve Süleyman Paşa'nın otağını buraya kurduğu ve burası için halk arasında -*Nereye Gidiyorsun?* Şeklindeki soruya "Çağırda'ğa" diye cevap verildiği bu söylemin zamanla "Çardak'a" dönüştüğü şeklinde hiçbir dayanağı olmayan bir rivayet de bulunmaktadır.

42 BOA., Bâb-ı Âsafî- Âmedi Kalemî/Divan-ı Hümayun Sicilleri/Mühimme Defterleri (A. {DVNS-MHM.d.}), 127/184, 20.04.1130 (Hicri).

43 BOA., A. {DVNSMHM.d.}, 110/1777, 10.11.1109 (Hicri); BOA., Cevdet Tasnifi Askeriye (C.AS.), 622/26256, 29.12.1255 (Hicri).

44 BOA., Cevdet Tasnifi Bahriye (C.BH.), 270/12469, 18.05.1205 (Hicri).; BOA., C.BH., 47/2213, 11.08.1205 (Hicri).

45 Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, C 1, (haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Bakı Çakır, Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul, 2013, s. 362.

46 BOA, Dahiliye İdare-i Umumiye Ekleri (DH. İ.U.M. EK), 24/60, 02/S /1335 (Hicri).

47 İngiliz perdahtı için pişirilmek üzere temin edilmektedir. BOA, C.AS. 927/40116, 22/M /1182 (Hicri).

48 Lâpseki ve Çardak civarından kesilen odunların miktarı, 1293/1876-77 yılında 390.000 Kg. Çam kerestesiydi. Miktar, ortalama olarak 300.000 kıyye (1 Kıyye=1,3 kg) yani 390.000 kilogramdır. Detay için bkz. Cezair-i Bahri Sefid Vîlayeti 1293/1876 Salnamesi, s.173.

49 BOA, 85 Numaralı Mühimme Defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayını, Ankara, 2002, s. 393.

50 BOA, Dahiliye Nezareti Muhaberatı Umumiye İdaresi (DH. MÜ.), 28-2/6, 29 Za 1327 (Hicri).

51 Padişah çadırı. Detay için bkz. Cenap Çürük, "Çadır, (Osmanlılarda Çadır)" *TDVİA*, C 8, İstanbul, 1993, s.162-164

52 Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul, 1985, s.225.

Trakya Umumî Müfettişi Kazım Dirik, 1938 yılının temmuz ayında Çardak Kasabası'nda yapılan incelemeden sonra hazırlattırılan raporda: "Alemsultan" Mevkii de incelenmiş ve Çardak Kasabası'nın Osmanlı'nın Rumeli'ye geçişinde bir hazırlık yeri olduğu, "Alemsultan" mevkiinin müzeler müdürlüğü tarafından dört taş sütunla tespit edilip buraya bir de küçük bina inşa ettirildiği, inceleme tarihinde binanın yıkık olduğu ve Çardak halkınca yıkıntıların kaldırılarak buraya tarihi bir anıt dikme teşebbüsünde oldukları belirtilmiştir.⁵³

3.2. Salbaş Ağacı

Çardak Kasabası'nda bulunan bir başka tarihi ve kültürel varlık da "Salbaş" adı verilen ağaçtır. Çok büyük çapta ve oldukça eski bir çınar ağacı olan "Salbaş" ağacı, kasabanın kuzey doğusundaki mevkide bulunmaktadır. Halk arasında Osmanlı'nın Rumeli'ye kalıcı geçiş sürecinde *bu ağacın dallarından iki sal yapılip Rumeli'ye bu sallarla geçildiği* anlatıla gelmiştir. Çardak Kasabası'nda menkıbeye göre her yıl mayıs ayında temsili olarak Rumeli'ye geçiş ritüeli gerçekleştirilir.

Osmanlı Beyliği'nin Rumeli'ye kalıcı geçişi ile ilgili bilgi içeren kaynaklarda bu hadiseye, Osmanlı'nın Gelibolu'ya (Çimbi Kalesi'ne) geçmek üzere "Göreceden aşağı Viranca hisar denilen yere gelmesi"⁵⁴ ve buradan her salda 40'ar kişinin bulunduğu iki sal ile Rumeli'ye geçmesi⁵⁵ şeklinde yer verilir. Ancak Çimbi Kalesi'nin dolayısıyla da Gelibolu'nun alınmasının sallarla geçilerek yapılmış bir fetih olmadığı, yapılan detaylı çalışmalarla ortaya konulmuştur.⁵⁶ Salbaş Ağacı, 30.08.2002 tarihinde meydana gelen şiddetli fırtınada parçalanıp yıkılmış⁵⁷ günümüze gövdesinin bir kısmı ulaşabilmiştir.

53 Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTKA), Kutu 2, Gömlek 2, Belge 19, 17.09.1938. "Alemsultan" mevkiinin günümüzdeki durumu için bkz EK-2.

54 Geçiş yeri için vardıkları yer konusunda kronikler arasında farklılık bulunmaktadır. Örneğin geçiş yeri: Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevârih*, c. 1, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara, 1992, s.88'de Görece olarak geçerken, Şükrullah, *Behcet'üt Tevârih*, İstanbul, 2013, s.208'de Kemer olarak; Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, (haz. Atsız), İstanbul, 2013, s. 33'te "Güvercinlik'ten aşağı Varınça" olarak geçerken Düstûnâme-i Enveri, *Osmanlı Tarihi*, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul, 2012, s.21'de ise Lâpselike olarak geçmektedir. İsmail Hakkı Danişmend ise bu mevkiin "Görece" adlı yer civarında "Paesus" denilen nokta olması ihtimali üzerinde durur. Bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C 1, İstanbul, 1947, s. 27. Paisos Antik Kenti, Zircirbozan'ın doğusunda yer alan Adatepe Köyü'nün doğu kesiminde bulunmaktadır. Bkz. Reyhan Körpe, "Troas bölgesi Antik Kentleri", *Çanakale Tarihi*, C 1, (ed. Mustafa Demir), İstanbul, 2008, s. 353.

55 Oruç Bey, a.g.e., s. 34; Şükrullah, a.g.e., s.209; Hoca Sadettin, a.g.e., s.89; Enveri, a.g.e., s.21'de asker sayısı 70 olarak verilmektedir. Osmanlı Tarihçisi Âli, Sal ile geçişi "Himmet-i Merdan ile, gayblar irsalı ile Oldı bizim Salımız, Taht-ı Süleyman Gözlerimizi açmışız, Ahsen-i cimâ ile" mısra'ları ile anlatmaktadır. Bkz. Âli, *Kitabü't-Tarih-i Künhü'l-Ahbar*, C 1, (haz. A. Uğur, A. Gül, İ. Hakkı, M. Çuhadar), Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 1997, s. 76. Sal ile Rumeli'ye Geçiş, II. Bayezid Dönemi Osmanlı Tarihçisi Rûhî Çelebi tarafından da verilmiştir. Bkz. *Rûhî Târîhi*, (haz. Yaşar Yücel- Halil E. Cengiz), Ankara, 1992, s. 385.

56 Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, İstanbul, 1993, s. 10-11; Münir Aktepe, "Çimbi", *DİA*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 317.

57 <https://www.canakaletravel.com/ilce/lapseki>.

3.3. Kum adası (Lagün Gölü)

Kum adası (Lagün Gölü), Çardak Kasabası'nda sahil kesiminde yer alır. 3.7 km uzunluğa, maksimum 100 m genişliğe ve maksimum 1.5 m yüksekliğe sahiptir. Kıyı okunun uzanışına bağlı olarak burada 1.3 km² yüzölçümüne sahip bir lagün meydana gelmiştir. Zincirbozan mevkiine kadar tali bir yol oluşturan kıyı oku, Çardak beldesinin 5 km doğusunda bulunan Bayramdere'nin Marmara Denizi'ne taşıdığı çakıl ve kumların 2.5 km güneybatı yönünde taşınıp çökmesiyle meydana gelmiştir.⁵⁸

Kum adası ile ilgili Rumeli'ye geçişle ilişkilendirilen bir *Kum ada Menkıbesi* bulunmaktadır.⁵⁹ Menkıbenin yöre halkında söylene gelmiş olan hali, velayetnamede geçen şekildeyle büyük oranda uyumaktadır. Ancak literatürde Kum adanın varlığının daha eski tarihlerde var olduğunu ortaya koyan bilgiler yer almaktadır. Bahse konu veriler, Kum ada menkıbesini tarihsel gerçeklikten uzak bırakmaktadır. Buna göre kum adadan M.Ö. 405 yılında *Atinalılar* ile *Sparta-Pers* ittifakı (Paleponnesoslular) arasında gerçekleşen Aigospotamoi⁶⁰ Savaşı'nda bahsedilmekte ve bu savaşta Atinalılar'ın, Paleponnesoslular'ın yelkenlerini Abarnis'teki Kum adada bularak burada imha ettikleri bilgisi verilmektedir.⁶¹

4. Çardak Kasabası'ndaki Osmanlı Dönemine Ait Mezar Taşları

Çardak Kasabası'nda Gazi Yakup Bey'in türbesi ile halk arasında "Kadınlar Mezarlığı" da denilen hazire içinde Gazi Yakup Bey'in aile efradına ait 6 kabrin 7 şahidesi bulunmakta olup bu eserler, yazı stili, bezeme ve taş özellikleri bakımından 15. Yüzyıl'a ait nadir kültür varlıkları arasındadır.

Çardak Kasabası'nda ayrıca Gazi Yakup Bey Aile mezarlığı içerisinde⁶² 47 Adet,

58 Vedat Çalışkan, vd., "Çanakkale İçin Bir Tabiat Parkı Önerisi: Çardak Kıyı Oku ve Lagünü (Çardak Kuş Cenneti)", T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı III. Bölge Müdürlüğü Çanakkale Şube Müdürlüğü, Çanakkale, 2013. s. 5-7.

59 Rıza Yıldırım, *Seyyid Ali Sultan Velâyetnâmesi*, Ankara, 2007, s. 14-16.

60 Eski Yunanca'da "Keçi deresi" anlamına gelen Aigospotamai'nin günümüzdeki yeri, Gelibolu ilçesine bağlı Sütlüce köyüdür. Köyün kuzey batısında yer alan Büyükdere ağzında gerçekleşen Aigospotamai Savaşı, aslında 27 yıldır devam eden savaşların sonucusudur. Bkz. Barry Strauss, "Gelibolu ve Aigospotami Deniz Savaşı (M.Ö.405)", *Piri Reis Haritasının 500. Yılı Uluslararası Gelibolu Sempozyumu (9-10 Mayıs 2013) Bildiriler Kitabı*, (ed. Ramazan Gülemdam), Çanakkale 18 Mart Üniwersitesi, Çanakkale, 2013, s. 11, 14.

61 Atinalı Amiral Kanon, deniz muharebesinde Paleponnesosluların gemilerinde hareketi kısıtlayan sadece açık denizde kullandıkları yükçe ağır keten yelkenlerin olmadığını fark etmiş ve kısa bir araştırmadan sonra bu yelkenleri Kum adada bulmuştur. Sam Lieu, "Abarnis", *Piri Reis Haritasının 500. Yılı Uluslararası Gelibolu Sempozyumu (9-10 Mayıs 2013) Bildiriler Kitabı*, (ed. Ramazan Gülemdam), Çanakkale 18 Mart Üniwersitesi, Çanakkale, 2013, s. 4.

62 Buradaki şahidelerin tarihleri, 18-19. Yüzyıla arasındadır (Şeyhî Çelebi:1124/1712-1713)-(Abdurrahman Efendi:1328/1910-1911). Hazirede içindeki mezar taşlarının muhteva ettikleri bilgilere bakıldığında Gazi Yakup Bey Vakfı'nda görevli kişilere ait ve onların yakınlarına ait oldukları anlaşılmakta ve bu mezar taşlarının Gazi Yakup Bey Camii ön bahçesinden buraya taşınmış olma ihtimali bulunmaktadır. Nitekim, Fransız seyyah Gouffier'in 18. Yüzyılın sonlarında yapmış olduğu ve Çardak'ın da aralarında bulunduğu seyahatlerinde yapmış olduğu gravürleri arasında

yeni mezarlık içerisinde⁶³ 195 adet ve son olarak kasabanın Yukarı Mahallesi'nde bulunan eski mezarlık içerisinde de 23 Adet olmak üzere toplamda 272 adet Osmanlı dönemine ait eski Türkçe yazılı mezar taşı bulunmaktadır.

Bunlardan başka kasaba merkezinde eski Türkçe yazılı kitabe de bulunmakta olup, Gazi Yakup Bey Hanı'nın giriş kapısı üstünde iki kitabe, Hacı Mahmut Ağa Camii giriş kapısı üzerinde iki kitabe ve Gazi Yakup Bey Camii içerisinde de Arapça hat yazıları yer almaktadır.⁶⁴

4.1. Gazi Yakup Bey Türbesi ve Aile Mezarlığındaki Osmanlı Dönemi Mezar Taşları

4.1.1. Gazi Yakup Bey Kabri

Gazi Yakup Bey'in kabri, banisi olduğu caminin kible tarafındaki ön haziresinde yer almaktadır. Kabrin üzeri açık ve toprakla örtülüdür. Şahidelerin yazısı celi sülüstür. Baştaşı, 96 cm boyunda ve 11 cm kalınlığındadır. Taşın kitabesi ise boyu 54 cm boyunda ve 37 cm genişliğindedir. Ayaktaşı ise 107 cm boyunda ve 9 cm kalınlığında olup kitabe kısmı 61 cm boyunda 9 santimetre kalınlığında ve üstten 36,5 alttan da 38 cm genişliğe sahiptir. Her iki şahidede satır aralığı 25 cm, elif boyu ise 19-20 cm dir.

Gazi Yakup Bey Kabri Baştaşı Ön Yüz			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	قال الله سبحانه وتعالى كل من عليها فان ويبقى وجه ربك ذوالجلال والإكرام	Kâle'llâhü sübhânehü ve te'âlâ küllü men aleyhâ fânin ve yebkâ vechü rabbike zü'l- celâli ve'l-ikrâm.	Yüce Allah şöyle buyurdu: "Dünya üzerindeki her şey fânidir. Sadece ikram ve celâl sahibi senin Rabbinin kuvveti bâkî kalacaktır"

Gazi Yakup Bey Camii de yer almakta ve gravürde caminin kible tarafında ağaçların önünde görülen mezar taşları dikkat çekmektedir. Choiseul-Gouffier, Marie-Gabriel-Florent-Auguste de (1752-1817) Auteur du texte Voyage pit-toresque de la Grèce. T. 3. 1782-1822, Paris, 1822, s. 448-449. Gravür için bkz. Ek 1.

63 Buradaki şahideler, yerel yönetim tarafından 90'lı yıllarda Hasköy mevkiindeki düzenleme sonrasında kasabanın kabristanına taşınmıştır.

64 Bahse konu mezar taşlardan, toplam sayının fazla olması dolayısıyla Gazi Yakup Bey'in kabir şahideleri ve aile mezarlığındaki aile efradına ait olan kabirlerin şahideleri ile kitabeler çalışma kapsamı içerisine alınmış olup çalışma dışında kalan mezar taşları ayrı bir çalışma ve proje ile yayıma hazırlanacaktır.

Gazi Yakup Bey Kabri Baştaşı Arka Yüz			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	<p>الله باقى عجبت لضاحك بلاء فيه والموت طالب قال الله تعالى كل نفس ذائقة الموت</p>	<p>Allah bâkî. Acibtü li-dâhikin belâ'un fihi ve'l- mevtü tâlibün. Kâlellâhü te'âlâ küllü nefsin zâ'ikatü'l-mevt</p>	<p>Allah sonsuzdur. Kederli bir kişinin gülüşüne hayret ederim. Zira ölüm onu istemektedir Her nefis ölümü tadacaktır</p>

Gazi Yakup Bey Kabri Ayaktaşı Ön Yüz			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	<p>الله ربي مرحوم حاجي يعقوب بن عبدالله تور الله قبره</p>	<p>Allâh rabbî Merhum Hacı Yakub bin Abdullah, nevverallâhü kabrehü</p>	<p>Allah Rabbimdir. Merhum Abdullah oğlu Hacı Yakup, Allah kabrini nur- landırsın.</p>

Gazi Yakup Bey Kabri Ayaktaşı Arka Yüz			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	<p>سبحان من تعزز العباد بالقدرة و البقا وقهر العباد بالموت والفنا هذا قبر السعيد الشهيد المحتاج الي رحمة الله تعالى</p>	<p>Sübhâne men te'azzeze'l-ibâde bi'l-kudreti ve'l-bekâ ve kahhera'l-ibâde bi'l-mevti ve'l- fenâ. Hâze kabrü's- sa'idü's-şehîd el-muhtâcû ilâ rahmeti'llâhi teâlâ.</p>	<p>Kulları sonsuz kudretiyle aziz kılanı ve onlara geçicilik ve ölüm ile boyun eğdireni tenzih ederim. Bu kabir doğru, şehit yüce Allah'ın rahmetine muhtaç</p>

4.1.2. Gazi Yakup Bey Aile Mezarlığı

4.1.2.1. Gazi Yakup Bey Oğlu Mehmed Bey'in Kabri

Kabrin uzunluğu, 4,43; yerden yüksekliği ise 50 cm'dir. Kabir, 580 cm uzunluğunda bir pafta içerisinde bulunmaktadır.⁶⁵

Mehmed bin Hacı Yakup Bey Kabri Baştaşı Ön Yüz			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	<p>الله ولاسواه قال الله تعالى كل من عليها فان ويبقى وجه ربك ذوالجلال والإكرام</p>	<p>Allahü velâ sivâhu. Kâle'llâhü te'âlâ küllü men aleyhâ fânin ve yebkâ vechü rabbike zü'l-celâli ve'l-ikrâm</p>	<p>Allah'ın bir benzeri eşi yoktur. Yüce Allah buyurdu: "Herşey son bulacak; sadece celal ve ikrâm sahibi Rabb'in kalacaktır"</p>

Mehmed bin Hacı Yakup Bey Kabri Baştaşı Arka Yüz			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	<p>الله باقى سبحان من تعزز العباد بالقدره و البقا العباد بالموت وقهر والفنا وقال الله تعالى كل نفس ذائقة الموت</p>	<p>Allâh bâkî Sübhâne men te'azzeze'l-'ibâde bi'l-kudreti ve'l- bekâ ve kahhara'l- 'ibâde bi'l-mevti ve'l-fenâ Kâle'l-llâhü te'âlâ küllü nefsin zâ'ikatü'l-mevt.</p>	<p>Allah sonsuzdur. Kulları sonsuz kudretiyle aziz kılını ve onlara geçicilik ve ölüm ile boyun eğdiren tenzih ederim. Yüce Allah şöyle buyurdu: "Her nefis ölümü tadacaktır"</p>

65 Kabrin, sağ ve sol taraflarında yaklaşık iki-üç kabir olması muhtemeldir. Nitekim Mehmet Bey kabrinin sağ tarafında ve onun kabri baş taşına yakın halde (153 cm sağında) bir baş taşı olduğu görülmekte olup görünen kısımda herhangi bir yazı yoktur.

Mehmed bin Hacı Yakup Bey Kabri Ayaktaşı Ön Yüz			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	<p>قال رسول الله صلى الله عليه و سلم الدنيا فناء و خيرها بقاء صدق رسول الله</p>	<p>Kâle resûlül'illâhi sallallâhü 'aleyhi vesellem Ed-dünyâ fenâ'ün ve hayrühâ bekâ'ün sadaka resûlüllâh.</p>	<p>Allah'ın elçisi (salât ve selam onun üzerine olsun) buyurdu: “Dünya fânîdir; onun hayırlı yönü sonsuzluktur”.</p>

Mehmed bin Hacı Yakup Bey Kabri Ayaktaşı Arka Yüz			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	<p>هذا قبر السعيد الشهيد المحتاج الي رحمة الله تعالى محمد بن حاجي يعتقوب نور الله قبره تحريرا في اوائل شهر ربيع الاولى سنة اربع وتسعين و ثمان مائة</p>	<p>Hâze kabrû's- sa'îdü's-şehîd el-muhtacü ilâ rahmeti'llâhi te'âlâ Mehmed bin Hacı Yakûb nevvera'llâhü kabrehü. Tahriren fi evâil-i şehr-i Rebîtü'lula sene erbaa ve tisîne ve semani mie.</p>	<p>Bu kabir saîd ve şehîd yüce Allah'ın rahmetine muhtaç olan Hacı Yakup oğlu Mehmet'e aittir –Allah kabrini nurlandırısın. Evâil-i Rebiülevvel 894 [Şubat 1489] tarihinde yazıldı.</p>

4.1.2.2. Fatma Hatun Kabri

Kabrin; boyu 210, genişliği 105 ve yerden yüksekliği ise 60 cm dir. Kabrin, sağ ve sol cephesinde uzunluğu 160, genişliği de 27 cm olan kanatlarda beyitler ve süslemeler bulunmaktadır.

Fatma Hatun Kabri Baştaşı Ön Yüz			
Şahide Görself	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	<p>اسكنها المنان في رياض الجنان بالطف والاحسان هر كه آمد بجهان اهل فنا خواهد بود آن كه پابنده و باقیست خدا خواهد بود سفره باز كشیده است اجل قاف بقاف همه را بر سر این سفره صلا خواهد بود اگر دنیا وفا كردی بخاصان بماند بر جای محمد او ذاتی</p>	<p>Üskühâ fi riyâzi'l- cinân bi'l-lutfi ve'l- ihsân Her kim âmed be cihân ehl-i fenâ hâhed bûd An ki pâyende ve bâkîst Hüdâ hâhed bûd Sefere bâz keşide est ecel kâf be kâf Heme râ ber ser in sefere silâ hâhed bûd Eger dünyâ vefâ kerdî be hâssân be mâned ber cây-ı Muhammed u zâtî</p>	<p>Herşeyi bolca veren Allah, lutfuyla ve ihsanıyla onu Cennet bahçelerinde oturtsun. Her kim ki dünyaya geldi, fena bulacaktır. O ki her daim kalıcıdır ve bâki kalacaktır. Ece Kaf Dağı'nın arkasında olsa da yolculuk bir gün son bulacaktır. Herkes çıktığı yolculuğun sonuna ulaşacaktır. Eğer dünyanın seçilmişlere karşı bir vefası olsaydı; [Hz.] Muhammed hayatta kalırdı.</p>

Fatma Hatun Kabri Baştaşı Arka Yüz			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	Kandil motifi vardır.	-	-

Fatma Hatun Kabri Ayaktaşı Ön Yüz			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	<p>انتقلت من دار الفناء الى دار البقاء فاطمة الخاتون بنت سليمان چلبى طابت غراها و جعل الجنة مثواها</p> <p>قرآن عظيم أنه مونس آخر أنه او گردان، في اوائل شهر رجب سنة اثنى و تسعه و مائة</p>	<p>İntekalet min dârü'l-fenâ ilâ dârü'l-bekâ Fâtîmatü'l-Hâtûn bint-i Süleymân Çelebi, tâbet serâhâ ve ceale'l- Cennete mesvâhâ.</p> <p>Kur'ân-ı azîm ana mûnis-i âhir ana o gerdân, fi evâil-i şehr-i Receb sene isney ve tis'a ve mi'e.</p>	<p>Süleyman Çelebi kızı Fatma Hatun fâni dünyadan bâkî yurda göçtü –Toprağı bol olsun; Allah durağını Cennet eylesin.</p> <p>Yüce Kur'ân ona son yoldaş ve onun boyunluğu olsun, tarih: Evâil-i Recep 902 [Mart 1497]</p>

Fatma Hatun Kabri Ayaktaşı Arka Yüz			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	Kandil motifi vardır.	-	-

Fatma Hatun Kabri Sağ ve Sol Kanat Tarafı			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	جهان چونکه باقي قلاسی دکل وفا بولمز اندن نه سلطان نه قول بو عمرک تترك کچر مدتی جهانک همیشه بودر عادی	Cihân çünkü bâkî kalası değil Vefâ bulmaz andan ne sultân ne kul Bu ömrün tezirek geçer müddeti Cihânın hemîşe budır âdeti	Dünya kalıcı değildir dolayısıyla ne sultan ne de kul ondan bir karşılık görür. Bu ömrün hızlıca tükenir; dünyanın her zamanki âdeti budur.

4.1.2.3. Ayşe Hatun Kabri

Kabrin boyu, 185 cm Yerden yüksekliği, 87 cm genişliği ise 97 cm'dir. Ayak taşı yoktur. Baş taşının ön kısmında rûmî motifler bulunmakta olup arkasında süsleme bulunmaktadır. Kabrin sağ cephesinde kalınlığı 9 cm Uzunluğu, 176 cm Genişliği de 27 cm olan taş üzerinde rûmî motifler bulunmaktadır. Kabrin sol cephesinde ise herhangi bir motif bulunmamakta olup bu kısmın sonradan yapılmış olması muhtemeldir. Sol kanat taşının kalınlığı 13 cm'dir. Baş taşının yan kısımlarına tuğla konulmuş ve üstüne yanlışlıkla erkek başlığı konulmuştur.

Ayşe Hatun Kabri Baştaşı Ön Yüzü			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	<p>إنتقلت من دار الفناء الى دار البقاء عائشة بنت سليمان چلبى طاب ثراها و جعل الجنة مشواها في اوائل شهر ذى القعدة سنة تسعه و تسعين و ثمانمائة</p>	<p>İntekalet min dâri'l-fenâ ilâ dâri'l-bekâ Âîşe binti Süleymân Çelebî tâbet serâhâ ve ceale'l-Cennete mesvâhâ.</p> <p>Fî evâ'ili şehri Zilka'de sene tis'a ve tis'in ve semâni mi'e</p>	<p>Süleyman Çelebi kızı Ayşe Hatun geçiçi yurttan sonsuz diyara göç etti. Toprağı bolsun Allah, Cennet'i ona kalacağı yer eylesin.</p> <p>Fî Evâil-i Zilkade 899 [Ağustos 1494]</p>

4.1.2.4. Yazısız Kabir

Yazısız kabir, lahit tarzında olup, baş ve ayak ucunda boyu 195 cm eni ise 91 cm olan iki yazısız şahide bulunmaktadır. Kabrin üzerinde boyu 198 cm eni de 53 cm ebadında bir mermer kapak bulunmaktadır. Kapakta kırılma mevcuttur ve üzerinde süsleme motif vardır. Kabrin yerden yüksekliği 30 cm'dir. Baş taşı arka yüzünde kandil motifi bulunmaktadır.

Yazısız Kabir (Lahit)			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	Motif ve Kandil Süslemesi vardır.	-	-

4.1.2.5. Yazısız Diğer Kabir

Kabir, 236 cm uzunluğunda ve 114 cm genişliğindedir. Yerden yüksekliği, 50 cm olup, üzeri açık ve toprak ile örtülüdür. Kabrin hiçbir yerinde yazı, süsleme ya da motif bulunmamaktadır.

Yazısız Diğer Kabir			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	-	-	-

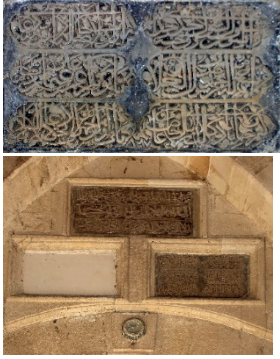
4.2. Kitabeler

4.2.1. Gazi Yakup Bey Hanı Kitabeleri

Gazi Yakup Bey Hanı Kapı Girişi Üst Kitabe			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	<p>خبذا خان جلی شانہ با لمغلی باهر برهانه صار مغموراً بامر قد جزى عن جناب ساطع سلطانہ إنه السلطان محمد بن مراد الذي شاع الوري خسانہ الامر میر المجتبی يعقوب بك ابن عبدالله في دوانہ صار عبداً قلت تاريخاً بج صين عن كر الوري بنيانه</p>	<p>Habbezâ han' u celî şâne⁶⁶ bi'l- meâli bâhir-i burhan-ı sâr, bi-emr kad cerâ an cenâb-ı sâtî' sultan, innehü's- sultan Mehemmed bin Murad ellezi şâ'a'l verye ihsan, li'l-emîri'l- müctebâ Yakup Bey ibni Abdullâh fî divane, sâr-ı 'abden kultü tarihen yec'in sine 'an kerri'l-verye bünyâne</p>	<p>Güzelliği, hoşluğu ile aşikâr olan han güçlükleri çözenlerin yüceliği ile delilleri aşikardır, sultanın emri ile yükselip bitti, Şanı büyük Sultan Murad oğlu Mehmed Bey, divanında kulu bulunan seçkin beylerden olan Yakup Bey'e ihsan etti, tarihi "yec in" olarak denildi. Allah [bu] binayı musibetlerden muhafaza etsin.</p>

Kitabenin boyu 112 cm genişliği ise 53 cm dir. Ebced hesabı ile tarihi: بج صين عن
ر = 20, ن = 50, ع = 70, ن = 50, م = 10, ص = 90, ج = 3, ی = 10, ک = 20, الوری بنانه
ه = 50, ن = 50, ل = 1, ی = 10, ب = 2, ن = 50, م = 10, ص = 200, ر = 6, و = 30, ل = 1, م = 200,
5, Ebced Değeri Toplamı: **868**.) Hicri 868, Miladi 1463/1464'tür.

66 Farsça mecaz anlam, Güçlükleri çözen kimse. Bkz. Kubbealtı lügati (Lugatim.com).

Gazi Yakup Bey Hanı Kapı Girişi Alt Kitabı			
Şahide Görseli	Çeviri yazı	Okunuşu	Anlamı
	<p>رحمت اتسون اول كشونوك روهنه بي حد خدا كه ايده اخلاصيه بنيايد ايده بوني دعا هم شفيع اوله احمد صدر رسول العلا يار بو بكر عمر عثمان على مرتضا كم جهان باقي دكلدر آنى بيلر خاص و عام باقي اولن بو جهانده انجق دعادر و السلام (احمد) 867</p>	<p>Rahmet itsün ol kişinün ruhuna bî- hadd Hüda</p> <p>Ki ide ihlâs ile bünyâd idene bunu duâ</p> <p>Hem şefi ola Ahmed sadr-ı resûlü'l-ulâ</p> <p>Yâr-ı [E]bübek[i]r Ömer Osmân Ali i murtezâ</p> <p>Kim cihân bâki değildir ânî bilir hâss u ‘âm</p> <p>Bâki olan bu cihânda ancak duadır vesselâm</p> <p>867 Ahmed</p>	<p>Bu eseri yaptıranın rahmet etsin Allah, Peygamber efendimiz şefaathçisi olsun, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali ondan hoşnut olsun. Allah yolundan olanlar cihanda baki kalmayacağını bilir. Baki olan bu cihanda ancak duadır.</p> <p>1462/1463 Ahmed</p>

Kitabe, diğer kitabeden farklı olarak 6 adet kartuş içinde yazılmış ve süslemeler de kullanılmıştır. Kitabe genişliği 52 cm boyu ise 84 cm'dir. Elif boyu 14,5 cm'dir.

Kitabelere göre Gazi Yakup Hanı Hicri 867 Miladi 1462-1463 yılında inşa edilmeye başlamış ve Hicri 868 Miladi 1463-1464 tarihinde tamamlanmıştır.

Gazi Yakup Bey Hanı ve camii, 1938 yılı temmuz ayında Trakya Umûm Müfettişi Kazım Dirik tarafından yapılan incelemede “Fatih devrine ait ilk Osmanlı devri mimarisinin karakteristik özelliklerini barındırmaları nedeniyle korunmalarının milli tarihimiz için kazanç” olacağı belirtilerek durum Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'na aktarılmış ve Türk Tarih Kurumu Başkanlığı tarafından da bu talep 17.9.1938 tarihinde Kültür Bakanlığı'na ve Vakıflar Umum Müdürlüğüne iletilmiştir.⁶⁷

67 Trakya Umûm Müfettişliğince 31.8.1938 tarihinde Kazım Dirik tarafından imzalanmış ve Türk Tarih Kurumu'na gönderilmiş yazıda: Rapor hazırlamak üzere bahse konu dönemde Vize'de kazı çalışmasında bulunan Mimar Mazhar Altan'ın Han ve Caminin incelenmesi için Çardak'a gönderildiği belirtilmiş ve hazırlanan raporda: Han için: “Kervansaray” tabiri kullanılarak “Birinci Murad zamanında (H.770-780) yılları arasında yapıldığı ve “Birinci Muradın Rumeli Savaşlarında Çardak ordunun sevkıyat merkezi olduğundan hanın bu maksatla yapılmış olduğuna ihtimal verilir...” şeklinde dayanaksız ve hatalı bir yargıda bulunulmuş ve damında da yine aynı raporda “Gazi Yakup Bey'in bu Han'ı kendi eserlerini inşa ederken esashıca tamir ettirdiği” şeklinde yine yanlış bir yargıya varılmıştır. TTKA, Kutu 2, Gömlek 2, Belge 19, 17.09.1938.

4.2.3. Hacı Mahmut Ağa Camii Kitabesi

Hacı Mahmut Ağa Camii'nin giriş kapısı üzerinde iki kitabe bulunmaktadır. Alt kitabe caminin inşa, üst kitabe ise yenileme kitabesidir.

Alt kitabe, 42 cm boyunda ve 100 cm genişliğindedir. Elif boyu 4,5-7 cm olarak değişiklik göstermektedir. Üst kitabe ise 98 cm genişliğinde ve 30 cm boyundadır. Bu kitabede elif boyu ise 3,5 cm'dir. Kitabelere göre Hacı Mahmut Efendi tarafından başlanılan ve damadı tarafından 1205/1790-1791 tarihinde tamamlanan cami, Lâpseki hâkimi Mehmet Halid Efendi'nin gayretiyle 27 Recep 1315/22 Aralık 1897'de yeniden yaptırılmıştır.

Hacı Mahmut Ağa Camii Üst Kitabe			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu ⁶⁸	Anlamı
	<p>بحمد الله چون ظهور ایندی بینه عون خدا بو مقام عزتی بو پیرد قلبی سزا حاجی محمود افندی قلمش ایدی ابتدا یا الهی رحمتکه سن اکا ایله اعطا سعی ایدردی اختتامنه عمری ایتمده وفا بینه دامادی یديله چون تمام اولدی بنا لطفکه مظهر اوله ای جناب کبریا ویر اکا اجر جزیل ز یوم الجزا دیدک اثناء دعاده تاریخی شوقیا مسکین جنت اعلا ایله سن یا ربنا من هجرة التوبة لسن خمس و مائین و الف</p>	<p>Bi-hamdillâh çûn zuhûr itdi yine avn-i hudâ bu makam-ı izzeti bu yire kıldı sezâ Hacı Mahmud Efendi kılmış idi ibtida ya ilahi rahmetinle sen âna eyle itâ sa'y iderdi ihtitamına ömri itmedi vefa yine damadı yediyle çûn tamâm oldı bina lutfına mazhar ola ey cenâb-ı kibriyâ vir âna ecr-i cezil rabbenâ yevmü'l- cezâ didük esnâ-i duada târihini şevkiya meskenin cennet-i a'lâ eylesün yâ rabbena min hicreti- nebeviyye li-sene hams ve mi'eteyn ve elf</p>	<p>Hamdolsun ki Allah'ın yardımı yine zuhur etti. Hacı Mahmud Efendi'nin başladığı inşaat ömrünün yetmemesi nedeni ve Allah'ın yardımı ile damadı tarafından tamamlandı. Allah rahmet etsin ve ceza gününde sevaplarını üzerine kılsın. Tarih dua kısımında söylendi, Allah mekanını cennet eylesin. 1205/1790- 1791</p>

68 Kitabe daha önce Ali Osman Uysal tarafından okunmuş ancak "çûn" kelimesi "hub", "ihtitâm" kelimesi "ihtimâm" ve "cezîl" kelimesi de "hezîl" olarak yanlış okunmuştur. Bkz. Ali Osman Uysal, "Lapseki / Çardak'ta Osmanlı Eserleri", XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi 21 Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (18-20 Ekim 2012), Ed.: M.A. Eser-E.B. Fataha-G. Koyun, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas, 2014, ss.801-818.

Hacı Mahmut Ağa Camii Üst Kitabı			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	سایه مبراتوایه جناب عبد الحمید خان غازیده چارداقده دفین حاک عطر ناک اولان صاحب الخیرات حاجی محمود افندیکنک اشبو جامع شریفی و مکتب منیفی لاپسکی قضاسی حاکمی موالی کرامدن فضیلتلو محمد حالد افندیکنک همت نظارتیه وقتی حاصلاتندن مجددا انشا اولمشدر 27 رجب سنه 1315	Sâye-i meberrât- vâye-i cenâb-ı Abdülhamid Han Gazide Çardakda defin-hâk ve ıtır-nâk olan Sâhibü'l-hayrât Hacı Mahmud Efendinin işbu cami-i şerifi ve mekteb-i münifi Lâpseki kazâsı hâkimi mevâli-i kirâmdan faziletlü Mehmet Halid Efendinin himmet-i nezâretiyle vakfi hâsılâtından müceddeden inşa olunmuşdur 27 Recep 1315	Yardımsaver, hayır ve hasenat sahibi Abdülhamid Han döneminde Çardak'ın müs kokulu toprağında defin olunmuş Hacı Mahmud Efendi'nin camisi ve mektebi, cömert ve eli açık olan faziletli Lâpseki ilçesi hâkimi Mehmed Halid Efendi'nin yardımı ile vakıf geliri ile yeniden inşa olunmuştur. 22 Aralık 1897

Hacı Mahmud Efendi hakkında literatür ve arşiv araştırmasında, vakfiye ya da biyografik bilgiye rastlanmamıştır. Vakfın kaydı atik esas defterinde, 1160/1747-1748 tarihi ile Tekke Mahallesinde sakin Hacı Mahmud Efendi'nin cami ve mektebi olarak kayıtlıdır.⁶⁹ 10 Receb 1208/11 Şubat 1794 tarihinde, vakfın tevliyeti, Emetullah Hanım adında birinin üzerindedir.⁷⁰

Hicri 1250/Miladi Mart/Nisan 1835 tarihinde Lâpseki kadısı Hâfız Mehmed Tahir'in onayı ile düzenlenmiş bir vakfiyeye zeyli bulunmaktadır.⁷¹ Vakfiye zeyline göre, Çardak Kasabası'ndan Yakup Ağa ibn-i eş-şeyh Mehmed Hacı Mahmud Ağa'nın mücedden inşa ettirdiği caminin eksik kalan kısımlarının tamamlanması için oğlu İsmail'in müteveli

69 VGMA, Atik Esas, 416/1160.

70 VGMA, 195/21. s. 44-45.

71 Vakıflar Genel Müdürlüğü Çanakkale irtibat bürosu kayıtlarından temin edilmiştir.

ve kendisinin de oğluna vasi-i muhtar olmak üzere kadiya başvurmuştur. Buna göre; Yakup Ağa, caminin eksik kalan kısımlarının tamamlanabilmesi için gelirlerinden 500 Kuruş'u Hacı Mahmud Ağa Vakfına bağışlamış ve Lâpseki kazası yakınında bulunan 500 Kuruş kıymete sahip bir başlı iki taşlı değirmenin yıllık gelirini de vakıf mütevellisine bırakmıştır. Yakup Ağa ayrıca vakfın kira gelirlerinden peşin olarak alınan (muaccele) bedelinden de caminin mumu ve kandil için zeytin yağına beher şehir-i 60'şar para tahsis edilmesini ve oğlu İsmail hayatta oldukça değirmenin gelirlerinden günlük olarak cami imamına 6, hatibine 3, müezzinine 4, kayyumuna 2 akçe ve mektebin muallimine de 3 akçe maaş tayin etmiştir.

Yakup Ağa ayrıca kendisinin vefatı halinde vakıf mütevelliyetinin evladına ve evlatlarından devam edecek nesilden reşit olan büyük çocuklarının yoksa evladı kızlarının mütevelliliğe devam etmesini onlardan gelecek nesillerin kesilmesi halinde caminin imam ve müezzinlerinin bu görevi ifa etmesini de şart koşturmuştur. Müşahitler huzurunda vakfiye zeyli onaylanmış ve Yakup Ağa'nın oğlu vakfa müteveli olarak nasp ve tayin edildikten sonra hayatta olduğu müddetçe değirmenin gelirinin caminin mum ve zeytin yağı gibi ihtiyaçlarının yanında görevlilerin maaşlarına harcaması kalan fazla bakiyenin de kıymetlendirmek üzere işlem yapılması ve caminin tamir vb. giderleri için kullanılması şart koşulmuştur.

Yakup Ağa da Hacı Mahmud Ağa Vakfı'na oğlunun işlemlerine himaye ve yardım etmek amacıyla vasi-i muhtar tayin edilmiştir. Vakfiye zeylinin müşahitleri ise, Muhtar Osman Efendi, es-seyyid Ali ağa Lâpseki, Şeyh-zâde Süleyman Efendi, Hafız Hüsnü Efendi Çardak, Molla Mustafa Bey Çardak, Ömer Emin Ağa Çardak, es-Seyyid Mehmed Memiş Efendi Çardak, ...[silik] Efendi, El-hac Ahmed Çardak ve Hafız Mustafa Efendi Çardak olarak kaydedilmiştir.⁷²

19 Rebiulahir 1334/24 Şubat 1916 tarihinde vakfın gelirinin 8.205 kuruş 10 para olduğu belirtilerek hüddema vazifesinin terkin-i kaydı nedeniyle şehri 150 kuruş maaşla imamlık, 50 kuruş maaşla hitabet, 100 kuruş maaşla müezzinlik ve 120 kuruş maaşla da muallimlik vazifelerine görevlendirme yapılması talep edilmiştir.⁷³

Tablo 1 Hacı Mahmud Ağa Vakfında Görevli Personel

Görevli Adı	Tarih
Hafız Süleyman (İmam) ⁷⁴	1773
Mehmed Emin bin Hamdi (İmam) ⁷⁵	1793/1794
Mustafa bin Mehmed (İmam)	1793/1794
Halil bin Eyüp (Mekteb-i Sıbyan Muallimi) ⁷⁶	1794

72 Vakfiye Zeyli ve çevirisi Ek-3'tedir.

73 Maaş tutarları aylıktır. VGMA Defter, 312/121.

74 VGMA, Hurûfât Defteri: 1150, s. 12. Cemazeyilevvel [1]187/ Temmuz-Ağustos 1773.

75 Yerine Mustafa bin Mehmed'in atanmıştır. VGMA, Hurûfât Defteri: 569, s.3. [1]208/1793-1794.

76 Vefatı dolayısıyla yerine Mehmed Emin atanmıştır. İmam-Hatip yevm-i 9 Akçe, Mekteb-i Sıbyan 23 Muallimliği yevm-i 3 Akçe. VGMA, Hurûfât Defteri: 569, s.3. [1]208/1793-1794.

Mehmed Efendi (İmam) ⁷⁷	1845
Derviş Halil Hilmi (Mekteb-i Sıbyan Muallimi) ⁷⁸	1845
Hafız Ali Efendi (İmam ve Mekteb-i Sıbyan Muallimi) ⁷⁹	1846
Hafız Ali Efendi bin Abdullah (İmam-Hatip) ⁸⁰	1888
Hüseyin Fevzi Efendi bin Mustafa (Mekteb-i Sıbyan Muallimi) ⁸¹	1888
İbrahim Edhem Efendi bin Osman (İmam-Hatip) ⁸²	1889
Ahmed Ziyaeddin Bey (Müezzin)	1927
Ahmet Bey (Müezzin)	1929
Hüseyin Efendi (Müezzin) ⁸³	1929
İsmail Kaya (İmam) ⁸⁴	1936
Hacı Ömer Tevfik (İmam) ⁸⁵	1948

Görevlendirmeler imtihan bağlı olunan kazadan ya da sancaktan görevlendirilen yetkililerce yapılan imtihan neticesinde yapılmıştır.⁸⁶

Hacı Mahmud Efendi Camii, kagir (yığma) olarak inşa edilmiştir. Caminin iç kısmında tavan ahşap olup, iç duvarlarda süsleme ya da yazı bulunmamaktadır. Günümüzde halen kullanılmakta olan cami, halk arasında “orta cami” olarak bilinmektedir.

77 Hüseyin Arabacı, *Temettuat Defterlerine Göre 1845 Yılında Çardak...*, s. 70.

78 Arabacı, aynı yer.

79 1846 yılında, Hacı Mahmud Ağa Vakfı'nda günlük 9 Akçe vazife ile cami imam hatipliği ve günlük 3 akçe ile sıbyan mektebinin muallimi olarak görev yapan Hafız Mehmed bin İsmail vefat ettiğinden oğlu Hafız Ali Efendi, imamet ve mekteb-i sıbyan muallimliği görevine aynı maaş tutarları ile atanmıştır. BOA., Cevdet Tasnifi Maarif (C.MF.), 26/1262 (Lef 1). Tarih yok; BOA., C.MF., 26/1262 (Lef 2), 10 Şevval 1262/1 Ekim 1846; VGMA., 154/39; VGMA., Defter 2518/41; VGMA Defter., 878/129.

80 BOA., Evkaf Mektubi (EV.MKT.), 1434/124, 7 Mayıs 1304/19 Mayıs 1888.

81 Hüseyin Fevzi efendinin bu göreve, şehri 120 Kuruş ile 21 Şevval 1305/1 Temmuz 1888 tarihinde görevlendirilmiştir. VGMA, 195/21. s. 44-45.

82 23 Şubat [1]303/6 Mart 1888 tarihinde, Hacı Mahmud Efendi camisinin imam ve hatiplik vazifesini yürüten Hafız Ali Efendi bin Abdullah'ın vefat etmesi dolayısıyla hatiplik vazifesi için İbrahim Edhem Efendi bin Osman'ın atanması Biga Sancağı Mutasarrıflığına talep edilmiştir. Ancak 35 kuruşluk işlem harcının mazbata ile birlikte gönderilmemesi nedeniyle bu talep işleme alınmamıştır. Şahsiyet kaydında, 29 Zilkade 1306/27 Temmuz 1889 tarihinde caminin imam ve hatibi şehri 150 kuruş maaş ile İbrahim Edhem Efendi bin Osman olarak geçmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), 195/21. s. 44-45; BOA., EV.MKT., 1434/124, 7 Mayıs 1304/19 Mayıs 1888; VGMA., 4591/66; Bahse konu meblağın gönderilmesi tekrar bildirilmiştir. BOA., EV.MKT., 1433/97, 10 Mayıs 1304/22 Mayıs 1888.

83 Müezzinliğe Ahmed Ziyaeddin Bey'in ölümü üzerine 6.12.1927'de Ahmet Bey getirilmiştir. (Şehri: 100 Kuruş) adı geçen Ahmed Bey'in istifası ile 24.10.1929'da bu görev Hüseyin adında birine verilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), 195/21. s. 44-45.

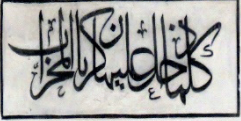
84 İbrahim Edhem Efendi'nin vefatı nedeniyle imamlık görevi 17.1.1936 tarihinde İsmail Kaya'ya tevcih edilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), 195/21. s. 44-45.

85 İsmail Kaya'nın 21.5.1943 tarihinde Gazi Yakup Bey Camii İmam ve Hatipliğine atanmasından sonra bu vazifeye 11.9.1948 tarihinde Hacı Ömer Tevfik görevlendirilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), 195/21. s. 44-45.

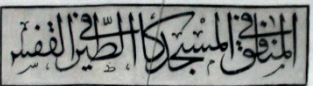
86 BOA. EV.MKT., 1465/128.

4.2.4. Gazi Yakup Bey Camii İçindeki Metinler

Mihrap üstü:

Gazi Yakup Bey Camii Mihrap Üstü			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	كلما دخل عليها زكريا المحراب	Küllemâ dahale aleyha Zekeriya- ya'l-mihrâbe	Zekeriya mihrâba girdiği zaman (Kur'an, 3/37)

Gazi Yakup Bey Camii Harimin Sağ Cephesi			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	المؤمن في المسجد كالسمك في الماء	El-mü'minü fi'l-mescidi ke's-semeki fi'l-mâ'	Mescitteki mü- min sudaki balık gibidir

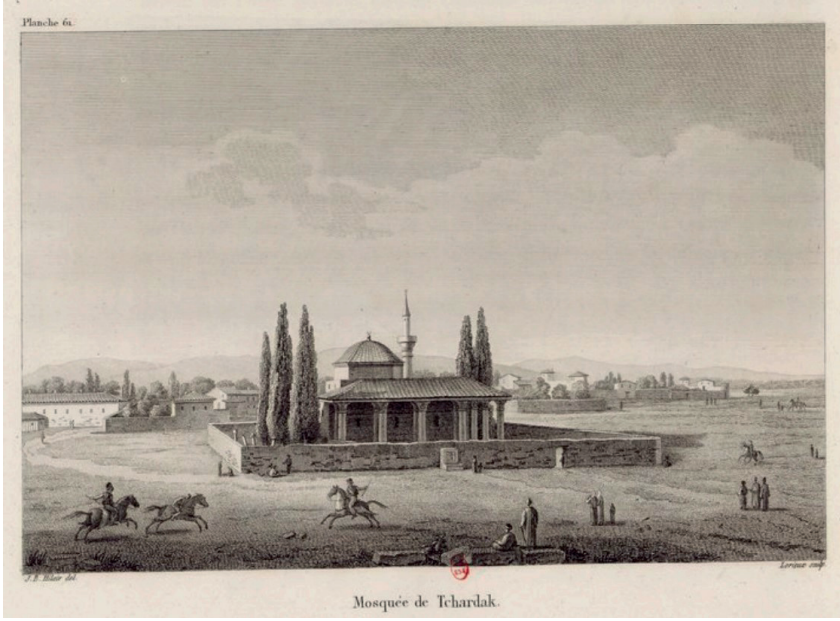
Gazi Yakup Bey Camii Harimin Sol Cephesi			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	المنافق في المسجد كالطير في القفس	El-münafiku fi'l mescit ka't tayri fi'l kafes	Mescitteki münafık kafesteki kuş gibidir.

Gazi Yakup Bey Camii Mahfil Üstü			
Şahide Görseli	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	يا حضرت بلال خباشي	Ya Hazreti Bi- lal-i Habeşî (Radiyahallahu anh)	Hazreti Bilal-i Habeşî (Radi- yallahu anh)

Gazi Yakup Bey Camii Mahfil Üstü			
Şahide Görsele	Çeviriyazı	Okunuşu	Anlamı
	الله و خد	Allahu vahdeh	Allah tektir

EKLER

EK-1 19. Yüzyıl başında Çardak Gazi Yakup Bey Camii⁸⁷

Fotoğraf 1 Gazi Yakup Bey Hanı (1938)

Kaynak: Choiseul-Gouffier, Marie-Gabriel-Florent-Auguste de (1752-1817). Auteur du texte. Voyage pittoresque de la Grèce. T. 3, 1822, par le Comte de Choiseul-Gouffier 1782-1822, (pdf. s. 448.) Erş.Voyage pittoresque de la Grèce. T. 2. 2ème partie / [par le Comte de Choiseul-Gouffier] | Gallica (bnf.fr) (Erş.Tar. 10.05.2014)

⁸⁷ Gravürde, Gazi Yakup Bey camiiinin antik dönem sütunları ve kiremitli çatı ile oluşturulan ilave cemaat yerinin açık halde olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim bu açık cemaat yerinin erken cumhuriyet döneminde duvar örülerek kapatıldığı bilinmektedir. Ancak gravürde dikkat geçen bir diğer husus da Gazi Yakup Bey'in vakfesinde belirtildiği üzere külliyeinin diğer yapılarından olan ve caminin bitişğinde olarak tarif edilen medrese, mektep ve aile mezarlığının gravüre yansıtılmamış olmasıdır. Buradan hareketle gravürdeki caminin bir başka Çardak isimli yerleşim yerine ait olabileceği ihtimali ortaya çıkmakta ise de gravürün yer aldığı kaynaktaki bilgi akışı Çanakkale, Lâpseki civarı ile ilgili olup devam eden sayfa da (s. 449) açıkça Çardak'ın (Kaynaktaki geçen yer adı ile:Tchardak) Gelibolu'nun karşısında yer aldığı ve antik dönemden izler barındırdığı açıkça bahsedilmektedir.

EK-2 “Alemsultan” Mevkii

EK-3 Hacı Mahmud Ağa Vakfiye Zeyli

ما من اوصى المصطفى وسعى العود على العظم المصطفى
ووصى من يرى حكمه الصفة وروى في خصوصه وعلوم
عالمه الخلاف البخاري من الامام والاشرف
للإمام رب الملك العدر حافظ المؤمنين
المولى حمزة والعصاة والسلي
محمد بن الامام والشمس

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي فتح مفتح عنانية عيون اصحاب الخيرات ونور بصير
قلوب ارباب الحسنات والصدقة والتوكل على محمد سيد الكائنات
وسند الموجودات وعلى الواصلين عليهم افضل الصلوات والحمد لله
اما بعد اسبغ كتاب صححت تصديك كتب وتحريره باعطاء
لابي كفي فغضبت عناد جاراتك قصبه بي سكانهم صاحب الخيرات
الحاج محمود افندي بن مصطفى بك ذكر آتية وقفته لاجل انفسه
نصب وقبته سوية شرط الورد وقبته بزور باب اسنوم بجملة
ومعي بخاري اولاد يعقوب اغا ابن الشيخ محمد نام كسنة مجلس
ومحضر دين منيف محمد به تقرير كلام وتعبير عن الزام ايدوب
الحاج محمود افندي قصبه بزوره مجددا بنا واحيا اليديكي جامع
نقصان محله تر تماميا يلمسنة بالوصاية نكت ما ندم بسبور فوسم القار
وقف صحیح جوهر وعبر صحیح محمد ايم وقصه وحسب ايدوب سوية
جامع شريفه بقدر اولاد مومينه وزيت ياغنه اجابه محكمه سنوم

Hacı Mahmud Ağa Vakfiye Zeyli 1. Sayfa

Hacı Mahmud Ağa Vakfiye Zeyli Çeviriyazı

Mâ fihi mine'l-vakfi ve ş-şurût ve tebeyyene'l-kuyûd ale'n-namti'l-mebşût sahha ledeyye ve vadaha beyne yedeyye fe-hakemtu bi-sıhhatihi ve luzûmihi fi husûsihi ve umûmihi âlimen bi'l-hilâfi'l-câri beyne'l-eşrâf ve ene'l-müznibu'l-fakîr li-mâ inâyeti'l-Meliki'l-Kadîr Hâfız Mehmed Tâhir el-Müvellâ-hilâfe bi-Kazâ-i Lapseki humiyet ani'l-âfâti ve'n-nuhûse

Mühür (Hâfız Mehmed Tâhir)

Elhamdülillahi'llezi fetaha bi-miftahi inayetihi uyûnu ashab'il hayrati ve nevvara bi-misbahi' hidayetihî kulûbu erbabi'l-hasenâti ve's-salâtu ve's-selamu âlâ Muhammedin seyyidi'l-kâinati ve senedi'l-mevcudâti ve âlâ âlihi ve ashabihi aleyhim afdalu's-salavat ve ekmelu't-teslimat emmâ ba'de işbu kitab-ı sıhhat-nisabın ketb ü tahririne bâis ve bâdi oldur ki Labseki kazasına muzâfe Çardak kasabası sükkanından sahibi'l hayrat el- Hac Mahmud Efendi ibn-i Mustafa'nın Zikr-i Âti Vakfına li'ecli't tescil mütevellî nasb ve ta'yine şöyle şart eyledi deyü kasaba-i mezbur ahalisinden bâ-hüccet-i şer'iyye vasi-i muhtarı olan Yakub Ağa ibn eş-Şeyh Mehmed nam kimesne meclis-i şer'-i şerif ve mahfil-i din-i mü'nif-i Muhammedîde takrir-i kelam ve tabir-i ani'l-meram idüb merhum mezbur el-Hac Mahmud efendi kasaba-i mezburede müceddeden bina ve ihya eylediği cami-i şerifin binasında noksan mahalleri tamamen yapılmasına bi'l-vesaye sülûs malından beşyüz guruş ikrâz ... vakf-ı sahih-i müebbed ve habs-i sarih-i muhalled ile vakf ve habs idüb şöyle şart eylediki cami-i şerifin ikad olunan mumuna ve zeyt yağına icare-i muaccesinden beher şeh'r

altmışar para virülmek şartıyla Lapseki kasabası kurbunda kain mağlumu'l hudud beş yüz guruş kıymetle bir başlı iki taşlı su değirmeninin senede hâsıl olan icâresinden mütevellî nasb ve tayin ider ki oğlu İsmail hayatta oldukça değirmen-i mezkurun icaresini ahz ve kabz idüp cami-i şerif imamına behr yevm altışar akçe ve hatibine behr yevm üçer akçe ve müezzinine beher yevm dörder akçe ve kayyumuna beher yevm ikişer akçe ve müceddeden bina ettiği mektebin hocasına beher yevm üç akçe virilüb icaret-i muhacesesinden her ne fazla bakiyye kalursa fazlasından camii şerif ve mektebi latif (silik).....nasb ve mesarif oluna deyü vasiyyet ve camii malının sülûsünden ifraz ve mütevellî-i merkuma teslim olunsun deyu bir vas-i muhtar nasb ve tayin edüb bâdena evlad-u evlad ve evladının ekber ve erşedine ve bâ'de-z-zikr ahar evlad kızlarının kebir ve sagir musavver olarak vazifat-ı mütevellîye olalar ve bade'l inkiraz asabiyye-i nesebiyyesinin ekber ve erşedine ve en süfli ve bade'l inkiraz asabiyye-i nesebiyyesinin ekber'u erşedine ve en süfli ve ba'de'l-inkirazına bina eylediğim cami-i şerifin imam ve müezzin olan kimesneler mütevellî olalar deyü vasiyyet ve musrran ala isâihi fevt oldı didikde hâkim-i muvaki'-i sadr-i kitap tûba lehu ve hüsn-i meâb faziletli efendi huzûrunda müterâfi'âne ve fasl u hasme talibân olduklarında efendi mumâ ileyh dahi tarafeynin kelâmını istima' ve memnâun li'l-hayr olmakdan hazer edip kaziyye-i minval-i muharrer üzere olduğuna beyyine taleb olunduk da udûl-ı ahrâr-ı ricâl yeminden ve kaziyye-i mezbur ahailerinden Mehmed Emin Ağa ibn Ahmed ve Hafız Es-Seyyid

İbrahim bin Ali nam kimesneler li'ecli'ş-şahide Meclis-i Şer'a hazirane olub ism'u şahid olunan kulların fil hakika merhum mezbur El-hac Mahmud efendi vech-i muharrer orda vakf-ı ve şart eylediği vakf-ı mezburuna oğlu İsmail'i mütevellî nasb ve tayin edüb muma ileyh hayatta oldukça değirmen-i mezkûrun icaresini ahz ve kabz edüb salifü'z-zikr cami-i şerifin yağına ve mumuna ve imam hatib ve kayyim ve müezzin ve hâce mektebine beher yevm tayin eylediği vazifelerin mütevellî merkurum beher şehr edâ ve teslim eyleyüb icâre-i muaccesinden bâki kalan fazlasını istirbah ve istiğlâl idüb câmi-i şerif ve mekteb-i latifin ta'mir ve termimine harç ve sarf oluna deyü ve malının sülüsünden ifraz ve mütevellî-i merkuma teslim olunsun deyü vasiyyet ve merkurum Yakub Ağa'yı tenfiz-i vesâyâsına vasi-i muhtar nasb ve tayin eyledi. Biz bu hususa bu vech üzere şahidlerimiz edâ-i şahâdet-i şer'iyye iderüz deyü her biri meclis-i şer'de dai şahâdet-i şer'iyye eylediklerinde şahadetleri heyyiz-i kabulde olmağın bu vech üzere ve vakfiyyet-i akarın sıhhat ve lüzûmuna hükm-i sahih-i mer' idüb min-bad vakf-ı mezbur cümle eimme-i kirâm kavilleri üzere sahih ve lazım olub ibtal ve....adimü'l ihtimâl oldu. Femen beddelehu ba'de ma semi'ahu feinnema ismühu 'alleziyne yübeddilunehu, innAllahe semi'un alim ve icrâ'l vâkıf ala'l hayyü'l cevadi'l kerim. Harre zâlik harrere fi'l yevmi's sâni min Zilhicce, li-sene hamsin ve mieteyn ve elf (1250) (Mart/Nisan 1835)

Şühûdü'l-Hâl

Faziletlü Muhtar Osman Efendi, es-seyyid Ali ağa Lâpseki, Şeyhzâde Süleyman Efendi, Hafız Hüsnü Efendi Çardak, Molla Mustafa Bey Çardak, Ömer Emin Ağa Çardak, es-Seyyid Mehmed Memiş Efendi Çardak, (silik) Efendi, El-hac Ahmed Çardak, Hafız Mustafa Efendi Çardak

EK-4 Gazi Yakup Bey Hanı

Fotoğraf 1 Gazi Yakup Bey Hanı (1938)

Fotoğraf 2 Gazi Yakup Bey Hanı Giriş Kapısı (1938)

Kaynak: Türk Tarih Kurumu Arşivi.

Sonuç ve Değerlendirme

Çardak Kasabası, Gelibolu'ya ulaşımın sağlandığı bir geçiş yeri olması dolayısıyla eski çağdan beri yerleşim yeri olmuş ve birçok medeniyet kasabanın topraklarında yaşam sürmüştür. Bu medeniyetlerden günümüze ulaşan tarihi eserler, Gazi Yakup Bey Camii ve Hanı içerisinde yapıların temel taşı olarak kullanılarak ulaştırılmıştır. Bu anlamda bir bakıma korunmuş oldukları da ortaya çıkmaktadır. Türklerin Anadolu'da yerleşiminin ileri safhalarında bölgeye ulaşan Türk Beylikleri ilk dönemde alışkinlikleri nedeniyle kasabanın hâkim tepelerin eteklerinde iskân olmuşlardır.

Osmanlı Beyliği'nin Karesi Beyliği'ni ilhak edip Rumeli'ye geçiş hazırlıkları sürecinde kasabanın bulunduğu alanda hazırlıklarını yaptıkları konusunda mevcut literatürde yıllardır süregelen tartışmalar, kaynakların tahlili ve yorumlanması şeklinde devam etmiş ancak bu konuda yeterli düzeyde saha araştırması yapılmamıştır. Bu kapsamda Rumeli'ye geçiş süreci ile ilgili kaynaklardaki yerlerden biri olan Çardak Kasabası'nda Rumeli'ye geçiş sürecine dair izler (*Alemsultan Mevkii, Salbaş Ağacı, Çam, Has ve Kalfadız köyleri*) tarihsel bilinç açısından önemli kültürel varlıkları durumundadır. Buna göre bahse konu bu mekanların koruma altına alınmaları ve tarihi ve kültürel turizme kazandırılması tarihsel bilinç ve farkındalık sağlayacaktır.

Bunlardan başka Çardak Kasabası'nın günümüzdeki yaşam alanında yerleşimin de Fatih ve II. Bayezid dönemlerinde Kaptan-ı Derya olarak görev yapmış olan Gazi Yakup Bey sayesinde olduğu ortaya çıkmaktadır.

Gazi Yakup Bey Çardak Kasabası'nda, konaklama yeri olarak han, hamam ve su kuyuları, fırın ve aşhane gibi eserlerle temel yaşama yönelik hizmet birimleri oluşturmuştur. Gazi Yakup Bey ayrıca bunlara ilave olarak medrese, zaviye, mektep gibi yapılarla Çardak Kasabası'nda eğitim birimleri de tesis etmiş ve bu anlamda eğitimi de önemsemiş ve desteklemiştir. Eserleri ile bünyesinde hizmet birimleri bulunan bir külliye oluşturan Gazi Yakup Bey, bu birimlerin işleyişini ve görevlilerinin maaş vb. durumlarını vakfiye ile belirlemiş ve vakif eserlerinin kullanımını Çardak Kasabası'na yerleşen halkın kullanımına sunmuştur.

Gazi Yakup Bey Külliyesindeki birimlerde ve Çardak iskelesinde görev yaparak Gelibolu'ya geçişi sağlayanlar, savaş vb. gibi özel durumlarda toplanan olağanüstü vergilerden muaf tutularak teşvik sağlanmıştır. Bu sayede Çardak Kasabası'nın Osmanlı için Gelibolu'ya geçişte gerek resmi görevliler gerekse sefere giden ordu için bir menzil merkezi ve hizmet noktası olmasının sürekliliği sağlanmıştır.

Gazi Yakup Bey'in şahsi gelirleri ile Çardak Kasabası'nda inşa ettirdiği eserlerden günümüze, han, cami, su kuyularından bazıları ve hamam ulaşmış olup bunlardan cami ve han hala kasaba halkına hizmet vermektedir. Su kuyularından Çardak iskelesi yakınında olanların yerleri belli değildir. Ancak üç tanesinin yeri bilinmektedir. Bunların yerleri, biri Gazi Yakup Bey Camiinin kible tarafında cami duvarının ön kısmında, diğeri

günümüzde Çardak Belediye hizmet binası ile Gazi Yakup Bey'in ailesine ait kabirlerin bulunduğu mezarlık (Kadınlar Mezarlığı) arasındaki taş bankın altında, üçüncüsü de bu yer ile han arasındadır. Gazi Yakup Bey'in inşa ettirdiği ve Çardak halkının kullanımına sunduğu hamam ise oldukça uzun bir dönem önce genel bir uygulama olarak vakıf eserlerin satışı kapsamında şahsa satılmıştır. Su kuyularının sadece üzeri kapatılmış olup gerek bunlar gerekse malikinin uygun görmesi halinde hamam restorasyon yoluyla geri kazandırılabilir. Bu yolla külliye yapısının ortaya çıkarılması sağlanıp, koruma altına alınarak kültürel turizme katkı sağlayan külliye bütünlüğü bir nebze de olsa sağlanabilir.

Gazi Yakup Bey'in kabri ve ailesine ait mezarlardaki şahideler de Fatih devrine ait önemli ve korunması gerekli nadir eserler arasındadır. Bununla birlikte kasabadaki Osmanlı döneminden kalan diğer şahideler de koruma altına alınmalıdır.

Netice itibarıyla Çardak Kasabası bünyesinde barındırdığı tarihi eserler ile zengin kültürel varlıklara sahiptir. Genel tarih bilimi ve diğer sosyal bilim alanları açısından veri kaynağı özelliğini de üzerinde barındıran bu eserler, günümüze ulaşabilen nadir kültürel varlıklar durumundadır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTKA)

Kutu 2, Gömlek 2, Belge 19.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

195/21; 154/39; 4591/66; 583.14.9

Atik Esas, 416/1160.

Defter 312/121.

Defter 2518/41.

Defter 878/129.

Defter 1767:316-320.

Hurûfât Defteri 1150; Hurûfât Defteri 569.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Tasnifi

Askeriye (C.AS.), 622/26256, 927/40116.

Bahriye (C.BH.), 270/12469, 47/2213.

Dahiliye (C.DH.), 303/15101.

Evkaf (C.EV.) 313/15915.

Maarif (C.MF.), 26/1262.

Maliye (C.ML.), 150/6343.

Defter Tasnifi

Mevkufat Defteri (D.MKF.d.), 27768.

Bâb-ı Âsafî-Âmedi Kalemî

Divan-ı Hümayun Sicilleri/Mühimme Defterleri (A. {DVNSMHM.d.)

127/184, 110/1777.

Dahiliye Nezareti

İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK), 24/60.

Muhaberatı Umumiye İdaresi (DH. MUİ.), 28-2/6.

Evkaf Nezareti

Mektubî (EV.MKT.) 1434/124, 1433/97, 1465/128, 1434/124.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 21699.

2. Kaynaklar

Ahmedî, *Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*, 2. Basım, (haz. Atsız), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.

Aktepe, Münir, “Çimbi”, *DİA*, C. 8, İstanbul, 1993.

Âli, *Kitabü'l-Tarih-i Künhü'l-Ahbar*, C 1, (haz. A. Uğur, A. Gül, İ. Hakkı, M. Çuhadar), Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 1997.

Alpagut, Haydar, *Denizlerde Türkiye*, Deniz Harp Akademisi Yayınları, C 1, İstanbul, 1937.

Arabacı, Hüseyin, *Temettuat Defterlerine Göre 1845 yılında Çardak Kasabasının Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İstanbul, Cinius Yayınları, 2019.

Arabacı, Hüseyin “Kaptan-ı Deryalar Dönemine Bir Bakış; Gazi Yakup Bey”, *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, S. 634, Ankara, 2019.

Arslan, H. Çetin, “Erken Osmanlı'nın Fetih ve Yerleşim Sisteminde Akıncı Beylerinin Stratejik Önemi”, *Türkler*, C 9, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fâtih devri Mi'mârîsi:Zeyl*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul, 1961.

Barrington Atlas of the Greek and Roman World, ed. Richard J.A. Talbert, New Jersey, 2000, Erş. http://books.google.com.tr/books/princeton?id=x_FHmc_E2uQC&printsec=frontcover&hl=tr#v=onepage&q&f=false (Erş. Tar. 20.12.2014)

Bostan, İdris, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Bostan, İdris; Özbaran, Salih, *Türk Denizcilik Tarihi*, C 1, İstanbul, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, 2009.

Çalışkan, Vedat, vd., “Çanakkale İçin Bir Tabiat Parkı Önerisi: Çardak Kıyı Oku ve Lagünü (Çardak Kuş Cenneti)”, T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı III. Bölge Müdürlüğü Çanakkale Şube Müdürlüğü Yayınları, Çanakkale, 2013.

Celebi, Evliyâ, b. Derviş Mehmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini, (haz. Robert Dankoff-

Seyit Ali Kahraman-Yücel DAĞLI), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

Çelik, Gülfettin, “Osmanlı Devletinin Nüfus ve İskân Politikası” *Divan Dergisi*, S 6, Bilim ve Sanat Vakfı Yayını, İstanbul, 1999.

Çürük, Cenap, “Çadır, (Osmanlılarda Çadır)” *TDVİA*, C 8, İstanbul, 1993.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 1, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947.

Darkot, Besim, “Çanakkale”, *İslam Ansiklopedisi*, C 4, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992.

De Lamartine, Alphonsoe, *Osmanlı Tarihi*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.

Devlet Arşivleri, Genel Müdürlüğü, *85 Numaralı Mühimme Defteri*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayını, Ankara, 2002.

Dündar, Recep, “59 Nolu Tahrir Defterine Göre Biga Sancağında Yerleşim ve Nüfus”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S 2/6, İstanbul, 2013.

Efendi, Hoca Sadettin, *Tacü’l Tevarih*, c. 1, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

Enverî, *Düstûrnâme-i Enverî 19-22. Kitaplar (Osmanlı Tarihi)*, (haz. Necdet Öztürk), Çamlıca Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Enverî, *Düstûrnâme-i Enverî, Osmanlı Tarihi*, (haz. Necdet Öztürk), 2. Basım, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2012.

Gouffier, Choiseul, *Marie-Gabriel-Florent-Auguste de (1752-1817) Auteur du texte Voyage pittoresque de la Grèce*. T. 3. 1822/(par le Comte de Choiseul-Gouffier). 1782-1822. *Erş.Voyage pittoresque de la Grèce*. T. 2. 2ème partie / [par le Comte de Choiseul-Gouffier] | Gallica (bnf.fr) (Erş.Tar. 10.05.2014)

Gülsoy, Ersin, “Kolonizatör Türk Dervişleri Yoluyla Yapılan İskân”, *Osmanlı’da İskân ve Göç*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2013.

Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Halil İnalçık, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi”, *Belleten*, C VIII. S 30, 1944.

İnalçık, Halil, “Bursa I. XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, *Belleten*, Cilt: XXIV, S. 93, Ocak 1960, ss. 45-102.

Halil İnalçık, “Türkler ve Balkanlar”, *Balkanlar*, İstanbul, 1993.

İnalcık, Halil, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History* XIX/I, 1969, p. 97-140. (<https://pdfslide.net/documents/inalcik-halil-capital-formation-in-the-ottoman-empire.html.pdf>, (10.04.2021))

İnalcık, Halil, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler*, C 9, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002.

İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, 53. Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

İnalcık, Halil, *Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler*, NTV Yayınları, İstanbul, 2005.

İnbaşı, Mehmet, "Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, C 9, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002.

İnci, Tevfik, "Kaptan-ı Deryalar" *Deniz Kuvvetleri Dergisi Eki*, S 484, C 80, Ocak 1974.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C 1, (çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009.

Kafalı, Mustafa, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Türkler*, C 6, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002.

Kayabalı, İsmail, Arslanoğlu, Cemender, "Deniz Kuvvetleri", *Türk Kültürü Dergisi*, S 117, Temmuz 1972.

Kılıç, Şahin, *Bizans Kısa Kronikleri*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2013.

Koca, Salim, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", *Türkler*, C 4, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002.

Körpe, Reyhan, "Troas bölgesi Antik Kentleri", *Çanakkale Tarihi*, C 1, (ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Körpe, Reyhan, "Troas Bölgesinin Antik Yolları", *Çanakkale Tarihi*, C 1, Ed. Mustafa Demir, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Kulu, M.Mustafa, "1530'larda Çanakkale Yöresinde Yerleşim ve Nüfus", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S 2, Mart 2004, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Yayınları, Çanakkale, 2004.

Lieu, Sam, "Abarnis", *Piri Reis Haritasının 500. Yılı Uluslararası Gelibolu Sempozyumu (9-10 Mayıs 2013) Bildiriler Kitabı*, (ed. Ramazan Gülemdam), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, 2013.

Machiel Kiel, "Dimetoka", *TDVİA*, C 9, İstanbul, 1994.

Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, Haz. Atsız, 2. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013.

Öztürk, Necdet, “Rumeli Fetihlerinde Boz Atlılar”, *Avrupa’ya İlk Adım Uluslararası Sempozyum*, 1 Kasım 1999 Gelibolu, Haz. Ayşe Yıldız Topuz, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2001.

Uysal, Ali Osman, “Lâpseki/Çardak’da Yakup Bey Külliyesi”, *Sevim Buluç Anı Kitabı*, Çanakkale, 2006, ss.123-144.

Uysal, Ali Osman, “Lapseki / Çardak’ta Osmanlı Eserleri”, *XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (18-20 Ekim 2012)*, Ed.: M.A. Eser – E.B. Fataha – G. Koyun, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas, 2014, ss.801-818.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1983.

Râşid, Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, C 1, (haz.: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer), Klasik Yayınları, 2013.

Rûhî, *Rûhî Târîhi*, (haz. Yaşar Yücel- Halil E. Cengiz), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992..

Sertoğlu, Midhat, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1958.

Sevim, Ali, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Sezgin, İbrahim, “Osmanlıların Rumeli’ye Geçışı ve İlk Fetihler”, *Türkler*, C 9, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002.

Strauss, Barry, “Gelibolu ve Aigospotami Deniz Savaşı (M.Ö.405)”, *Piri Reis Haritasının 500. Yılı Uluslararası Gelibolu Sempozyumu (9-10 Mayıs 2013) Bildiriler Kitabı*, (ed. Ramazan Gülemdam), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, 2013.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 5. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999.

ŞEN, Korkmaz, “Çanakkale-Çardak Gazi Yakup Bey Aile Mezarlığındaki Bir Grup Mezar Taşı”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 5, S 1, Haziran 2016, ss. 51-86

Şükrullah, *Behcet’üt Tevârih*, 2. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013.

Tevfik İnci, “Fatih Devri Derya Kaptanlarından Amiral Yakup” *Yeni Tarih Dergisi*, S 11, Kasım 1957.

Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Karesi Vilayeti Tarihçesi*, haz. Abdülmecid Mutaf, Zağanos Kültür Eğitim Vakfı Yayını, Balıkesir, 2000.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Von Hammer, Joseph, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C 1, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.

Yaşa, Recep, “Çanakkale Yöresinde Türkmenler”, *Çanakkale Tarihi*, C 2, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Yıldırım, Rıza, *Seyyid Ali Sultan Velâyetnâmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1299-1453)*, C 1, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.

Evkaf Defteri (El Yazması), *Gazi Yakup Bey'in 1. Vakfiyesinin Osmanlıca tercümesi* V.1a.

Cezair-i Bahri Sefid Vilayeti Salnamesi 1293/1876.

<https://www.canakkaletravel.com/ilce/lapseki>.

Footsteps of a Victorian Woman in the Ottoman Middle East: Edith Sykes' Travel Notes

Özge ASLANMİRZA*

Abstract

Edith Violet Sykes (1872-1930) is an undiscovered character in the historiography of travel literature. She is the wife of a British agent and diplomat Sir Mark Sykes, who was renowned for his deeds in the Middle East and the Sykes-Picot Agreement. She is actively engaged in politics, establishing Chaldean Relief Committee for Armenian and Assyrian populations, and criticizing the violence in Ireland. Her travel notes in 1906 in the Ottoman Middle East shed light on her Orientalist mindset, the construction of East vis-à-vis the West, and how Victorian-born woman approaches this land and its people. In that sense, the purpose of this article is multifarious: First, this study will be the initial and detailed presentation of the unpublished travel notes of Edith Sykes. Secondly, the different assets of the Ottoman Middle East such as rivalry among the tribes, people's living, and political disturbances will be discerned through the British woman whose narration aids with the transition of events into political discourse.

Keywords: *Edith Sykes, Orientalism, Travel, Ottoman Empire, Middle East, Imperialism*

Orta Doğu'da Bir Viktoryen Dönem Kadınının Ayak İzleri Edith Sykes'in Seyahat Notları

Özet

Edith Violet Sykes (1872-1930) seyahat yazınında henüz keşfedilmemiş bir kişidir. Edith Sykes, Orta Doğu'daki faaliyetleri ve Sykes-Picot Anlaşması ile bilinen İngiliz ajan ve diplomat Mark Sykes'in eşidir. Aktif bir şekilde siyasi çalışmalar ile ilgilenen Leydi Sykes, Ermeni ve Süryaniler için Chaldean Relief Committee'yi kurmuş ve İrlanda'daki şiddeti eleştiren yazılar kaleme almıştır. 1906 yılında Osmanlı Orta Doğusu'nda gerçekleştirdiği seyahatin notları, Oryantalist zihniyetini, bir Batılı kadın gözünden Doğu imgesinin inşasını ve Viktoryen dönemde dünyaya gelen bir kadının seyahat ettiği coğrafyaya ve o coğrafyanın insanlarına karşı yaklaşımını göz önüne sermektedir. Bu anlamda makalenin öncelikli amacı, Edith Sykes'in yayınlanmamış seyahat notlarının detaylı bir incelemesini sunmaktır. İkincil olarak amaç, Osmanlı Orta Doğusu'nda aşiretler arasındaki çatışmayı, insanların yaşamlarını ve siyasi çalkantıları, anlatısını politik bir söyleme çeviren İngiliz bir kadının gözünden incelemektir.

Anahtar Kelimeler: *Edith Sykes, Oryantalizm, Seyahat, Osmanlı Devleti, Orta Doğu, Emperyalizm*

* Research Assistant, Kocaeli University, Faculty of Arts and Science, History Department, ozge.aslanmirza@kocaeli.edu.tr

Introduction

Not enough is known today about the life of Edith Sykes who was the wife of famous British agent-diplomat Mark Sykes, despite her humanitarian activities in World War I by running a hospital¹ and her being the co-founder of the Chaldean Relief Committee. Thus, this article has two major objectives. The first, it reveals the orientalist² and imperialist manifestations of Edith Sykes in her unpublished travel notes. The second, it indicates how her narration turned into a political discourse as she benefitted from her observations in her articles in the newspapers such as *The Times* to draw attention to the conditions of the minorities.

Although there is limited information related to her life, the place of Edith Sykes³ and her unpublished travel notes covering the six months from the 27th of June to the 9th of November 1906 in the Ottoman Middle East is a valuable source for Victorian women's travel writing. Coming from a politically active family, she inherited her interest in the area from her father, Sir John Eldon Gorst, who was a British lawyer and a strong adherent of the Conservative. Her brother, Sir Eldon Gorst, was the consul-general in Egypt between 1907-1911. She was married to Sir Mark Sykes who, as one of the signatories of the Sykes-Picot Treaty concluded in 1916 to design partition of the Ottoman Empire, gained a reputation as the man who contributed to the drawing of the Middle East. When World War I broke out, Mark Sykes set a tour to France to examine the battlefields and supply centres facing the fact that people and soldiers were severely wounded. Yet, there was not enough medical facilities for them. Having turned to England, he and Edith Sykes thought of a solution. Thus, Edith Sykes went France, set up hospital there, brought “5 doctors, 25 nurses, orderlies and drivers.”⁴ Edith Sykes and her sister ran the hospital till the summer of 1915.⁵ Considering the active role she assumed, the constituency suggested her “to take up his seat” in the parliament after Mark Sykes was deceased; nevertheless, she turned this offer down to be able to raise her children and attend personal responsibilities.⁶ Yet, she did not abstain from political activities particularly for the independence of Ireland, drew attention to the suffering of the minorities, and supported the Chaldean Catholics. Moreover, she became the co-founder of the Chaldean Relief Committee which intended to provide aid for these people.⁷

- 1 Her service in World War I brought her French Red Cross; “Red Cross Medal”, The National Archives, War Office: Records of Officers' Services (WO) 372/23/40395.
- 2 The term “orientalist” refers to the Western cultural mentality towards the Orient throughout the article.
- 3 Edith Violet Sykes (Gorst) was born on August 5th, 1872, in Lancashire and died on July 21st, 1930. Her grandson's book gives some details on her life at the Sledmere house and her correspondence with Mark Sykes. See: Christopher Simon Sykes, *The Big House: The Story of a Country House and Its Family*, New York 2005.
- 4 Michael Berdine, *Redrawing the Middle East: Sir Mark Sykes, Imperialism and the Sykes-Picot Agreement*, London 2018, pp. 8-9.
- 5 Edith Sykes gave an interview to a newspaper stating the happenings in France and French Bravery, “Yorkshire Lady Founds Hospital,” *The Leeds Mercury*, December 2nd, 1914, p. 5.
- 6 “Lady Sykes and Central Hull,” *The Times*, March 11, 1919, p. 8.
- 7 Joseph Yacoub, *Year of the Sword: The Assyrian Christian Genocide: A History*, New York 2016, p. 90-92.

Understanding the importance of the travel of Edith Sykes in 1906 requires a glance at the developments in the 19th and early 20th centuries. It was the time of “the Age of Empires” as Hobsbawm called it when the advanced dominated backward as colonial empires were rising and the world was shared among the states such as Britain, France, Germany, etc.⁸ In the same vein, the Western perception of the “other” altered within this conjuncture because the concepts of “modern” and “civilized” became vital elements of the political agendas of imperial states. Relatedly, the concept of orientalism became prominent as an apparatus for the legitimization of the control of the East in the perspective of the East and West dichotomy in which the West is superior, civilized, and progressive in the face of inferior, uncivilized, and stable East. Particularly considering the British imperialism, there were numerous people who thought that imperialism was a vehicle for enlightenment and an advertisement of civilisation to be proud of, however, “the domination, economic exploitation, and military subjugation” was what actually imperialism corresponds to.⁹ Particularly in the 19th and early 20th centuries, the dominance of imperialist thought was more than solely the acquisition of knowledge related to the people and geography of the Middle East. In parallel with that, orientalism, in Saidian words, became a legitimization tool for imperialist propagation, served to the political discourse rather than being an academic field.¹⁰ The orientalist approach became prominent and it required the acquisition of knowledge about the East as the West used orientalism “as a Western-style for dominating, restructuring and having authority over the Orient.”¹¹ Therefore, the political interest, the reports on new archaeological discoveries that regularly appeared in the British press marched hand in hand with the convenience of travelling, contributed to the intensification of multiple dimensions of orientalism portraying the exotic East which enhanced Britain’s imperial desires.¹²

There is a huge literature on women travellers in the context of gender and travelling. Billie Melman, examining how gender and class affected the European perception and representation of the “other,” states that “throughout the nineteenth century, female observers note the sameness of womankind, regardless of culture, class or ethnicity.”¹³ Yet, the travel notes of Edith Sykes do not fit this generalization. She mentions the distinct

8 Eric Hobsbawm, *The Age of Empires: 1875-1914*, New York 1989, p. 56-57.

9 Robert Johnson, *British Imperialism*, New York 2003, p. 2-3. Ottoman Middle East was one of the significant examples. The region was zone of international competition related to its economic sources and strategic location.

10 Edward Said, in his groundbreaking book *Orientalism*, asserted three main discourses related to the orientalism: orientalism as an academic field, a style of thought indicating the distinction between the East and the West, and an institution that deals with the Orient creating an authority over it: Edward Said, *Orientalism*, New York 1978, p. 2-3. It is significant to note that Billie Melman and Sara Mills benefitted from Said’s *Orientalism* in their works to demonstrate the lack of gender issue in the book.

11 Said, *Orientalism*, p. 3. This vital book is still protecting its significance with its arguments on the hegemony of the West over the East with referring it through inferior interpretations for legitimizing its power.

12 Valerie Kennedy, “Orientalism in the Victorian Era”, *Oxford Research Encyclopaedia of Literature*, V. 8, N. 22, 2017, p.2.

13 Billie Melman, *Women’s Orients: English Women and the Middle East, 1718-1918: Sexuality, Religion and Work*, London 1992, p. 309

way of dressing, different races compared to European women, and diverse lifestyles. She presents a similarity only if it corresponds to a European life or manner. Besides, Sara Mills presents that women travellers' accounts could not directly be counted in the orientalist framework because their relation to the dominant discourse and the discourse of femininity is clashing.¹⁴ In other words, women were regarded as subaltern whose voices were silenced. In a similar vein, Alison Blunt, in her work examining the relation of gender and imperialism over Mary Kingsley and her travel in West Africa, indicates that “Kingsley publicly supported imperialism but privately empathized with Africans at least partly because of her split position as both superior and inferior, inside and outside Western discourses of power and authority.”¹⁵ In the case of Edith Sykes, she functioned as the imperial apparatus with her knowledge related to the Ottoman government, categorization of people, and her political articles based on her observation. She displayed the orientalist mind of a hegemonic imperial existence looking at the way she describes several people ugly and found the places dirty and smelly as travelled to the East. Thus, her observations revealed the comparison between the superior West and the inferior East. In addition, she served as a bearer of hegemonic power which was attributed to the male travellers.¹⁶ This also indicates the blend of orientalism and legitimization of the imperial policies where the inferior and uncivilized requires domination. Isabella Bird, who was the first female member of the Royal Geographical Society, stated that “*all Orientals prefer the tyrannies and exactions.*”¹⁷ The archaeologist and political officer Gertrude Bell also blended her travels with her political engagements. She also bears the marks of orientalist mindset indicating certain manners.¹⁸ She even made this into a “career” and directly serving for the imperial agenda of Britain. These examples demonstrate that they challenged the “male point of knower” idea by their raising their voices and taking actions in terms of politics. Apart from that, Sophia Lane Poole, an English traveller of the same era, expressed the purpose of her journey as the wish “*to provide the essential to support worthy views on the many sub-divisions of the Eastern Question.*”¹⁹ Thus, their traveling during the 19th century was “*in many and varying ways, complicit in imperialism*”²⁰, particularly for the Ottoman Middle East. Although Judy Suh claims

14 Sara Mills, *Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*, London & New York 1991, p. 62-63.

15 Alison Blunt, *Travel, Gender, and Imperialism: Mary Kingsley and West Africa*, New York & London 1994, p. 110-111.

16 Catharine A. MacKinnon, “Desire and Power: A Feminist Perspective”, in *Marxism and the Interpretation of Culture*, Cary Nelson & Lawrence Grossberg (eds.), London 1988, p. 108.

17 Isabella L. Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan: Including a Summer in the Upper Karun Region and a Visit to the Nestorian Rayahs*, V. I, London 1891, p. 171. Her membership to the Royal Geographic Society is an important signifier of her service to the imperial agenda.

18 For example, in her meeting with the princess in Tehran, the princess expressed her dislike of painting the eyes. Bell commented that she had “great astonishment when we informed her that such barbarism was not unknown even in England”, Gertrude Lowthian Bell, *Safar Nameh: Persian Pictures, A Book of Travel*, London 1894, p. 101. For a detailed study on Gertrude Bell and her deeds in the Middle Eastern lands see, Taha Niyazi Karaca, *Sınırları Çizen Kadın-İngiliz Casus Gertrude Bell*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

19 Sophia Lane Poole, *The People of Turkey: Twenty Years' Residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks, and Armenians*, V. I, London 1878, p. xi.

20 Cheryl McEwan, *Gender, Geography, and Empire: Victorian Women Travellers in Africa*, Oxon 2000, p.11.

that the function of women travel writing was “*the cultural assessment of social orders and amenability to economic development rather than the cultural justification of British military domination*,”²¹ the case of Edith Sykes challenges that perspective because she tried to draw attention to the condition of minorities in the Middle East as she thought that the people were suffering from the misrule of the government.²²

Women's ambivalent position is ostensible, and this position bears the Victorian period's traces of being a domestic woman, being a part of imperial power and being a traveller. Thus, particularly the British women travellers' positions do not fit in a straightforward category, rather, their context of travelling were the blend of femininity and imperial agenda although each of their travel indicates these contexts in different degrees. They broke the chain of subaltern silence. In the travel of Edith Sykes, her dominant context is the acquisition of knowledge for the imperial agenda as she gives many details of tribes, tribal conflicts, and the deeds of the government all of which she utilized for the political discourse; while her narration include femininity as she examines the gender relation, the appearance of people, and familial bonds.

Interaction with the Middle East

The variety of dimensions in the Ottoman Middle East is available in the notes of Edith Sykes. One of the most salient details among its notes is the impressions she narrated related to the environment, people, and the daily lives of the people. In the Black Sea Region, she was delighted by the dense forests comparing them with the “bare and uninteresting” lands in Eastern Anatolia.²³ She found the scenery fascinating on the way to Kurdistan (as she referred to) in such a way that “*no photograph can do more than give a hint of it, nor can any pen describe its splendour*”²⁴, while in Kastamonu, she illustrated that “*the town is composed of hostels, racket, dine and fleas*.”²⁵ Her approaches were not stable which is common when one resorts to geography with different characteristics. As Mrs. Ramsey, an English traveller, stated it was hard to “*give a clear idea of a modern Turkish inland town*” as “*one's first impression of it invariably... even of the most flourishing and important towns*.”²⁶ The variety in the judgments of women travellers ostensibly comes from the fact that they ponder certain preconceptions when they arrived at the Ottoman Middle East most of the time fed by the Orientalist tales or the oral transmissions considering their environment in England.

21 Judy Suh, “Modern Travel on the Fringes of Empire”, in *The History of British Women's Writing, 1880-1920*, (ed. Holly A. Laird), London 2016, p. 171.

22 “Chaldean Relief,” *The Times*, January 15th, 1920, p. 8.

23 Turkish Historical Foundation, *The Papers of Sir Mark Sykes*, Microfilm 1, DDSY2/4 Foreign Affairs and Travel (1888-1919), 4/6 June 1906-November 1906 Ts. of *Pre-War Notebook: The journey of Edith Sykes, with Mark Sykes, from Sinope to Aleppo*, DDSY2/4, p. 16 (hereafter abbreviated as DDSY2/4).

24 DDSY2/4, October 18th, 1906, p. 35.

25 DDSY2/4, July 31st, 1906, p. 8.

26 W. M. Ramsey, *Everyday Life in Turkey*, London 1897, p. 2.

Customs and superstitions are an indispensable part of the travel notes as women travellers were interested in the metaphysical practices and the customs of the East which contributed to their image of the “mystical” East. For example, Lucy M. J. Garnett gave wide coverage to superstitions and folk-beliefs in her notes, underlining that they were like a complementary part of the Ottoman domestic life.²⁷ Edith Sykes expressed customs and superstitions of Turkish women, as well. She mentioned two beliefs that the consumption of the afterbirth right after delivery would serve as a medication for the mother. The other equally striking example was the belief that a piece of the liver hung over the puerperal bed would bring milk to the mother to nurse the newborn.²⁸

Due to the status of Mark Sykes as an honorary attaché to Istanbul during the time of their travel, they were mostly welcomed by the high-ranking officials wherever they travelled. Edith Sykes, referring descriptively to the ceremonious greetings in her travel notes, humorously mentioned that their entrance to a village in Kastamonu was “*triumphal entry into the town*” as “*streets were full of people*” and “*officers and soldiers saluting*.”²⁹ However, they were not always welcomed with courtesy by the locals because of the political dissidence of the time were often frustrated with foreign visitors and even regarded them as harmful to their territory. Moreover, this was fairly common and brought forth in the notes of various writers such as Reina Lewis who remarked on the dismay of the elite Ottoman women of foreign visitors who visioned them as “*tourist spectacle*.”³⁰ Apprehension of Ottoman locals of the Middle East for foreign intrusion into their domicile found a place in Edith Sykes’ observations and experiences of the local people. In their case, the unclear intention of the foreigner, and the ramifications of the international distress upon them might cause frustration for the locals.

An example Edith Sykes gave of the sort was when on their way to Aşkale.³¹ They saw some Qizilbash Kurd women returning from milking their cows and a shepherd who Mark Sykes asked for some fresh milk. The shepherd gave the milk prickly, though grumbling, and saying “*Am I to give milk to everyone who passes on the road?*” and upon this rhetorical question Mark Sykes replied, “*Are you a Kurd and do not offer milk to strangers?*”. Yet, his answer frustrated him a lot; the shepherd yelled that he “*fed a hundred dogs such as us at his door every day*” and the women “*seized sticks and stones and surged forward, the shepherd kept behind them calling out that we were “Franc macons.”*”³² The event outwardly got serious as the next morning, a commission was assigned to investigate the case.

27 Lucy M. J. Garnett, *Home Life in Turkey*, New York 1909, p. 131.

28 DDSY2/4, July 18th, 1906, p. 5-6. *Helawi* or *halva* is an intensely sweet dessert.

29 DDSY2/4, July 27th, 1906, p. 8.

30 Reina Lewis, *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem*, London & New York 2004, p. 15-16.

31 A village of Erzurum today.

32 DDSY2/4, August 30th, 1906, p. 16. *Franc macons*-meaning free-masons, believed to be atheists, thus had an evil image in the eyes of most Turks.

Like most of the travellers interested in religious fractions and their diverse practices³³, Edith Sykes also participated in some ceremonies, one being the *Kadiris*³⁴. Having observed or known others, she described how the howling of *Kadiri* was different from *Rifai* dervishes and how they acted while praying: “A venerable old *Khodja* with flowing white beard closed the proceedings with a long extemporary prayer, in which he prayed for everybody he could think of.”³⁵ Later she wrote how it resembled many “dissenting prayer meetings in England, with the old men sitting round nodding their heads and groaning and old *Mollah* extemporizing.”³⁶ It is understood from her notes that she was acknowledged about these fractions as she compared *Kadiri* dervishes with *Rifai* dervishes.

Besides religious fractions, Edith Sykes was notably attentive to the women's appearance and clothing. Indeed, she was sometimes critical. Despite women's alluring jewellery, garments, and women's beauty in certain harems, in some others she expressed women's clothing as they “dressed as they are in chintz baggy trousers, a tightly buttoned-up bodice, on their heads a black bonnet with strings like any apple woman's are grotesque, to say the least of it.”³⁷ Her impressions were similar for *Ladik*³⁸ and its community: “an uninteresting and decaying town inhabited by rude stupid looking people.”³⁹ She stated multiple qualifications of the Black Sea people as they “are very handsome, of a Greek type, as indeed they must be by Greek (...) at *Istifan*⁴⁰ I came across many fair women and children with blue eyes.”⁴¹ Furthermore, she found the women gentle and friendly and underlined their timidness as, “the young ones very pretty, they fly away like frightened deer at the approach of a strange man.”⁴² She also noted that “people are poor and much talkative than the Turks” comparing them with Kurds. For more on Kurds, she mentioned that *Ziriki* Kurds were ugly but nice, and like the *Heriki* people they differed from the *Qizilbash*. She was solicitous in connections and differences between the races so for *Tel Afar*⁴³ besides mentioning that it was an ancient Turkish settlement and people spoke Turkish she added that they resembled *Yezidis* in appearance, she commented that it must be due to intermarriages. A similar comparison is apparent in other studies concerning the expressions when identifying women. Dimitrios Kassis, referring to the travel book of Frances Elliott, asserted that “race influences all attributes of human nature” portrayed the 19th century Greeks as genuine beauties as they were of the “*Mediterranean*

33 Another English traveler Mrs. Ramsey also gave detailed comments about her experience in *Karahisar* where she watched the ceremony of the whirling dervishes mentioning the manners of the dervishes, the music, and their attires ending her impressions that “Really, for “fanatics”, they are most amiable and agreeable people.” Ramsey, *Everyday Life in Turkey*, pp. 270-277.

34 For further information related to the religious fractions and travellers' interest in them see, İbrahim Şirin, “Batılı Seyyahların İzleniminde Sufiler”, *Sufi Araştırmaları*, V. 3, N. 5, 2012, 21-47.

35 DDSY2/4, July 18th, 1906, p. 5.

36 DDSY2/4, July 18th, 1906, p. 5.

37 DDSY2/4, July 31st, 1906, p. 5.

38 *Ladik* is a village in today's *Samsun* in the Blacksea region of Turkey.

39 DDSY2/4, August 1st, 1906, p. 9.

40 A village of *Sinop*.

41 DDSY2/4, June 27th, 1906, p. 2.

42 DDSY2/4, June 27th, 1906, p. 2.

43 A city in *Iraq*.

stock” whereas Turks were “*ugly Asiatic*”⁴⁴. The use of the word “grotesque” is important. It connotes diverse meaning in time, it signifies a “peculiar nature” and “*ugly, monstrous*” figure where a body forms “*the basis of abuses, oaths, and curses*.”⁴⁵ The similar use of grotesque is procurable for the women of Balkan geography as Andrew Hammond gives an example from a travel book where “*the women’s reputed unattractiveness is associated with a grotesque interbreeding (“between a toucan and a penguin”) that at best implies an absurdity*.”⁴⁶ Thus, when Edith Sykes displayed infelicity with the people in the East displaying a classical discourse for the Orientalist perception. As Edward Said demonstrated, there was a biological determinism in the Orientalist discourse where backwardness and uncivilized nature of the communities were associated with the Eastern people in the perspective of the West.⁴⁷ Therefore, Edith’s way of describing *vis-à-vis* the Eastern people enunciate much to reveal her orientalist perception.

Moreover, Edith Sykes praised women’s attires as graceful and commented that they were strictly and carefully veiled, however, the harvesting Greek-Christians she talked with in Tokat spoke Turkish and they were partly veiled. She praised the women of Heriki for their graceful garments and noted that they were very different from the ones between Tosya and Erzurum as they did not veil.⁴⁸ Going from Erzurum to Muş, Sykes camped at a Kurdish village that impressed her as destitute but friendly. She said that the unveiled women were not only beautiful but equally bold and independent as the man.⁴⁹ Edith Sykes did not comment on women’s veiling, but Mary Hume-Griffith who travelled to the Middle East with her physician husband, wrote in her memoirs that women’s veiling stole their happiness and “imprisoned them” for life.⁵⁰

As the travel proceeded, Edith Sykes mentioned the robbery of three men on camels followed by some Bedouins. Having been regarded as “subaltern” and “marginal” groups of the Ottoman Middle East, the manners of Bedouins were salient among the travellers. Lady Blunt, an English traveller, stated in her memoirs that “*thieving is the rule, nor is the term harami (thieves) ill-taken when applied to them*.”⁵¹ In a similar vein, Edith Sykes narrated that for the first time in their journey, they were robbed in an Armenian village. She was thwarted by the situation of people whose “*begging and their thievish ways so offensive*” resembling them to a “*London beggar*.”⁵² Her interesting interpretation of the event was “*They do not appear to be cowards or rather they presumed on our forbearance, I suppose, and rightly for one word as to our loses and the 15 soldiers would have ransacked that village from end to end*.”⁵³ Her statement purported a lot as she indicated

44 Dimitrios Kassis, *Greek Dystopia in British Women Travellers’ Discourse*, Newcastle 2018, p. 75.

45 Mikhail Bakhtin, *Rabelais and His World*, (trans. Helene Iswolsky), Bloomington 1984, p. 25-27.

46 Andrew Hammond, “Typologies of the East: On Distinguishing Balkanism and Orientalism”, *Nineteenth-Century Contexts*, V. 29, N. 2-3, 2007, p. 210.

47 Said, *Orientalism*, p. 207.

48 DDSY2/4, August 30th, p. 18.

49 DDSY2/4, September 14th, 1906, p. 19.

50 M. E. Hume-Griffith, *Behind the Veil in Persia and Turkish Arabia: An Account of an English-woman’s Eight Years’ Residence Amongst the Women of the East*, London 1909, p. 223.

51 Lady Anne Blunt, *Bedouin Tribes of the Euphrates*, New York 1879, p. 391.

52 DDSY2/4, September 14th, 1906, p. 19-20.

53 DDSY2/4, September 14th, 1906, p.20.

that soldiers did not get on well with the locals, thus, they took advantage of the theft to plunder the village, touching on the fragile relations between the government and the locals.⁵⁴

Edith Sykes' interest to the relationship between men and women is straightforwardly noticed. In her notes, she admired the collaboration between them at work as she elucidated that both women and men worked together in the fields reaping the corn and carrying them to the ox-wagons in Istifan. Upon having seen women carrying their babies at their back even when they were at work and asked herself "*if only our women at home could do likewise how many little lives would be saved ?*"⁵⁵ It is understood that she hoped and wanted the women of England to be more aware of their welfare and more diligent. As for the Eastern part, she complied with and quoted Anne Blunt, an English traveller, who stated "*the Bedouin woman is hard-worked and happy*" upon seeing "*lustly young fellows*" toiling their wives who carry a load at their back. However, closing to their camp, she saw a man leading his donkey and carrying a small bundle of barley while behind him, was his wife holding a baby and carrying a huge sack. The woman continued to follow him with her load when the man mounted on the donkey. Disapproving the scene she had witnessed she reprimanded that "*Yes! the Bedouin woman is hard-worked, certainly.*"⁵⁶ Actually, activity for women in England until the very end of the 19th century was defined by some as "supervised the smooth running of the household."⁵⁷ With this reasoning in mind, observing the way women existed in a different society and the extent they worked together with men caught Edith's attention, however, the treatment and inconsideration towards women triggered her deploring remark.

It is catchy to see that she was first attracted by the town when she had a distance to it, nonetheless, as she permeated into the town, all the allure went away which piquantly recapitulated her orientalist perception. Mosul was one of the kinds:

"The town looks beautiful and picturesque as you approach it from a distance but once within its streets all illusions vanish, for it is an evil-smelling dirty town. But for the first time, I really felt I was in the East. Crowds of Arabs fill the streets, disgusting odors [sic] assail your nostrils, a silent string of camels stalk across the desert, minarets, and domes rise in clusters into the blue sky."⁵⁸

Obviously, her vision of the orient was not associated with fairy-tales but was a combination of masses, bad smells, camels, and religious constructions all of which in her perception displayed backward and uncivilized places. On the one hand, she appreciated the geography and the rigor of the women, on the other hand, she depreciated the characteristics she regarded uncivilized in certain ways, revealing her orientalist mind as the travel proceeded.

54 Although Bedouins are notorious in certain travelogues, Bedouins were highly affected by the state leaders "the ethnic, social, cultural and ideological identity": R. Kark & S. J. Frantzman, "Empire, State and the Bedouin of the Middle East, Past and Present: A Comparative Study of Land and Settlement Policies", *Middle Eastern Studies*, V. 48, N. 4, p. 488.

55 DDSY2/4, June 27th, 1906, p. 2.

56 DDSY2/4, October 30th, 1906, p. 42.

57 Pamela Horn, *Life as a Victorian Lady*, Gloucestershire 2007, p. 16.

58 DDSY2/4, October 22nd, 1906, p. 38.

Impressions on *Harem*

Harem has been a concept subjected to many assumptions concerning the Ottoman Middle East. Basically, the word *harem* denotes a spatial division not restricted only by gender. The root of the word means sacred and forbidden; relatedly, it stands for space “which general access is forbidden or controlled and in which the presence of certain individuals or certain modes of behaviour is forbidden”⁵⁹. Thus, it signifies a place where women freely acted and passed time without the intrusion of men.

The orientalist texts describe the *harem* as a place of pleasure, lust, and exoticism where men, belonging to the Eastern world, enjoyed women, their beauty, and services. Halil Halid, who was one of the intellectuals of the time, challenged this orientalist perception of the *harem*. He elucidated that this idea was wrong since any man who could manage to keep two wives in harmony could be considered as courageous although there was no law against polygamy, including, however, that this was not a frequent practice.⁶⁰ In the early 20th century, the meaning that combined with the Orientalist concept of the *harem* became much more challenging, however, the perception of harem was widely recognized and accepted as a place of pleasure.

For the western women travellers, *harem*, where women dwelled had different meanings.⁶¹ It denoted a place where women had a separate but lively space of their dominance and freedom, though limited as compared to their men counterparts. One of the women travellers expressing striking impressions on *harem* was Annie Jane Harvey who wrote that “*the first visit to a harem is a very exhausting business, for everyone feels shy, and everyone is stupid, and the stupidity and shyness last many hours.*”⁶² While Miss Pardoe, an English traveller, gave acknowledgements of the baths and she defines their liveliness of the bath where women “*assemble to discuss every subject of interest and amusement, whether politics, scandal, or news (...) but, above all, to enjoy the noise, the hurry, and the excitement, which form so great a contrast to the calm and monotony of the harem*”⁶³. Besides, Mary Hume-Griffith mentioned that there was a seldom “*happy harem*” and that *harems* were not “*the abode of peace*” adding “*How can there be peace when the heart is full of jealousy and hatred?*”⁶⁴ One one occasion, Grace Ellison, an English journalist, asked Halide Edip, a novelist and advocate of women’s rights, how the English women could help the Turkish women for their progress. Halide Edip replied “*Ask them, to delete forever the misunderstood word harem and talk to them in common Turkish homes. Ask them to try and dispel the nasty atmosphere which the wrong meaning of that word has cast over our lives. Tell them what our existence really is.*”⁶⁵

59 Leslie Pierce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford 1993, p. 4-5.

60 Halil Halid, *The Diary of a Turk*, London 1903, p. 47-48.

61 Christoph Herzog, “The Urban Experience in Women’s Memoirs: Mediha Kayra’s World War I Notebook”, *Women and the City, Women in the City: A Gendered Perspective on Ottoman Urban History*, (ed. Nazan Maksudyan), New York & Oxford 2014, p. 149-150.

62 Annie Jane Harvey, *Turkish Harems & Circassian Homes*, London 1871, p. 54.

63 Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, London 1838, p. 15.

64 Hume-Griffith, *Behind the Veil*, p. 228-229.

65 Grace Ellison, *An English Women in a Turkish Harem*, London 1915, p. 2.

Edith Sykes, in her travel notes, gave a wide place to the concept having been to the harems of high-ranking people and tribe leaders but not to the Ottoman Imperial *Harem*. Her first visit to the *harem* in Anatolia was in Erzincan. It was the Marshall Zeki's *harem* which was within his house and was not a place full of the women but those of Marshall Zeki's immediate family. After alluding to the physical appearance and jewellery of Madame Zeki, Edith Sykes noted being served coffee, various syrups, and cigarettes. She also inferred that Madame Zeki had eight beautiful slave girls and though she could not bear a child to the Pasha, he refrained from having another wife. She described the lifestyle, of the couple she identified with European mentality as "*live together more after the manner of Europeans, eating together when they are alone.*"⁶⁶ Although she did not express private comments related to the *harem* of other high-ranking officials, the *harem* she mentioned did not match the Orientalist *harem* narration. Then she visited the wife of *mutasarrif*⁶⁷ and conveyed that there were several children of the *mutasarrif* of whom the wife demonstrated as hers and his other wife's children. The important detail Sykes underlined was that the little girls were told to stand outside the door while their brothers sat in the room on cozy chairs. She persisted that girl sat beside her, on the sofa of honour. Her approach to the woman can be discerned through minor details keeping in mind that she goes through a period when women began to remove the boundaries of their domesticity.⁶⁸ Thus, she was attentive and susceptible to the conditions of women. In another narration pertaining to her visit to Erzincan, she was deplored to witness a man who was seventy years of age having four wives whose ages were twenty at most.⁶⁹

Edith Sykes's travel notes demonstrated that she paid great attention to the attires of the women in the *harem*. In a place close to Bitlis, she paid a visit to their host's *harem*. In her notes, after giving a brief description of the *harem*, she stated that there were three ladies "*two of them being in the usual cotton dressing gowns, the third young and plump evidently a fresh addition to the harem, being dressed somewhat more picturesquely.*"⁷⁰ She continued "*The chief wife was excessively untidy and uninteresting and completely mastered by her child a spoiled boy of two years old. All the servants were Armenians.*"⁷¹ She had visited the *harem* in the evening, had coffee, and talked with the couple of visitors who came to see "*the frank woman.*"⁷² This signifies that Eastern woman were also curious about Western women whose appearance, traditions, and life were all different.

The life in the shaykh's *harem* was a fruitful experience for Edith Sykes. She was a guest in the Kurdish Shaykh's *harem*, meeting the Khanum, (the lady of the house), "*a tall handsome if fierce-looking Kurdish woman of about 50*", who was "*dressed in a bright emerald green satin skirt, a blue velvet jacket with red plash cuffs and collar, on her head was a black handkerchief with a row of gold coins across her forehead.*"⁷³ As a display

66 DDSY2/4, August 29th, 1906, p. 14.

67 The Administrator of the district in the Ottoman Empire.

68 Sally Mitchell, *Daily Life in Victorian England*, London 2009, p. 14.

69 DDSY2/4, August 29th, 1906, p. 14.

70 DDSY2/4, September 17th, 1906, p. 23.

71 DDSY2/4, September 18th, 1906, p. 23.

72 DDSY2/4, September 18th, 1906, p. 23.

73 DDSY2/4, October 9th, 1906, p. 26.

of respect for the guest, Edith Sykes was seated on a sofa while the Khanum sat on the floor. Sykes purported to be uncomfortable about this, as she “*begged her to sit beside*”⁷⁴ herself. She continued her portrayal of the women as:

“A good-looking girl who I think was the daughter of the Shaykh’s other wife brought coffee and cigarettes; she was gracefully dressed in a loose green shirt, silk robe, round her waist a very handsome gold and silver belt, on her head a purple gauze handkerchief with gold coins on her forehead.”⁷⁵

Khanum of the *harem* stated that multiple wives “*the Shaykh has two wives, with us, there are two, three, or four; but with you, there is only one wife, that is much better,*” inferring to difficulties of polygamy.⁷⁶

Considering the narration of Edith Sykes, women in the Middle East did not regard polygamy as sympathetic. Her other visit to the *harem* takes place in Disa, close to Hakari, where they stayed in the house of a *Bey*. The *harem*, as she stated, was conducted by Major Domo of the house. Sykes elucidated that there were two wives, one with several children, whereas the other had none. The other *harem* she visited belonged to Shaykh Sadik in Khatuna. She depicted the first scenery of *harem* as a “*gallery packed with a surging and busy crowd of women many of whom were carding wool, while huge bales of goods lay about in confused heaps, there must have been some 60 women and children, the clatter and bustle can scarcely be described,*” adding the details of the beautiful dresses the women were wearing.⁷⁷ The second wife was from Beirut; “*a homely looking elderly English woman*” and she expressed she was “*the complete antithesis of the Buyuk Khanum.*”⁷⁸ She mentioned that the young wife confessed that she missed her home. Edith Sykes was upset over the condition of the situation of the young bride when she enviously pointed to the Panama hat Sykes was wearing and told her that it reminded her of Beirut.⁷⁹

The positions of women were harassing for Edith Sykes. She did not imply fascination related to the women’s lives in the *harem*, expressing it as a place where women involuntarily rendered certain services to men. Even, at the beginning of the journey, she triflingly stated that the only peril for the journey would be closed town to a Pasha’s *harem*.⁸⁰ All in all, the *harem* was a place of disturbance for Edith Sykes rather than a place of freedom and enjoyment. As different and more recognizable from the other English women travellers, she carried women’s positions in a *harem* to a political level in her article in *The Times* titled as *Chaldean Relief* where she indites that “*a large number of women were retained in the Turkish and Kurdish harems; some of the women were sold and resold.*”⁸¹ She had the idea that the existence of women in the *harem* was a burden

74 DDSY2/4, October 9th, 1906, p. 26.

75 DDSY2/4, October 9th, 1906, p. 26-27.

76 DDSY2/4, October 9th, 1906, p. 27.

77 DDSY2/4, October 12th, 1906, p. 30.

78 DDSY2/4, October 12th, 1906, p. 31.

79 DDSY2/4, October 13th, 1906, p. 31.

80 Simon Sykes, *The Big House*, p. 154.

81 “Chaldean Relief”, *The Times*, March 11th, 1919.

and they lacked freedom. Thus, she used her experiences for indicating the deploring condition of the minority women and evaluated it as an involuntary dwelling for women.

Impressions on Tribes

The journey enabled Edith Sykes to interact with the tribes with different ethnic groups which allowed her to discern differences among them, their conflict of interest, and their relationship with the government. For instance, she stated that in one of the uplands of Turcomans, some approached them for Mark Sykes to transmit their request to Sultan that they might not return to the upland as they had no place to go to there and they loathed living in the villages. She commented, "*The insane government wishes to turn these people off this fine grazing downland and convert it into miserable corn, for what crops could grow on those bleak uplands!*"⁸² In a similar vein, she did not hide her denouncement for the fact that forests were all destroyed by villagers, and a peasant informed that the government encouraged the destruction as they could get tax out of the grown crops. She listened to another side of the story from the police officer who accompanied them from Tosya uttering the perspective of government officials who stated that the villagers paid high taxes during harvest, the forests were protected well, and people did not attempt to avoid their military service. He also mentioned the Hijaz railway construction, adding that "*The villagers will go and work on the Hijaz Railway for six months or a year but would not go there to colonize, they don't want to make money and grow rich.*"⁸³ The officer's comments on the villagers' unwillingness to make money were the truth as the workers in the construction worked under severe conditions. The wage of workers in the railway construction was not paid in time or they were not paid at all.⁸⁴ Furthermore, they had to deal with hot weather conditions and bandit attacks which obstructed the pace of the construction.

Edith Sykes mentioned that the situation in and around Muş was equally troublesome for the Turkish villages and the Kurds were in destitute. She added she and her husband were robbed in an Armenian village for the first time. She stated further that the people's sufferings are diverse as "*they are robbed by the Zaptiehs⁸⁵, by the Circassians, by the soldiers, and taxed heavily by the government,*" yet, she quoted from the Catholic Armenian bishop of Muş "*they cannot give to everybody.*"⁸⁶ She gave acknowledgements on Sason Kurds stating they were "*much better off than the people in the Mush plain and its vicinity*", adding that they lived in a secluded way and suffered from tough road leading to their place, left unattended to protect them from "*the frequent visits of tax collectors and other marauders.*"⁸⁷ She informed that All-Wise Abdul –implying the Abdülhamid II- convinced the Kurds to abandon nomadic life, settle in a home, and pay

82 DDSY2/4, July 24th, 1906, p. 7.

83 DDSY2/4, July 25th, 1906, pp. 7-8.

84 James Nicholson, "The Hejaz Railway", *Asian Affairs*, V. 37, N. 3, p. 322.

85 The officer who maintains the order and safety of the people in the village.

86 DDSY2/4, September 14th, 1906, p. 19.

87 DDSY2/4, September 15th, 1906, p. 21.

taxes.⁸⁸ The burden of taxation has been an issue for a long time as Garnett mentioned taxes, for the small farmers in Turkey, were “*perhaps the most highly taxed individual in the world.*”⁸⁹ Thus, the taxation and related economic inadequacy of the people in the region was a long-standing problem for the Ottoman Empire.

Moving along the East, Edith Sykes noted the adventures they passed through during the events they witnessed between the rival tribes. Between Bitlis and Van where they camped one night, a *zaptieh*'s rifle was stolen under his head. When the robber was caught, he confessed that he belonged to a band and the members were thrown to prison. Edith Sykes continued by asserting that “*as they were Hamidieh they will doubtless go scot-free and the unfortunate zaptieh will be punished.*”⁹⁰ “Hamidieh” here refers to the Hamidiye Regiments, which was a group of cavalrymen appointed by Abdülhamit II to provide central authority in Anatolia, create a new socio-political balance, benefit from the military power of the tribes, prevent Armenian activities in the region, integrate Kurds into Ottoman political and social organism, and empower the territorial defence against probable Russian attacks.⁹¹ With this implication, she was also being critical of their privilege although they were a significant regiment of the government to provide stability in the region.

The journey included a visit to religious places such as the Armenian Monastery in Erzurum, and they paid a visit to the French Dominicans in Van. In Disa, where most of the villages were Christians, namely Nestorians, and Armenians, they were invited by the Chaldean Catholic priest and attended his Mass in Chaldean language. She reiterated that she had never seen “*a native church in more perfect order.*”⁹² She alluded to the reformation and the neatness of the Chaldean Church which was of importance for Edith Sykes for the leading role she later assumed for the support of Chaldeans in Mesopotamia who were asserted to have been exposed to the mistreatment of the Turkish government. Moreover, she was regarded as “the first heart to express all the charitable sympathy of the English for the Assyro-Chaldean nation.”⁹³ These meetings and the observations of the people's suffering consequently provided a basis for her activities with the aim to relieve the minorities' position. In the extract to the editor of the *Times* by the Chaldean Relief Committee titled as *Chaldean Relief*, she mentioned the poor conditions of the Chaldeans in Upper Mesopotamia, stating this race was “*the victims of Turkish method of government as much as any other of the Christian races under Turkish rule*”, and posited that “*the men were taken, their towns and villages massacred.*”⁹⁴ It is significant to note that the issue of Assyrian Christians and Nestorians is connected with the missionary aims of imperial power and the indication of “*a by-product of growing Western dominance,*” as

88 DDSY2/4, August 30th, 1906, p. 18.

89 Lucy M. J. Garnett, *Turkish Life in Town and Country*, New York & London 1904, p. 112.

90 DDSY2/4, September 23rd, 1906, p. 24.

91 Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, California 2011, p. 2; 34.

92 DDSY2/4, October 11th, 1906, p. 28.

93 Yacoub, *Year of the Sword*, p. 92.

94 “Chaldean Relief,” *The Times*, January 15th, 1920, p. 8.

the West dealt with these people for a long time.⁹⁵ Thus, she used the conditions of these people both as a propaganda element for the pernicious approach to them and as an observation added to the knowledge of the Middle East.

Edith Sykes extensively referred to the conflict among the tribes and the government's stance which incited and agonized the people. As verified in her notes, there was tension in the region resulting from clashing and conflicting interests among different tribes, power struggles, and relations with the government. One of the examples in her notes was a fight between Shaykh Sadık and Shaykh Berzan in 1906. As she learned from an Agha who was the enemy of Shaykh Mohammed Sadık, Shaykh Sadık's four hundred men assaulted his castle; however, they were suppressed. He added that "*Turkish Government requested him to guard the Urmia Road which runs down the valley between the mountains, and promised him a monthly payment for so doing, he left his village therefore and built the castle he now lives in ever looking the valley,*"⁹⁶ yet, the government paid him nothing. He complained that he did not have enough food to feed people when the winter came and sent people to other villages to borrow corn. Moreover, he said that his attempt to make peace with Shaykh Sadık remained in vain. He was invited to a celebration for their reconciliation; however, he was poisoned with a glass of tea. Edith Sykes did not comment on the veracity of the account of the Agha, however, when they visited Shaykh Sadık, she stated, "*it was not difficult to imagine him dropping poison into his enemy's tea.*"⁹⁷ In fact, it took some time for them to see Shaykh for as they later learned, Shaykh Sadık was revealed to have 250,000 in gold in the room, he never left and that he acted to be ill when people come to see him. The information that Edith Sykes provided is worthy of attention as she personally observed what was happening in the Middle East lands particularly with the tribal resistance as she learned the binary condition of power struggles.

Edith Sykes was able to get in touch with conflicting sides and noticed how high the tension was according to the accounts she heard. During her visit with Mark Sykes to Ahmet Agha's castle, they learned that he went to join and support his friend Shaykh Berzan who had been fighting with Hasan Agha adding that three days before their arrival, Shaykh Berzan and Ahmet Agha killed four soldiers and got twenty-six rifles. Lady Sykes drew attention to the impacts of conflict after seeing that the wall of Ahmet Agha's castle was perforated with bullets while some of the houses were burnt. At that point of the journey, they had to send a man to inquire Shaykh Berzan for the safety of their route that laid between the hostile forces, namely, kaimakam of Accra and Shaykh Berzan. An Agha named Hassan, and some people living on the West side of the Zab river supplied the kaimakam £300 to help eliminate Shaykh Berzan who owned villages on the West-side. Initially, the kaimakam had attempted to suppress Shaykh Berzan by entrapping him. When this failed, Hasan Agha with the soldiers provided by the kaimakam burned and looted the five villages of the Shaykh Berzan. As a result, 1500 people were left e

95 Andrew Wilcox, *Orientalism and Imperialism: From Nineteenth-Century Missionary Imaginings to the Contemporary Middle East*, London 2018, p. 4-5.

96 DDSY2/4, October 11th, 1906, p. 28.

97 DDSY2/4, October 12th, 1906, p. 32.

homeless just when the winter was coming. When they set forth the other day, she was severely affected by spotting burnt villages and the conditions of people. She narrated the misery of two people who were looking for their belongings in the dilapidated place and the woman cursed the Turkish government.”⁹⁸ Edith Sykes’ reflections which were acquired from locals and the religious leaders mostly focused on the pressure and sufferings of the locals and she associated these with the government’s “*misrule*.”⁹⁹ Thus, her experience and assumptions generated her political argument concerning the conditions of the minorities under Ottoman rule. This is exclusively significant for Edith Sykes as she later turned her observations into political discourse.

Lady Sykes witnessed the struggles among the tribes and how their lives were manipulated by frequent challenges due to regional rivalries. Observing the conflict between the tribes, she concluded: “*It is very strange to be staying with the enemy of the man you are going to visit the next day and for the time being to be arming yourself against possible attack from your future host.*”¹⁰⁰ On the other hand, the region appeared to have developed an immunity to rivalry and tension as Lady Stanhope narrated in her memoir “*poisoning is often in the thoughts of Eastern chieftains, no doubt; for they cannot but be an object of jealousy to their rivals, who are scarcely their superiors in power and influence.*”¹⁰¹ Mary Eliza Rogers, writer and traveller, included the tension between the different factions.¹⁰² When analysed through the narrations written at different times, they imply a power struggle and conflict of interest among diverse factions which were extended over a while and the local people were highly suffering from it. Undoubtedly, she traced a brilliant summary of the Middle East during the time span she wrote about.

Conclusion

The travel notes of Edith Sykes present a remarkable projection, encompassing details from the lives of the Middle Eastern people to *harem*; from tribal dispute to the critic of government which blended with an orientalist perspective. It is observed in her articles in *The Times* after the journey that the vision she acquired and the information

98 DDSY2/4, October 19th, 1906, p. 37.

99 The detailed discussions related to political arguments are beyond the scope of this article. Nevertheless, the context of the Anglo-Ottoman policy always requires consideration. The end of the 19th century witnessed the marks of the breakdown in Anglo-Ottoman relations where the traditional policy of protecting Ottoman territorial integrity was laid aside by England as to her economic interest such as the railway construction and England’s colonies in the Middle East which steered policy of England to be more attentive. Furthermore, the position of the minorities caught in the middle between the international competitions and power struggles in the Middle Eastern lands. That might be the reason why Edith Sykes was persistent to divert readers’ attention on their sufferings in the mentality of the period’s political atmosphere, accusing of Ottoman government. In a different example, George Hepworth charged England’s protection of Armenian as a “sham and shame,” mentioning the oppression against the Armenian but they were doing nothing; George H. Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, London 1898, p. 156-157.

100 DDSY2/4, October 11th, 1906, p. 29.

101 *Travels of Lady Hester Stanhope; Forming the Completion of Her Memoirs narrated by her Physician*, V. I, London 1846, p. 343-344.

102 Mary Eliza Rogers, *Domestic Life in Palestine*, Cincinnati 1865, p. 261.

she gathered turned into a political discourse in which she underlined the claimed misrule of the Ottoman government. Relatedly, she called Britain to take action. Thus, she stands as a British woman who contributes to the knowledge gathering in parallel with Britain's imperialistic gains.

Her observations particularly related to *harem*, minorities in the Ottoman Middle East, conflicts among tribes, and the government not only confirmed her place as a British woman who served to the interest of her country but also made her place in the travel literature in the Middle Eastern lands. Her narration served as a base for her political argument related to the Middle East both as a bearer of British political mentality and the orientalist perception in which the East is perceived as uncivilized. In the ongoing women travel literature, she both finds her place in as figure who plays part in the production of imperial knowledge and having the traces of the mentality of Victorian born and raised women as she investigates the women's relations with their child and how women were treated by men. Although she can be regarded as subaltern by male-oriented discourse of travelling, she speaks of a woman as a part of British dominance.

Indeed, she stands as a recently discovered, yet a valuable traveller whose travel notes include substantial observations related to the Middle East as a British woman who belonged to the Western world, her home:

"I quite agree with Lady Anne Blunt that the semi civilization of the Beyrout Hotel gives one a decided shock after coming from the desert. What does this noise and clatter mean? This beating of knives and forks on the plates, are these manners better than those of the quiet Anatolian peasant? Of the Kurdish Agha with his shy hospitality? Or of the graceful Bedouin? Truth compels one to answer "No!" But still, it all reminds one of home, and so is welcome."¹⁰³

REFERENCES

Archival Sources

The National Archives

“Red Cross Medal”, War Office (WO) 372/23/40395.

Turkish Historical Foundation

The Papers of Sir Mark Sykes, Microfilm 1, DDSY2/4 Foreign Affairs and Travel (1888-1919), 4/6 June 1906-November 1906 Ts. of *Pre-War Notebook: The journey of Edith Sykes, with Mark Sykes, from Sinope to Aleppo*.

Newspapers

“Yorkshire Lady Founds Hospital,” *The Leeds Mercury*, December 2nd, 1914.

“Lady Sykes and Central Hull,” *The Times*, March 11, 1919.

“Chaldean Relief,” *The Times*, January 15th 1920.

Secondary Sources

Bakhtin, Mikhail, *Rabelais and His World*, (trans. Helene Iswolsky), Indiana University Press, Bloomington 1984.

Bell, Gertrude Lowthian, *Safar Nameh: Persian Pictures, A Book of Travel*, Richard Bentley and Son, London 1894.

Berdine, Michael, *Redrawing the Middle East: Sir Mark Sykes, Imperialism and the Sykes-Picot Agreement*, I.B. Tauris, London 2018.

Bird, Isabella L., *Journeys in Persia and Kurdistan: Including a Summer in the Upper Karun Region and a Visit to the Nestorian Rayahs*, V. I, John Murray, London 1891.

Blunt, Alison, *Travel, Gender, and Imperialism: Mary Kingsley and West Africa*, The Guilford Press, New York & London 1994.

Blunt, Lady Anne, *Bedouin Tribes of the Euphrates*, Harper & Brothers, New York 1879.

Davidoff, Leonore & Hall, Catherine, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*, Routledge, London & New York 2019 [1987].

Ellison, Grace, *An English Women in a Turkish Harem*, Methuen & Go. Ltd., London 1915.

Garnett, Lucy M. J., *Turkish Life in Town and Country*, The Knickerbocker Press, New York & London 1904.

- Garnett, Lucy M. J., *Home Life in Turkey*, The Macmillan Company, New York 1909.
- Halid, Halil, *The Diary of a Turk*, Adam and Charles Black, London 1903.
- Hammond, Andrew, "Typologies of the East: On Distinguishing Balkanism and Orientalism", *Nineteenth-Century Contexts*, V. 29, N. 2-3, 2007, 201-218.
- Harvey, Annie Jane, *Turkish Harems & Circassian Homes*, Hurst & Blackett, London 1871.
- Hepworth, George H., *Through Armenia on Horseback*, Isbister & Company Limited, London 1898.
- Herzog, Christoph, "The Urban Experience in Women's Memoirs: Mediha Kayra's World War I Notebook", *Women and the City, Women in the City: A Gendered Perspective on Ottoman Urban History*, (ed. Nazan Maksudyan), Berghahn Books, New York & Oxford 2014, 149-168.
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Empires: 1875-1914*, Vintage, New York 1989.
- Horn, Pamela, *Life as a Victorian Lady*, The History Press, Gloucestershire 2007.
- Hume-Griffith, M. E., *Behind the Veil in Persia and Turkish Arabia: An Account of an Englishwoman's Eight Years' Residence Amongst the Women of the East*, Skeley Co. Ltd., London 1909.
- Johnson, Robert, *British Imperialism*, Palgrave Macmillan, New York 2003.
- Karaca, Taha Niyazi, *Sınırları Çizen Kadın-İngiliz Casus Gertrude Bell*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- Kark, R. & Frantzman, S. J., "Empire, State and the Bedouin of the Middle East, Past and Present: A Comparative Study of Land and Settlement Policies", *Middle Eastern Studies*, V. 48, N. 4, 487-510.
- Kassis, Dimitrios, *Greek Dystopia in British Women Travellers' Discourse*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2018.
- Kennedy, Valerie, "Orientalism in the Victorian Era", *Oxford Research Encyclopaedia of Literature*, V. 8, N. 22, 2017, 1-93.
- Klein, Janet, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford University Press, California 2011.
- Lane Poole, Sophia, *The People of Turkey: Twenty Years' Residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks, and Armenians*, V. I, John Murray, London 1878.
- Lewis, Reina, *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem*, I.B. Tauris, London & New York 2004.
- MacKinnon, Catharine A., "Desire and Power: A Feminist Perspective", in *Marxism and*

the Interpretation of Culture, Cary Nelson & Lawrence Grossberg (eds.), Macmillan Education, London 1988, 105-122.

McEwan, Cheryl, *Gender, Geography, and Empire: Victorian Women Travellers in Africa*, Ashgate Publishing, Oxon 2000.

Melman, Billie, *Women's Orient: English Women and the Middle East, 1718-1918: Sexuality, Religion and Work*, Macmillan, London 1992.

Mills, Sara, *Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*, Routledge, London & New York 1991.

Mitchell, Sally, *Daily Life in Victorian England*, Greenwood Press, London 2009.

Nicholson, James, "The Hejaz Railway", *Asian Affairs*, V. 37, N. 3, 320-336.

Pardoe, Julia, *The Beauties of the Bosphorus*, George Virtue, London 1838.

Pierce, Leslie, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford University Press, Oxford 1993.

Ramsey, W. M., *Everyday Life in Turkey*, Hodder & Stoughton, London 1897.

Rogers, Mary Eliza, *Domestic Life in Palestine*, Poe & Hitchcock, Cincinnati 1865.

Said, Edward, *Orientalism*, Pantheon Books, New York 1978.

Şirin, İbrahim, "Batılı Seyyahların İzleniminde Sufiler", *Süfi Araştırmaları*, V. 3, N. 5, 2012, 21-47.

Suh, Judy, "Modern Travel on the Fringes of Empire", in *The History of British Women's Writing, 1880-1920*, (ed. Holly A. Laird), Palgrave Macmillan, London 2016, 162-173.

Sykes, Christopher Simon, *The Big House: The Story of a Country House and Its Family*, Harper Collins Publishers, New York 2005.

Travels of Lady Hester Stanhope; Forming the Completion of Her Memoirs narrated by her Physician, V. I, Henry Colburn Publisher, London 1846.

Wilcox, Andrew, *Orientalism, and Imperialism: From Nineteenth-Century Missionary Imaginings to the Contemporary Middle East*, Bloomsbury Publishing, London 2018.

Yacoub, Joseph, *Year of the Sword: The Assyrian Christian Genocide: A History*, Oxford University Press, New York 2016.

Periferi Bienalleri: Sinop Bienali, Çanakkale Bienali ve Mardin Bienali Örnekleri*

Solmaz BUNULDAY**

Özet

İki yılda bir yapılan çağdaş sanatın gösteri platformlarından olan bienal dünyada ilk defa 1895 yılında Venedik'te yapılmıştır. Uluslararası bağlamda yapılan bu sanat etkinlikleri hem yapıldıkları kent hem de katılan sanatçılar için önemli platformlar olmuşlardır. Bu organizasyonlar sayesinde kente dikkat çekilirken, sanatçılar da kendilerini uluslararası alanda görünür kılmaya çalışırlar. Venedik'te gerçekleşen bu ilk bienalin ardından, dünyanın birçok yerinde o yerin ismiyle anılan bienaller yapılmaya başlamıştır.

Türkiye'de yapılan bienal örneği ilk defa Ankara'da 1986 yılında Uluslararası Asya-Avrupa Sanat Bienali ismiyle açılmıştır ancak sadece dört kez gerçekleşebilmiştir. Bugün dünyanın tanınan bienalleri arasında yer alan Uluslararası İstanbul Bienali ise 1987'den beri yapılagelmektedir. 2000'li yıllardan itibaren ise Türkiye'nin başka kentlerinde de bienaller yapılmaya başlamıştır. Bu bienalleri genel olarak "periferi bienalleri" olarak tanımlanmak mümkündür. Periferi tanımı merkezin dışında kalan yerler için kullanılan bir tanımlamadır. Bu bağlamda İstanbul bir merkez olarak düşünülecek olursa onun dışında kalan yerleri periferi olarak değerlendirmek mümkündür. Türkiye'de periferide yapılan bienaller arasında Sinop (2006) Çanakkale (2008), ve Mardin (2010) kentinde yapılan bienaller dikkati çeker. Bu çalışmada amaç, istikrarlı bir şekilde devam eden bu periferi bienallerinin merkez-periferi ilişkisi üzerinden ele alınmasıdır.

Anahtar Kelimeler : Bienal, Merkez, Periferi, Çanakkale, Sinop, Mardin

Peripheral Biennials: Examples of Sinop Biennial, Çanakkale Biennial and Mardin Biennial

Abstract

Biennials, which are held biennially and are one of the show platforms of contemporary art, were held for the first time in the world in 1895 in Venice. These art events held in an international context have become important platforms for both the city, where they are held, and the participating artists. While attracting attention to the city thanks to these organizations, artists try to make themselves visible in the international arena.

* Bu çalışma SBA-2019-2932 numara ile Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri kapsamında desteklenmiştir.

** Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, sbunulday@comu.edu.tr

Following these first biennials in Venice, biennials have started to be held in many parts of the world with the name of that place.

The first biennial in Turkey was opened in Ankara in 1986 as the International Asia-Europe Art Biennial, but it was held only four times. The International Istanbul Biennial, which is among the world-renowned biennials today, has been held since 1987. Since the 2000s, biennials have also been held in other cities of Turkey. It is possible to define these biennials as “peripheral biennials” in general. The definition of periphery is a definition used for places outside the centre. In this context, if Istanbul is considered as a centre, it is possible to evaluate the places outside of it as a periphery. Among the biennials held in the periphery in Turkey, the ones held in Sinop (2006), Çanakkale (2008), and in Mardin (2010) draw attention. The objective of this study is to discuss these consistently ongoing peripheral biennials through the centre-periphery relationship.

Keywords: *Biennial, Center, Periphery, Çanakkale, Sinop, Mardin*

1. Giriş

Sanat alanında hem pratikte hem de teorik anlamda gündeme getirilen “merkez” ve “periferi” tanım ve kavramları daha önce farklı disiplinlerin üzerinde durdukları tanım ve kavramlardır. 1960’lı yıllardan beri dünya siyasi literatürüne giren merkez-periferi/çevre kavramları ve birbirleri ile olan ilişkileri Türkiye’de ancak 1970’li yıllarda gündeme gelmeye başlamıştır. Merkez ve çevre tanımlamalarının gündeme taşınması ile birlikte çeşitli sorular akla gelir. Örneğin dünyanın merkezinin neresi olabileceği veya olmasının doğru olup olmadığı, tek bir merkezin hegemonyasının kabul edilip edilemeyeceği, merkezi neye göre tarif edilebileceği ve buna bağlı olarak periferi tanımının nasıl yapılabileceği gibi.

Türkiye ve onun sanat ortamı ele alınacak olursa Türkiye’de sanatın merkezi olarak neresi görülmektedir? Ankara mı? İstanbul mu? Merkezi belirleyen paradigmlar nelerdir? Bu paradigmlar sanatı nasıl belirlemekte ve merkezde oluşan, sanatı belirleyen paradigmlar periferideki sanat ortamına nasıl yansımaktadır?

Bu çalışmada, bienal gibi uluslararası ölçekli organizasyonların giderek periferide bulunan kentlerde yaygınlaşmasının merkezin dışında da çağdaş sanatın olduğuna ve olması gerektiğine dair bir isteğin ifadesi olduğu düşünülmektedir. Periferinin kendini uluslararası arenada temsil edecek olan bu bienallerde merkezin etkisinin olup olmadığı, varsa ne derece olduğu ele aldıkları kavramlar, odaklandıkları temalar ve bu bienalleri düzenleyen küratör, kurum vs. gibi aktörler üzerinden bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Bienaller gibi çağdaş sanatta önemli bir yer tutan bu toplu sergiler hem çağdaş sanatın gösteri alanları hem de sanatçıların uluslararası dolaşımında yer almaları için birer platform

görevi gördükleri için önemlidirler. Türkiye’de bienal deyince akla önce İstanbul Bienali gelmektedir. İstanbul Bienali uluslararası ölçekte bir bienaldir. Ancak İstanbul’un dışında da bienaller yapılmakta ve yapıldıkları kentin adıyla anılmaktadır. İstanbul’un periferisi olarak tanımlanabilecek yerlerde yapılan bu bienallerin bazıları İstanbul menşeli küratörler ile gerçekleştirilmektedir. Bu durumun sonucu olarak bienaller yerelden öte küresel ölçekte geçerli kavram ve temalar etrafında organize edilmektedirler denilebilir. Literatüre bakıldığında genel olarak daha çok İstanbul Bienali üzerine yapılmış çalışma ve araştırmalar görülür. Merkezin baskın olduğu yerde kenarda kalmış bu bienallerde söylenen sözler de önemlidir. Bu çalışma bu sözleri, bu sözlerin nasıl kurgulandığı, yerel olan ile ilişkisi ve periferide çağdaş sanatın konumunu belirleyen ne olduğu diğer üzerinde duracağı konular olacaktır.

Çalışmanın amacı Türkiye’de merkezin dışında yapılan periferi bienalleri olarak adlandırılan diğer kent bienallerinin hem merkez ve periferi kavramları hem de küreselleşme ve yerele dair kavramlar üzerinden Çanakkale, Sinop ve Mardin Bienallerinin ele alınmasıdır. Bu bienaller bir süreklilik içinde ve uluslararası ölçekte yapıyor olmalarından dolayı seçilmişlerdir.

2. Periferi, Taşra ve Merkez Tanımı Üzerine

Merkezin tanımında finansın, politikanın, düşüncenin, bilginin, kültür ve sanatın üretilişi ve dağıtıldığı yer olması vardır. Merkezi coğrafi bir tanımdan öte bu gibi paradigmlar tanımlamaktadır. Merkezi tanımlarken, onu merkez olarak konumlandırıcak başka bir yerin olması gerekmektedir. Bu yere geleneksel tanım ile taşra denmektedir. Merkez ile taşra arasındaki ilişki karşılıklı bir ilişkidir. Her ne kadar bu ilişkide merkeze “merkez” konuyor olsa da. Ancak merkez ve taşra tanımı da değişim gösterebilmektedir. Bir yerin merkezi başka bir merkezin taşrası konumunda olabilmektedir. Bununla birlikte merkez ve taşra tanımı zamana, tarihe, yere göre değişim gösterebilir.

Taşra tanımında küçümseyici bir ton vardır. “*Dar ufuklar, kahredici bir yeknesaklık, boğucu bir taassup, iletişim evreninin -teknolojiyle daha da derinleşebilen-kısıtlılığı, cemaatlere sıkışmış kısır bir kamu alem, yabancı olan herşeyi tuhaf bir bitkiymiş gibi algılayan ‘yabani’ bir hal, vasatlığın hizaya sokucu egemenliği...*”¹ Taşra, genel olarak, sıkıntılı ruh halini, sürgün yerini, geri kalmışlığı, kırsal olanı, sessizlik ve sakinliği, durağanlığı, tekdüzeliği, gericiliği, muhafazakarlığı ifade etmektedir. Coğrafi bir yer olarak da “uzak” olanın ifadesidir. Taşra ekonomik olarak sınırlıdır, merkezin çok gerisindedir ki, bu nedenle kültürel olarak da merkezin hegemonyasına girer. Taşra merkezin ötekisi olarak da ifade edilebilir.

Taşra kelimesi “Türkçe bir sözcük olan ‘taşra’ bugünkü ‘dışarı’ sözcüğünün eski

1 Tanıl Bora, “Taşralaşan ve Taşrasını Kaybeden Türkiye”, *Taşraya Bakmak*, (Der. Tanıl Bora), İstanbul 2018, s. 40.

formudur...süreç içinde “*taş+garu < taş+ğaru < taş+aru < taş+arı < dış+arı*” şeklinde bir dönüşüm geçirmiştir.”² Taşranın tarifi yapılırken öncelikle ve özellikle İstanbul dışında kalan yerlerin tümüne taşra denmiş, diğer taraftan denizi olmayan, iç bölgelerde kalan yerler için de bu tarif yapılmıştır. Bununla birlikte “yakın taşra”, “iç taşra” ve “derin taşra” tanımları da diğer dikkat çeken tanımlar olmuştur. Ancak bu tanımlara bakılacak olursa daha çok coğrafi özellikler ve yer üzerinden yapılan bir tanımlama olduğu görülür.³ Osmanlı’dan Cumhuriyet’e kadar taşra tanımı bu şekilde devam etmiştir. Eğer taşra coğrafi bağlamda konumlandırılacak olunursa o zaman İstanbul’un dışındaki her yer taşradır denilebilir. Ancak bu ifade tartışılmaya muhtaçtır.

İstanbul gibi metropollerin dışında kalan tüm yerlerin toptancı bir yaklaşımla taşra olarak değerlendirilmesi uzun bir süre devam etmiştir. Ancak bugün İstanbul’un dışında olan tüm yerleri benzer bir eşitlikte görmek doğru olmayacaktır. Artık “taşralaşan merkezler”den bahsedildiği gibi, küreselleşme politikalarının- tamamen olmasa dahi-etkisiyle yaygınlaşan kültür endüstrisi merkez ve taşra tanımını değiştirmiştir. Taşra merkeze, merkez taşraya akmaya başlamıştır. Daha önce değinildiği gibi taşra tanımı coğrafi bir yer olmaktan öte bir düşünüş biçiminin, zihniyetin ifadesi olarak görülebilir. Küreselleşme politikalarının çok kültürlülük söylemi hem merkez hem de “taşra” olarak tanımlanan yerde yansımalarını bulmuştur. Bu bağlamda artık taşra tanımının yerini daha nötr bir kelime almıştır. Bu kelime periferidir. Bu çalışmada da taşra tanımı yerine periferi tanımı kullanılacaktır. Periferi Yunanca periphery kelimesinden kaynaklanır. Periphery İngilizce’de çevre, etraf, dış kenar gibi anlamlara gelirken, TDK’ya göre kıyı, çevre, uç gibi anlamlara gelmektedir. Taşra kelimesi hem coğrafi konumu hem de bir zihniyet durumuna işaret etmekteyken periferi merkezin etrafında, kenarında olan bir coğrafi durumu çağrıştırmaktadır.

Merkez ve çevre dualitesini ilk olarak gündeme getiren Edward Shils’tir. Shils kavramsallaştırmasında merkezi değerler sisteminin çevre tarafından benimsenmesi üzerinde durmaktadır. O’na göre merkez değer üretir, çevre de merkezin ürettiği değerleri benimser.⁴ Wallerstein ise metropol ile uydu, merkez ile çevre arasında üçüncü bir tanımlama olarak yarı-çevre (semi-periphery) tanımını ortaya atmıştır. Yarı-çevre hem merkezin hem de çevrenin özelliklerini taşır. Merkez ile çevre arasında “tampon” yerlerdir. Wallerstein bu tanımlamalarla kapitalist dünya ekonomisinin tarihini açıklamaya çalışmıştır.⁵ Bu tanımlama ekonomik temellidir. Ancak sadece ekonomi parametresi ile bir yeri tanımlamak o yeri değerlendirmede yeterli olmayacaktır. Bu bağlamda periferi sınıflandırması kentlerin kendine özgü özelliklerini ve kentteki dinamikleri göz ardı ederek, tek tipleştirici bir durum oluşturmaktadır. Bununla birlikte bu tarz sınıflandırmalar hegemonik bir dilin dışavurumu ve yeniden üretimidir.

2 Selim Temo, *Türk Şiirinde Taşra*, İstanbul 2011, s. 19.

3 A.g.e., s. 20.

4 Edward Shils, “Merkez-Çevre”, (Çev. Yavuz Ziya Çelikkaya), *Türkiye Günlüğü*, S. 70, 2002, s.86-88.

5 Ecem Dereli, *Merkez- Çevre Teorileri*, https://www.academia.edu/37188923/Merkez_%C3%87evre_Teorileri_docx (17.05.2021)

Merkez coğrafi bir tanımlama içermemektedir. Merkez olarak tanımlanan o yer finansın ve yönetimin merkezidir, düşüncenin, kültür ve sanatın üretildiği yerdir. Kültür ve sanat aktörleri ve kurumları merkezdedir. Merkezin üzerinde durduğu, öne çıkardığı yaklaşımlar, kavramlar ve temalar merkezin dışında kalan yerlerde de etkisini gösterir. Çünkü merkez tarafından kabul görmek, onaylanmak önemlidir ve bu nedenle çevre merkeze eklenmek, yaklaşmak ister. Bu yaklaşma isteğinin araçlarından biri kültür ve sanattır. Merkezdeki sanatın seçkinleri aracılığıyla merkezdeki sanat periferiye taşınır. Bugün birçok periferi olarak tanımlanan kentte yapılan bienalleri bu bağlamda düşünmek gerekir. Ancak bununla birlikte bienallerin yapıldığı kentlerin seçiminin neye göre olduğu üzerinde durulması gereken noktalardan biridir. Bu çalışma bağlamında ele alınan Sinop, Çanakkale ve Mardin kentlerinin dikkat çeken özelliği “çevredeki merkez”ler⁶ olmalarıdır denilebilir. Diğer taraftan Wallerstein’in deyimıyla yarı-çevre olarak tanımlanacak yerlerdir, yani hem merkezi ve hem de çevreyi tanımlayan özellikleri barındırıyor olmalarıdır denilebilir.

3. Periferi Bienalleri

“Bienal” kelimesi “iki yılda bir, tekrarlanan” anlamında kullanılmaktadır. Dünyada ilk defa 1895 yılında Venedik’te gerçekleşen bienal daha sonra dünyanın bir çok yerinde yapılmaya başlanmıştır. Bu organizasyonlar uluslararası bağlamda yapılan etkinliklerdir. Bienaller uluslararası bir platformda görünür olmak için sanatçıların tercih ettikleri en önemli etkinlikler arasında sayılabilirler. Venedik’te gerçekleştirilen ilk bienalin ardından, dünyanın birçok yerinde o yerin ismiyle anılan bienaller yapılmaya başlamıştır. Bienaller genellikle düzenledikleri şehrin adı ile anılmaktadırlar. Bienaller sırasında sanat, kentin farklı bir çok mekanına yayılır ve sanat izleyicisi bir turiste dönüşür ki, bu da sanat ve turizm arasındaki ilişkide önemli bir rol oynadıklarını göstermektedir.

Bugün dünyada sayıları yaklaşık 200’e varan bienaller, kentin dünya sahnesine çıkması için önemli birer platform olmaları nedeniyle tercih edilmektedirler. Görüldüğü gibi hem sanatçıyı, hem o yerin sanat üretimini hem de kenti öne çıkarma konusunda önemli organizasyonlar haline gelmişlerdir. Bienaller sadece birer sanat etkinliği olarak düşünülmemelidir. Bu etkinlikler politik ve ekonomik olgularla bağlantılı olarak düşünülmelidir.

Bienallerin küreselleşme politikalarıyla ilişkisi vardır. Küreselleşmenin tek merkezi dışlayan yapısı birçok merkezin ortaya çıkmasında rol oynarken sanat bağlamında da birçok farklı yerde bienallerin yapılmasını gündeme getirir.

Türkiye bağlamında bakılacak olursa ilki 1986 yılında Ankara’da açılan Uluslararası Asya-Avrupa Sanat Bienali’ni (sadece dört kez gerçekleşebilmiştir.) daha sonra ilki 1987 yılında İstanbul Çağdaş Sanat Sergileri başlığı ile gerçekleştirilmiş olan İstanbul Bienali takip etmiştir. İstanbul Bienali dünyanın önemli bienalleri arasında yer almaktadır.

Özellikle 2000’li yılların ortasından itibaren İstanbul Bienali’nin daha çok kent üzerinden belirginleşen tema ve kavramlarla gündeme gelmesi söz konusudur. 2000’li yıllara kadar sadece İstanbul ile sınırlı kalan bienal, bu yıllardan sonra başka kentlere de yayılmıştır. Bu yıllardan sonra periferide yer alan kentlerde bienallerin belirmeye başladıkları söylenebilir. Bienaller önemli bir özellik olarak kenti odağa alan, onu sanat yoluyla öne çıkaran ve dikkatlerin kente çekilmesini sağlayan platformlar olmaları nedeniyle tercih edilmektedirler. Periferi kentlerinde yapılan bienallerin hem merkez açısından hem periferi açısından sanat ortamına yeni olanaklar sunduğu söylenebilir. Bienallerin periferide yaşayan sanatçılar için uluslararası sanat ortamı ile ilişkisinde merkezle eşitleyici bir fonksiyonu vardır. Bununla birlikte periferideki üretimin merkezde görünür olmasına da katkı sağlamaktadırlar.

Türkiye’de periferide yapılan bienaller arasında Sinop (2006), Çanakkale (2008) ve Mardin (2010) kentlerinde yapılan bienaller dikkati çeker. Bu bienaller istikrarlı süreklilikleri açısından öne çıkarlar. Bu durum da onları incelenmeleri konusunda öne çıkarmaktadır. Ancak asıl üzerinde durulması gereken bu bienallerin merkez-periferi ilişkisi üzerinden ele alınmasıdır. Her üç kentte coğrafi konum olarak Türkiye’nin uç/sınır noktalarında olmalarına rağmen buldukları bölgeler itibariyle merkezi bir durumlarının olmasıdır. Çanakkale batıdaki en uç noktada, Asya’nın Avrupa’yla bağlantıyı sağlayan, İstanbul’dan sonra ikincil konumuyla dikkati çeker. Mardin Türkiye’nin güneydoğusunda bir sınır kenti olarak ortadoğu coğrafyasına açılan kapılar arasında öne çıkan bir kenttir. Sinop ise Türkiye’nin en kuzey ucunda yer alır. Sınırdaki veya en uçta olma durumları bu kentlerin kültürel dokusuna da yansımış ve bu kentlerde kültürel bir çeşitlilik yaratmıştır. İşte bu özellik ve bu kentlerdeki hoşgörü atmosferi onların dikkat çekici bir özelliği olarak bienallerin yapılması için bir zemin olmuştur.

2006 yılında yapılmaya başlanan Sinop Bienali ise “Şey”, “Şeylerin Yeni Düzeni”, “Gizli Anılar, Kayıp İzler”, “Gölgenin Bilgeliği”, Kümeler ve Kristaller: Sıfır Noktasında Gözlem”, “Aktarım”, “burada ve nerede” Bir Konum Politikası” ilki 2008’de yapılan Çanakkale Bienali “Şeffaf Yanılsamalar”, “Kurgusal Gerçekler, Dönüşümler”, “Kurgular ve Karşı Duruşlar”, “Savaşın Sonun Yalnızca Ölüler Görür”, “Anavatan”, “Geçmişten Önce, Gelecekte Sonra”, “Takımyıldız” gibi temalara odaklanmaya çalışmıştır. Daha genç olan Mardin Bienali’nin (ilki 2010) temaları ise “Abrakadabra”, “İkinci Bakış”, “Mitolojiler”, “Sözden Öte”dir. Diğerleri gibi bu bienaller de belirlenmiş bir tema veya kavram etrafında organize edilmeye çalışılmaktadır.

3.1. Diogenes’in Doğduğu Kent Sinope ve Sinop Bienali

Anadolu’nun en kuzeyinde, Karadeniz kıyısında yer alan Sinop tarihi geçmişi olan önemli bir liman kentidir. Kente tek bir yoldan giriş-çıkış yapılabilen bir burun üzerinde konumlanmıştır. Kent “...en erken MÖ 8. yüzyıldan itibaren “Sinope” adıyla anılmaya”⁷ başlamıştır. Sinope ismi mitolojik bir öyküye dayandırılmaktadır. Öyküye göre Sinope,

7 Nazlı Yıldırım, “Mitolojik Kadın Ktisteslere Bir Örnek Olarak Sinope”, *Journal of Universal History Studies*, 3/2, 2020, s. 391-405, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1293512> (11.05.2021)

Irmak Tanrısı Asopos'un kızıdır. Sinope'nin güzelliğine vurulan Zeus tanrıçanın aşkına karşılık onun her istediğini yapacağına söz verir. Sinope ise Zeus'tan isteği ona dokunmamasıdır. Zeus Sinope'ye verdiği sözü tutar ve onu, kendi en sevdiği yerlerden biri olan Karadeniz'in kıyısındaki bu bölgeye bırakır. Böylece bu bölge artık Sinope'nin adıyla anılmaya başlar. Kentin adının kökeni bu hikayeye dayandırılmaktadır. Kentin ismi Yunanca'da Sinopollu iken Osmanlı kaynaklarında Sanub, Sinab ve Sinub olarak geçmektedir.⁸ Sinop, Kimmer, Pontus, Pers, Roma, Bizans, Selçuklu, Candaroğlu ve Osmanlı gibi bir çok uygarlığa ev sahipliği yapmış bir kenttir.

Osmanlı Dönemi'nde Sinop, gemi üretiminin yapıldığı bir ticaret kentiyken 19. yüzyılın son çeyreğinden sonra kentin tarihi tersanesi hapishaneyeye dönüştürülmüştür. Böylece Sinop'ta hem hapishaneden hem coğrafi konumdan kaynaklanan bir izolasyon söz konusu olmuştur. Bununla birlikte kent soğuk savaş döneminde Nato üssü olarak kullanılan bir yer olmuştur. Bugün ise o bölgeye yapılmaya çalışılan nükleer santral projesi ve onun çevre üzerinde yaratacağı tahribatın tartışılması ile gündeme gelmektedir.

İlki 2006 yılında yapılan Uluslararası Sinop Bienali

"...yerel kalkınma bağlamında sivil toplumun kültür ve sanat temelli diyalog geliştirmek amacıyla "paylaşımaya dayalı bir sanat üretimi" modelinde bir araya gelmesini sağlayan uluslararası bir proje" olarak tanımlanmıştır. Sinopale'nin amaçları ise "her yaşta kentlinin kendi yaşam alanlarını gelecek vizyonuna sahip olarak yeniden algılamaları, kent sorunları üzerine düşünmeleri, ortak tarihsel belleğin paylaşımı ve bunun sanat üretimine yönelik olarak düzenlenmesini, daha iyi bir sosyal yaşam alanını oluşturmaya yönelik olarak kentsel, ulusal ve uluslararası çalışma"dır.¹⁰

Sinopale¹¹ yeni bir yapı oluşturmak için önemli bir alan olmaya aday bir organizasyon olarak tanımlanmıştır. Diğer taraftan Sinop'un izole konumundan duyulan rahatsızlığı gidermenin bir aracı olarak bienal gibi bir uluslararası sergi yapılmasından da bahsedilebilir. Sinopale'nin süreç içinde şekillenen, yapıldığı yere söyleyecek sözü olan ve oradan ilham alan, deneyim odaklı bir bienal olması hedeflenmiştir.

Birinci Sinopale'nin teması "Şey" olarak belirlenmiştir.¹² Sinop'u "yeni merkez"

8 Cenk Demir, "Sinop Rum Cemaati'nin 19. Yüzyıldaki Sosyal Yapısı", *Journal of Black Sea Studies*, 27, 2019, s. 111-142, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/831162> (11.05.2021)

9 Hapishane'de Sabahattin Ali, Refik Halit Karay, Mustafa Suphi, Ruhi Su, Burhan Felek, Zekeriyâ Sertel, Hüseyin Hilmi, Kerim Korcan gibi isimler yatmıştır.

10 <https://sinopale.org/sinopale/what-is-sinopale-2/?lang=TR> (03.04.2021)

11 Sinopale Avrupa Kültür Derneği'nin ortak olduğu bir organizasyondur. Avrupa Kültür Derneği'nin internet sitesinde "kültürel farkındalığı artırmak vizyonu ile, yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde kültürel iletişim ve işbirliğini güçlendirmeyi amaçlayan İstanbul'da kurulmuş, bağımsız, kâr amacı gütmeyen bir sivil toplum kuruluşu" olduğu ifade edilmektedir. Sinopale için ise "diğer bienallerden farklı olarak bir çağdaş sanat sergisinden ibaret olmayıp, sanatçıların eserlerini Sinoplularla birlikte yerinde ürettiği, süreç odaklı, katılımcı bir sivil toplum hareketi, bir "imece" etkinliğidir." tanımlaması yapılmaktadır. <https://www.europist.net/tr/> (15.05.2021)

12 Bienalin sanatçıları Alparslan Baloğlu, Walter Bergmoser, Andre van Bergen, Canan Beykal, Handan Börtüçene, Yael Davis, İpek Düben, Nezaket Ekici, Ekmel Ertan, Mürteza Fidan, Róza El-Hasan, Jürgen Hefe, Eric van Hove, Aylin Kalem, Emre Koyuncuoğlu, Monali Meher, monochrom,

olarak tanımlayan bienal, ne olduğu tam olarak tanımlanamayan bir sözcüğü tema olarak seçmiş ve bienal ile “şey” sözcüğü arasında kurulan ilişkiyi ise “Doğal ve kültürel zenginlikleri şehrin merkezinde bir hazine gibi ortada dururken, bunları değerlendirme gereği duymayan resmi otoritenin karşısında bir “karşı-davranış” olarak gelişen şey, kültür ve sanatın artık bilinçli tüketilmesi ve “değer” olarak saklanması için duyulan, geliştirilen “şey”¹³ tanımlamıştır. Bu ilk bienal kentte yaşayanları sanat etkinliğine katmak amacıyla atölye çalışmaları yapmış, yerel meseleleri uluslararası platformda sanatın diliyle ifade edilmesini sağlamaya çalışmıştır. Bir “sivil toplum etkinliği”¹⁴ olarak kurgulanmıştır. “Şeylerin Yeni Düzeni” 2. Sinopale’nin¹⁵ temasıdır. Foucault’tan alıntıyla oluşturulan kavramsal çerçevenin ilk bienalde olduğu gibi “siyasi, ekonomik ve kültürel yeni”nin sorgulanması hedefiyle oluşturulduğu görülmektedir. Teması “Gizli Anılar, Kayıp İzler” olan 3. Sinopale¹⁶ küreselleşmenin kentler üzerindeki tek tipleştirici etkisinin “kentin görünen ve görünmeyen yönleri”ne dikkat çekmeyi amaçlamış, bu bağlamda “Sinopale 3 “saklı belleğin” ifade edilmesi için “şehir, mahalle, birey” temelinde” ve “katılımcı-etkileşimli” bir platform işlevi görmeyi hedeflemiştir. “Gölgenin Bilgeligi: Bozulmuş Bilgi Çağında Sanat” 4. Sinopale’nin¹⁷ temasıdır. Bienalin kavramsal çerçevesi Kinik felsefenin öncüleri arasında olan tüm yaşamı boyunca yalın bir hayat sürmeye çalışmış olan Sinoplu Diogenes’in (Diyojen, MÖ 5. yy) Büyük İskender’e “gölge etme başka ihsan istemem” sözünden referansla oluşturulmuştur. Bienale ilişkin Işın Önol tarafından yazılan metinde Sinop, “hayatı en yalın halinde ve doğa ile uyum içinde sürdürme ve arzularını dizginleme felsefesini kendi hayatında uygulayarak savunan Diyojen ile tanınıyor olmanın yansıra,

Nobuho Nagasawa, Tamas Oszwald, Orgacom (Nadia Tsulukidze & Sophia Tabatadze), Kerem Onur, Murat Özemas, Lerzan Özer, Ferhat Özgür, Marc Rees & Neil Davies, Antonio Riello, Gue Schmidt, Juliane Stiegele, Suna Suner, Burcu Yağcıoğlu & Ece Kalabak & Nazar Sigaher, Moħaç Yücel, Next Future’dır. <https://sinopale.org/sinopale/sinopale-1-1/?lang=TR> (03.04.2021)

13 <https://sinopale.org/sinopale-1/conceptual-framework-2/?lang=TR> (03.04.2021)

14 <https://sinopale.org/sinopale-1/conceptual-framework-2/?lang=TR> (03.04.2021)

15 Bienalin sanatçıları Atilkunst, collabor.at, Maria Cosmes Román, Nezaket Ekici, Dejan Kaludjerovic, Alpaslan Karaaslan, Renan Koen, Burçak Konukman, Roza El Hassan, Metahaven, Monali Meher, Carlos Pina, Roland Stratmann, Rob Sweere, Adrien Tirtziyah, Julie Upmeyer & Ina Stockem, Mariëlle Videler, Johannes Vogl’dır. <https://sinopale.org/sinopale/sinopale-2-2/?lang=TR> (03.04.2021)

16 Bienal sanatçıları Joel Andrianomearisoa, The Virtual Museum of Avant-garde, Ziya Azazi, Ayhan & Bahar Enşici, Maria Ikonomopoulou, Hülya Karakaş, Ludwig Kittinger, Georg Klein, Renan Koen, Sıtkı Kösemem, Ronan McCrea, Els vanden Meersch, Anne Metzen, Daniele Pezzi, Mali Weil, Performance Project, Masa Project, Maria Papadimitriou, Seyit Saatçi, Jelena Vasiljev, Rhona Byrne, Declan Clarke, Işıl Eğrikavuk, Gülsün Karamustafa, Sean Lynch, Fiona Marron, Bea McMahon, Ferhat Özgür, Sarah Pierce, Tayfun Serttaş’tır. <https://sinopale.org/sinopale/sinopale-3-3-2/?lang=TR> (04.04.2021)

17 Bienal katılımcıları Francis Alÿs, Alpin Arda Bağcık, Brigitta Bodener, Francesco Bertele with Eddie Spanier, Amélie Brisson-Darveau, Evelina Domnitch & Dmitry Gelfand, Quynh Dong, Monika Drożyńska, Karen Geyer, Shilpa Gupta, Andreas (muk) Haider, Berglind Hlynisdottir, Ashley Hunt, İnsel İnal, Volkan Kaplan & A. Erdem Şentürk, Petra Elena Köhle & Nicolas Vermont Petit-Outhenin, Cat Tuong Nguyen, Bernd Oppl, Sümer Sayın, Liddy Scheffknecht, Özlem Sulak, Riikka Tauriainen, Hande Varsat, Stefanie Wuschitz, Now Wakes the Sea: Bahanur Nasya, Maurice Bogaert, Yılmaz Vurucu, Film Gösterimi: Mareike Bernien & Kerstin Schroedinger, Pauline Boudry & Renate Lorenz, Brice Dellsperger, Köken Ergün, Harun Farocki, Minna Hint, Ana Hoffner, Eléonore de Montesquiou, Chris Oakley, Elodie Pong, Monika Rechsteiner, Reinigungs-gesellschaft, David Rych, Lina Selande, Rebecca Ann Tess’tir. <https://sinopale.org/sinopale/sinopale-4/?lang=TR> (04.04.2021)

üzerinde yapılandırılan, hayattan hep daha çok istemek ve onu olabildiğince tüketmek “felsefesine” dayalı, süregelen küresel politikaların mikro ölçekte uygulama yerlerinden biri”¹⁸ olarak tanımlanmıştır. “Kümeler ve Kristaller: Sıfır Noktasında Gözlem”¹⁹ temasıyla yapılan 5. Sinopale’de “Sıfır Noktasında Gözlem” “merkezin olmadığı dünya”ya “Kümeler ve Kristaller” ise “manevi ve çevresel kamusal alanlara” atıfta bulunur. Sıfır noktası “boşluğu şemalaştırmanın bir pratiği” olarak merkezsizleşmenin bir metaforu olarak kullanılmış denilebilir.²⁰ 6. Sinopale “Transposition /Aktarım”²¹ teması ile “değerler arasında bir durumu” ifade etmektedir. Bu bağlamda 6. Sinopale bu değerler arasında kalan boşlukların görsel olarak dışavurumu için bir alan yaratmayı hedeflemiştir.²² 7. Sinopale “burada ve nerede, Bir Konum Politikası”²³ teması Sinop’a doğru veya ondan dışarıya oluşturulan rotalar vurgu yapmaktadır. “Orada burada (here and there) deyimini değiştirerek elde edilen, “burada ve nerede” (here and where)”²⁴ tanımlaması “burası neresi?” sorusunu sormaktadır denilebilir.

18 <https://sinopale.org/sinopale/sinopale-4/?lang=TR> (04.04.2021)

19 Bienal sanatçıları Nezaket Ekici, Ona B., Yann Pocreau, Olivier Hölzl, Evrim Kavcar, Serkan Taycan, m-a-u-s-e-r (Ash Serbest & Mona Mahal), Miriam Hamann, Johanna Reiner – Johannes Hoffmann, Yasemin Özcan, Aylin Tekiner, Eşref Yıldırım, Pınar Öğrenci, RELAX (chiarenza&hauser& co), Franziska Koch, Daniel Marti, Esther Kempf, Teresa Henriques, Benjamin Egger, Konstantinos Manolakis, Garrett Nelson, Romy Rügger, Yapı-Sanat Kooperatifi, Markus Hanakam-Roswitha Schuller, Hülya Karakaş, Fatih Aydoğdu, Evle Demetriou, Lerna Babikyan, Ferit Yazıcı, Berrin Yapar Ünal, Semra Güler, Çağın Kaya, Aygün Kırca, Damla Yücebaş, Ayşe Balyemez & Ayşe Kurşuncu, Fulya Asyalı, Annie Vigier& Franck Apertet (les gens d’Uterpan) – Topologie, Jasmyrn Fyffe, Burçak Konukman (IPA Performance), Hülya Karakaş, Dilek Çiçli-Esra Kayıkçı (Arsu Academy of Fine Arts-Body Music), Çiğdem Borucu Erdoğan “Helesa”, Evle Demetriou – Lerna Babikyan, Çağla Sönmez Çakır, Nil İlkbaşaran, Berthold Reiss, Yeşim Uzunöz, Ayça Açıkgöz, Ceyda Kalyoncu’dur. <https://sinopale.org/sinopale-5/curators-and-artist-of-sinopale-5/> (04.04.2021)

20 <https://sinopale.org/sinopale/sinopale-5/?lang=TR> (04.04.2021)

21 Bienal katılımcıları Anne Baumann, Uygur Demoglu, Mürteza Fidan, Sophie Baumgaertner, İpek Hamzaoglu, Philippe van Eetvelt, Wilhelm Frederking, Murat Haschu, Alvaro Campo, Cevdet Erek, Ulrike Grossarth, Kristina Heinrichs, Aylin Çakiner, Ayşe Erkmen, Frank Hagen, Susanne Hopmann, Ulrike Mohr, Nina Viktoria Naussed, Emre Okuer, Raluca Popa, Julian Rosefeldt, Bella Rune, Maria Sezer, Ginan Seidl & Yalda Afsah, Roland Stratmann, Esther Suarez Ruiz, Esther Suarez Ruiz, Youssef Tabti, Mahir Namur, Çağla Sönmez Çakır, Volkan Kızıltunç, Sebastian Körbs, Maria Lantz, Nil İlkbaşaran-Güngör Erdem, Horst & Maria Project: Christian Jankowski, Jan Nicola Angermann, Ferhat Ayne, Ezgi Böttger, Nora Denneberg, Theo Dietz, Lucia Goedicke, Gabriel Hensche, Sören Hiob, Kasper Leisner, Alicia Hernández Westpfahl, Jan-Hendrik Pelz, Anette C. Halm, Shaotong He, Charlie Stein, leavinghomefunktion: Johannes Foetsch, Elisabeth Oertel, Kaupo Holmberg, Burçak Konukman, Anne Knoedler, Effy Zeniou’dur.<https://sinopale.org/sinopale/sinopale-6-4/?lang=TR> (04.04.2021)

22 <https://sinopale.org/sinopale-6/conceptual-framework-6/?lang=TR> (04.04.2021)

23 Bu bienalin katılımcıları Mobile Albania, Halil Altındere, Aristide Antonas, The Dynamic Archive, Elina Axioti, Mehtap Baydu, Banu Cennetoğlu, Övül Durmuşoğlu, Fulya Erdemci, Annika Eriksson, Hayırlı Evlal, Ana Filipovic, Marina Fokidis, Keşer Güler, Pauline Curnier Jardin, Philipp Mecke, Angela Melitopoulos, Mahir Namur, Pınar Öğrenci, Kemal Özen, Şener Özmen, theater.prekariat, For the Love of Bee! Collective, Kerstin Schroedinger, Hito Steyerl, Johannes Vogl, Sheri Wills, Brian Kuan Wood, Adnan Yıldız, Sibel Yilmazer’dır. <http://sinopbiennial.org/?p=1> (10.04.2021)

24 <https://sinopale.org/sinopale/sinopale-7/sinopale-7/?lang=TR> (10.04.2021)

3.2. Barışın Kenti Çanakkale ve Çanakkale Bienali

“Suyun ve Rüzgarın Şehri”²⁵ olarak tanımlanan Çanakkale, genelde bir geçiş yeri olarak tarif edilmesine rağmen kültürel olarak oldukça “yükü” bir yerdir: Troya Savaşı, Çanakkale Savaşları, mitolojik öyküler, farklı din ve kültürlerden oluşan tarihsel toplumsal yapı ve eşsiz bir doğa ile yüklü bir kent. Çanakkale bölgesi tarihi boyunca birçok kültürün buluştuğu, yerleştiği bir yer olmuştur. Kentin kültürünü geçmişte yaşamış Rum, Ermeni, Yahudi ve bugün yaşamakta olan Pomak, Boşnak, Türkmen, Yörük, Çerkez, Roman gibi farklı etnik ve dini kimliklerin birlikte, kaynaşarak ortaya koydukları söylenebilir.

Kentin coğrafi olarak konumlandığı bölge Avrupa ile Asya arasında bir geçiş yeri olarak İstanbul’dan sonra ikinci bir köprü durumu oluşturmaktadır. Ancak bu coğrafi konumuna ve tarihsel olarak farklı etnik ve dini kimliklerin yerleştiği yer olmasına rağmen hiç bir dönem bir merkez olarak tanımlanmamıştır. Bunun temel nedenlerinden biri kentin daha çok Asya ile Avrupa arasında geçip gidilen bir yer olarak görülmesi veya İstanbul’a gidiş rotasında bir uğrak olarak görülmüş olmasıdır. Ancak son yıllarda bölgenin ilgi odağı olmaya başladığı söylenebilir. Çanakkale kenti, bulunduğu bölgenin doğa, tarih ve kültür zenginliği ile bugün İstanbul, Ankara gibi büyük kentlerden ayrılmak isteyenler için önemli bir cazibe merkezi olmaya başlamıştır.

Çanakkale Belediyesi tarafından yapılagelen Troya Festivali kapsamında 2006 yılından itibaren uluslararası katılımlı sergiler de organize edilmektedir. Ancak bienalden önce “Buluşma Noktası Çanakkale”²⁶ 43. Troia Festivali kapsamındaki, bugün Korfmann Kütüphanesi olan eski tütün deposunda “Geçmiş Zaman Düşleri” (2006) ve “Sınır Çizgisi/Border Line”²⁷ (2007) olmak üzere üç sergi bienali düzenleyecek küratörler tarafından gerçekleştirilmiştir. “Buluşma Noktası Çanakkale” Koridor Çağdaş Sanat Programları

25 İbrahim Dizman (Der.), *Suyun ve Rüzgarın Şehri: Çanakkale*, İstanbul 2020, Sayfa numarası yok.

26 Bu sergiye Gül Ilgaz, Nazan Azeri, Nurettin Erkan, Yıldız Doyran, Tansel Türkdöğün, Lütfi Özden, Orhan Tekin, Yakup Öztuna, Yıldız Yüksel, Johanne Helard, Shalva Khakhanasvili, Miriam Reer, Linda Herzog, Javid Moghaddas, Ernest Kurtveliev, Oksana Shatalova, Carolyn Thompson, Ergin Çavuşoğlu, Seyhan Boztepe, Mehmet Kavukçu, Babi Badalov, Burcu Günay, Dafna Talmor, Denizhan Özer katılmıştır.

27 Sergi katılımcıları Ahmet Sipahioğlu, Ali Mahmut Demirel, Aras Nirak, Andreas Tovan, Babi Badalov, Bedri Baykam, Bedri Karayağmurlar, Bülent Bakan, Burcu Coştur, Carolyn Thomson, Cebrail Ötgün, Cengiz Uğur, Dafna Talmor, Defne Ayhan, Denizhan Özer, Emrah Kangal, Erdem Tunalı, Ernest Kurtveliev, Fatih Balcı, Fazilet Kendirci, Füzuran Şimşek, Go Watanabe, Gül Ilgaz, Gülay Yaşayanlar, Hakan Kırdar, Hala Marji, Harold Offeh, Hrafn Thoroddsen, İlhan Özer, Ilico Zautashvili, İsmet Çavuşoğlu, James Roseveare, Javid Moghaddas, Johanne Helard, Jun’ichiro Ishii, Kadir Aktay, Lorraine Field, Lucy Levene, Lütfi Özden, Maria Sezer, Mehmet Kavukçu, Mehmet Yılmaz, Merih Akoğul, Metin Şenergüç, Miriam Beer, Muhammed Tatar, Murat Germen, Mustafa Horasan, Muzaffer Tire, Müfit İşler, Nadir Ede, Nancy Atakan, Natalia Mali, Nazan Azeri, Nihat Küçük, Nikos Pressas, Nurdan Karasu Gökçe, Nurettin Erkan, Oksana Shatalova, Oktay Çolak, Ömer Serkan Bakır, Özdemir Yemenicioğlu, Shalva Khakhanasvili., Serpil Kapar Kılıç, Seyhan Boztepe, Sevgi Avcı, Susanne Albretch, Stathis Androutsakis, Şinasi Güneş, Pınar Yeşilada, Ramazan Bayrakoğlu, Rengim Mütevellioğlu, Reşat Başar, Tomur Atagök, Tansel Türkdöğün, Ufuk Uyanık, Varol Topaç, Vehbi Koca, Vicdan Nalbur Taşdemir, Yakup Öztuna, Yıldız Doyran, Yumino Seki, Zafer-Barbara Barandır. <https://www.canakkalebienali.com/sinir-cizgisi/> (11.05.2021)

kapsamında yapılan sergiler sonucunda oluşturulan koleksiyondan meydana gelmiştir. “Sınır Çizgisi/Border Line” adlı sergi ise Uluslararası 44. Troya Festivali kapsamında yine Kooridor Çağdaş Sanat Programlarıyla bağlantılı olarak uluslararası katılımlı bir sergidir. Bu her üç sergi daha sonra Çanakkale’de bienallerin başlamasında etkili olan Denizhan Özer ve Seyhan Boztepe tarafından gerçekleştirilmiştir. Her üç serginin de Çanakkale’yi tanıma, anlamaya çalışma, ulusaldan öte uluslararası katılıma açma gibi işlevleri olmuştur. Bu sergileri bienal öncesi, kenti tanımak ve olanakları görebilmek için yapılan ön çalışmalar olarak görmek mümkündür. Örneğin “Sınır Çizgisi” Sergisi sırasında Troya Festivali kapsamında Ömer Serkan Bakır, Şerif Akşit, Pınar Yeşilada, Vicdan Nalbur Taşdemir, Burcu Coştur gibi bazı sanatçılarla atölye çalışmaları yapılmıştır. Amaç kent halkının sanata ilgisini arttırmak ve onlarla diyaloglar kurmaktır. Böylece ilk Uluslararası Çanakkale Bienali 2008 yılında yapılmıştır.

Bienallerin yapılmasında başlangıçta itici gücün bireysel çabalar olduğu söylenebilir ancak daha sonra oluşan CABININ²⁸ ile yola devam etmiştir. İlk bienalin teması “Şeffaf Yansımalar”dır. İlk bienal 45. Troya Festivali kapsamında I. Çanakkale Çağdaş Sanat Bienali adıyla yapılmıştır.²⁹ İlk bienalin küratörlerinden Denizhan Özer, bienalin kavramsal çerçevesini oluştururken, mevcut dünyanın durumunu anlayabilmek için insanlarda ilüzyona neden olan olgulara dikkat çekmek gerektiğini, bu ilüzyonların şeffaf bir perde gibi gerçekleri gizlediğini ve bu yanılsama yaratan olguları anlamaya başlayınca çıplak gerçek ile karşılaşılacağını ifade eder.

“Kurgusal Gerçekler, Dönüşümler” 2. Çanakkale Bienali’nin³⁰ temasıdır. Bu bi-

- 28 CABININ, Çanakkale Bienali İnsiyatifi’dir. Amaçları “Çanakkale’deki farklı toplum kesimlerini çağdaş sanatla buluşturmak, Sanat odaklı etkinlikler ve eğitimler yoluyla dezavantajlı grupların (çocuklar, engelliler...) toplumsal yaşama katılımlarını, üretkenlik ve becerilerini arttırmak, Çanakkale’nin özgün, tarihi, doğal ve kültürel değerlerini uluslararası boyutta tanıtmak, Çanakkale’yi bir çağdaş kültür kenti olarak konumlandırma vizyonuna yönelik olarak uluslararası iletişim ve işbirliği ağları oluşturmak.” olarak tanımlanmıştır. <https://www.canakkalebienali.com/cabinin/> (15.05.2021)
- 29 Bienal mekanı olarak Devlet Güzel Sanatlar Galerisi, Deniz Müzesi Sanat Galerisi, Çanakkale Kordon Yat Limanı, Eski Kilise, Fevziye Mahallesi’ndeki çeşitli depolar ve metruk binalar kullanılmıştır. Ali Umut Ergin, Andreas Tovan, Babi Badalov, Bethany Murray, Beyza Boynudelik, Burcu Günay, Canan Atalay, Carolyn Thomson, Dominic Pote, Dafna Talmor, Denizhan Özer, Demet Taşpınar, Emrah Kangal, Ernest Kurtveliev, Fatih Balcı, Füzuran Şimşek, Gül Ilgaz, Halil Yoleri, Hrafn Thoroddsen, Yakup Öztuna, Javid Moghaddas, Johanne Helard, Jun’ichiro Ishii, Kadir Aktay, Lorraine Filed, Lorand Revault, Lütfi Özden, Lynn Mac Ritchie, Martin Baeyens, Maria Sezer, Mehmet Kavukçu, Miriam Reer, Moo Young Chai, Mustafa Horasan, Nazan Azeri, Nur Gökbulut, Nurettin Erkan, Orhan Tekin, Park Beyoung, Paul Eachus, Pınar Yeşilada, Rafael Suriani, Selahattin Yıldırım, Serpil Kapar Kılıç, Seyhan Boztepe, Su Jung Kim, Susanne Albrecht, Sylvia Lütke, Şinasi Güneş, Tansel Türkdoğan, Varol Topaç, Vicdan Nalbur Taşdemir, Yıldız Doyran, Yıldız Yüksel, Young-Gu Shin bienalin katılan sanatçılardır. Anonim, “Şeffaf Yansımalar”, 45. Uluslararası Troya Festivali Broşürü, Çanakkale 2008, s. 30-31.
- 30 Bienalin sanatçıları Acm, Ahmet Sipahioğlu, Ali Dolanbay, Ali Kılıç, Ali Umut Ergin, Alina Gavrielatos, Anna Jakupovich, Anna Maria Pinaka, Ardan Özmenoğlu, Argun Okumuşoğlu, Arman Tadevosyan, Ayda Su Nuroğlu, Bruce Allan, Caner Karakaş, Cengiz Uğur, Ceren Selmanpakoğlu, Coline Mangold, Deborah Metherell, Dilara Akay, Elvan Erdin, Evren Sungur, Francois Dereaux, Gabriel Adams, Gül Ilgaz, Hakan Onur, Haydar Özyay, Herve Szydowski, Holger John, Hülya Toksöz, İbrahim Koç, İlham Tibet, Iliko Zautashvili, İstanbul Dans Tiyatrosu, Jesse

enal “Kurgusal gerçeklerin girdabında” kendisine yeni alanlar açmaya çalışan bugünün insanını, “Kurgular ve Karşı Duruşlar” temalı 3. Çanakkale Bienali³¹ ise Jacques Rancière’den alıntıyla, sanat siyaset ilişkisinde sanatın “kurgular ve karşı duruşlar” üretmesine odaklanmaya çalışmıştır. Bu ilk üç bialde de temalar daha genel durumları tarif ederken, dördüncü bial için yapıldığı yere/bölgeye daha ilişkili bir tema seçmiştir denilebilir. Dördüncü bialin³² teması “Savaşın Sonunu Sadece Ölüler Görür” olmuştur. Birinci Dünya Savaşı’nın 100. yılına denk gelen bial, savaşın bir cephesi olan Çanakkale’de “savaş ve barış süreçlerini, savaşların ve savaş sonrası gelişmelerin siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel etkilerini ve yol açtığı değişimleri”³³ irdelemeye çalışmıştır. Bununla birlikte bial programına Bial Genç, Bial Çocuk, Bial Engelsiz ve “Bialdeyiz” Kadın Girişimi’ni dahil etmiştir. Bu gibi sosyal programlar vasıtasıyla farklı sosyal kesimler ile sanat arasında ilişki kurmayı hedeflemiştir. Beşinci Çanakkale Bienali’nin teması “Anavatan-Homeland, Heimat, أوطان, Patria...”dır. Bialin dikkat çekmek istediği konu ise Türkiye’yi de derinden etkileyen Suriye’deki çatışmaların neden olduğu “göç” olgusudur. Göç sadece bugüne ve bu bölgeye ait bir olgu olarak değil, kapsayıcı bir bakışla ele alınmak istenmiştir, ancak siyasi çekişmelerin arasında iptal edilmek zorunda kalınmıştır. 6. Çanakkale Bienali’nin teması “Geçmişten Önce/Gelecekte Sonra”dır.³⁴ Referans olarak zamanı tarihselleştirmede kullanılan milat tanımını alınmıştır. Milat olarak tanımlanan anın seçimi, o referans noktasıyla yazılan tarih bialin dikkat çekmek istedikleri arasındadır. Bu bialde Troya teması belirgindir. Bu

Gagliard, Joachim Seinfeld, Jun’ichiro Ishii, Kai Bornhoeft, Lisa Benson, Lorand Revault, Marek Schovaneck, Maria Dimitriou, Maslen&Mehra, Meryem denizkuran, Mienera Cubbasa, Mustafa Horasan, Nick Morley, Onay Akbaş, Onur Demirbasa, Özgür Korkmazgil, Park Beyond, Paul Eachus, Pfelder, resul Aytemur, Rifat Şahiner, Roger Guaus, Selahattin Yıldırım, Sevinç Çiftçi, Simone Zaugg, Şinasi Güneş, Sylvia Lüedtke, Tina MacCallan, Tita Bonatsou, Tolga Tüzün, Turan Aksoy, Uğurcan Akyüz, Umut Germeç, Victoria Rance, yeşim Şahin, Zeynep Bingöl Çiftçi, Zory Shahrahki’dir. <https://www.canakkalebienali.com/2-canakkale-bienali/> (10.04.2021)

31 Bial katılımcıları Ali İbrahim Öcal, Ani Setyan, Artıkışler, Ayhan Taşkıran, Barış Eviz, BOBBIE, Braco Dimitrijevic, Çağrı Saray, Ferhat Özgür, Fikret Atay, Hakan Kırdar, İnel İnal, Jakob Gautel, Julian Stallabrass, Kalliopi Lemos, Komet, Love Difference, Marwan Sahmarani, Mehmet Ali Boran, Melih Apa, Moataz Nasr, Murat Akagündüz, Mustafa Okan, Nadi Güler, Nalan Yırtmaç, Neriman Polat, Nikita Alexeev, Pınar Yolaçan, Sencer Vardarman, Serhat Kiraz, Sevil Tunaboşlu, Ulrike Rosenbach, Yeni Anıt, Yeşim Ağaoğlu’dur. <https://www.canakkalebienali.com/3-canakkale-bienali/> (10.04.2021)

32 Bial mekanı Doğaşın kent merkezindeki üç katlı mobilya mağazası olmuştur. Katılımcılar ise Ahmet Öktem, Akram Zaatarı, Aladdin Garunov, Anne Kodura, Anri sala, Antonio Riello, Astrid Walsh, Ayşe Erkmen, bashir Borlakov, Douglas Gordon, Erdal Sezer, Ergin Çavuşoğlu, Ersan Devenci, Grigor Khachatryan, Gülçin Aksoy, Güven İncirlioğlu, Hans Schabus, Harold De Bree, IRWIN, Jehane Noujaim, Khaled Jarrar, Klaus vom Bruch, Maja Bajevic, Marilena Preda Sanc, Murat Gök, Nezaket Ekici, Nigol Bejian, Panos Tsagaris, Pınar Öğrenci, Radenko Milak, Raziye Kubat, Reha Erdem, Sıtkı Kösemen, Songül Boyraz, T. Melih Görgün, Taswir Project, Tunca Subaşı, Viron Erol Vert’tir. <https://www.canakkalebienali.com/4-canakkale-bienali/> (12.04.2021)

33 <https://www.canakkalebienali.com/4-canakkale-bienali/> (12.04.2021)

34 Bial katılımcıları Adrian Paci, Agnes-Meyer Brandis, Akın Aksu, Cem Demir, Çınar Eslek, Deniz Sağdıç, Derviş Zaim, Emre Zeytinoğlu, Fani Zguro, Ferhat Özgür, Georgios Katsagelos, Guy Ben-Ner, Hayri Esmer, Hertog Nadler, Hülya Özdemir, Jakob Gautel, Janis Rafa, Jason Karaindros, Josephine Turalba, Katrin Korfmann&Jens Pfeifer, Kraaimir Terziev, Larissa Sansour&Soren Lind, Mehmet Erim, Nancy Atakan, Nazlı Gürlek, Nuri Bilge Ceylan, Pınar Yolaçan, Serhat Kiraz, Servet Koçyiğit, Seydi Murat Koç, seyhan Boztepe, Tufan Baltalar, Ugo La Petra, Yeni Anıt’tır. <https://www.canakkalebienali.com/6-canakkale-bienali/> (12.04.2021)

bağlamda Tevfikiye Arkeo-Köy’de sanat etkinlikleri gerçekleştirilmiştir. 7. Bienal teması ise “Takımyıldız”dır.³⁵ Eski çağlarda insanın çevresinde olup biteni anlamlandırmak için takip ettiği, onların etrafında şekillenen mitolojiler ürettiği takımyıldızlar, bienalin örgütlenmesinde hem bir metafor hem de yöntem olmuştur. CABININ’in kurguladığı “Neye Benziyor? sergisi, Azra Tüzünoğlu’nun hazırladığı dört bölümden oluşan “Hasarlı veya Tahrip edilmiş: Kültür” temalı sergi ve yine küratörlüğünü yaptığı “Hiç İstmeden ama Seve Seve”/Agah Uğur Koleksiyonu sergisinin her biri birer takımyıldız olarak tanımlanabilir.

Uluslararası Çanakkale Bienali kent odaklı bir organizasyon olarak bir taraftan Çanakkale’yi uluslararası sanat ve kültür ortamında görünür kılmaya çalışırken diğer taraftan Çanakkaleli’ler ile karşılıklı etkileşim ve iletişim içinde olmayı hedeflemiştir.

3.3. Kültürlerarası Bir Kent Olarak Mardin ve Mardin Bienali

Mardin, kültürün ve kimliğin kültürlerarasılık terimi ile sıkça tanımlandığı bir kenttir. Mardin’in tarihine baktığımızda kültürel çeşitliliğin merkezlerinden biri ile karşılaşırız: Hurri, Sümer, Akad, Asur, Hitit, Midi, Urartu, Pers, Roma, Bizans, Artuklu, Memlük, Karakoyunlu ve Akkoyunlu, Osmanlı ve nihayetinde Türkiye Cumhuriyeti. Kent bugün Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, Yezidi gibi birçok dinin bir arada yaşadığı bir kenttir. Bununla birlikte Arap, Kürt, Türk, Çeçen, Süryani, Ermeni, Keldani (Bugün Süryani, Ermeni ve Keldani’lerin sayıları oldukça azalmıştır.) gibi birçok etnik kimlik ve bu kimliklerin iç içe geçmiş dilleri de kültürel dokuyu oluşturan unsurlardır. Yüzyıllara dayanan tarihsel birikimiyle Güneydoğu Bölgesi’nin öne çıkan merkezi kentlerinden biridir. Farklı din ve etnik kimliklerin buluştuğu bir yer olması, tarihi ticaret yolları üzerindeki konumu ile kent, merkezi bir konuma oturur. Tüm bu birikimin izlerini kentin kültürel dokusunda görmek mümkündür. Bu doku farklı kültürlerin karşılaşmasından oluşan bir kimliğe işaret etmektedir denilebilir.

İlk Mardin Bienali 2010 yılında “Abrakadabra” başlığı ile gerçekleştirilmiştir.³⁶

- 35 Bienal sanatçıları Agnes Varda, Agnieszka Polska, Ahmet Sipahioğlu, Alexandra Pirici, Ali Can Metin, Anahita Razmi, Aslı Altay, Cao Fei, Cevdet Ereğ, Constantin Xenakis, Cristina Lucas, Ekin Bernay, Ekin Saçlıoğlu, Erinç Seymen, Füsün Onur, Gülsüm Karamustafa, Hale Tenger, Halil Altındere, İnci Eviner, Koki Tanaka, Korhan Başaran, Marcos Avila Forero, Marko Maetamm, Nab-uaki Onshi, Nasan Tur, Nora Turato, Pınar Yoltaş, Rüstem Aslan, Sanja Ivekovic, Serkan Demir, Taus Makhachevadır. <https://www.canakkalebienali.com/7-canakkale-bienali/> (12.04.2021)
- 36 Bienal katılımcıları Adriana Paci, Ahmet Müderrisoğlu, Alen Floricic, Alina Viola Grumiller, Arzu Başaran, Ben Rivers, Bertrand Ivanoff, Burak Bedenlie, Canan Budak, Canan Dağdelen, Chloë Brown, Çınar Eslek, Daisy Frossard, Devran Mursaloğlu, Erdağ Aksel, Erdal Duman, Eset Akçılal, Fatih Tan, Ferhat Özgür, Gani Llaloshi, Goran Skofic, Gül Bolulu, Gülay Semercioğlu, Hakan İrmak, Heike Weber, Helene Kazan, Hondartza Fraga, Hussein Chalayan, Hülya Özdemir, Kezban Arca Batbeki, Lale Delibaş, Lawrence Weiner, Levent Morgök, Margaret Salmon, Matthias Schamp, Maurizio Pellegrin, Mehmet Ali Uysal, Mehmet Çeper, Mithat Şen, Mladen Stilinoviç, Necmettin Tarkan, Nezaket Ekici, Nurullah Görhan, Oliver Musoviç, Osman Kerkütlü, Özgür Önurme, Richard Bartle, Sarah Jane Palmer, Sean Williams, Selim Birsel, Serhat Kiraz, Serkan

Abrakadabra...Sihirin yolunda gitmesi için kullanılan kelime, bienal için küçük bir değişikliğe uğruyor: Abbarakadabra oluyor.”³⁷

Abbaralar Mardin’de evlerin altında yer alan sokaklar arası geçişi sağlayan geçitleri ifade eder. O bölgeye ait bir mimari formdur. Bienalin teması “abbara” sözcüğünden yola çıkılarak oluşturulmuştur. Küratörlüğünü Döne Otyam’ın yaptığı bu ilk bienal “Mardin kentine özgü hem özel hem de kamusal hayatları birlikte”³⁸ ifade eden abbara formu üzerinden Mardin kenti ile ilişki kuran bir bienal olduğu söylenebilir. Bienalin kavramsal çerçevesinin abbara gibi kamusal ile özel olanı birleştiren bir simge üzerinden tanımlandığı görülür. Çok kültürlü yapısı ile nispeten özgünlüğünü koruyan Mardin’in uluslararası platformda hızla tanınması bienalin dikkat çekmek istediği bir şeydir. 2012 yılında “İkinci Bakış”³⁹ temasıyla yapılan ikinci bienalin küratörü daha önce İstanbul Bienali’nin de küratörlüğünü yapmış Paolo Colombo’dur. Bienal kentin içine nüfus etmeye çalışmış ve çağdaş sanatın önemli isimlerini ağırlamış olsa da yerel olandan öte daha genel olana odaklanmış denilebilir. 2015 yılında yapılan 3. Mardin Bienali’nin teması “Mitolojiler”dir.⁴⁰ İlk bienalden sonra Mardin’in yüzyıllara dayanan sembolik dünyasının, ikonlarının ve mitler evreninin konu edilmesiyle kent ile iletişim kurabilmiş diğer bir bienaldir denilebilir. Kavramsal çerçeveyi anlatan metinde de bu açıkça ifade edilmiştir.

“3. Mardin Bienali’nin küratörleri Mardinliler, sanatçılarının çoğu da öyle. Aralarında “esnaf ve sanatkar”lar da olacak. Böylece, yabancı bir küratörün, hiç tanımadığı bir yerde, hem serginin ne olacağına, hem kimin sergileyeceğine, hem nasıl sergileyeceğine tek başına hükmettiği egemen bienal modelini sorgulayan karşı bir alternatif öneriliyor. Kültürel bir atmosferin bir sergi dekoruna indirgenmesine, yerli halkın onlara dayatılan bir sergiyle aidiyetlerinin kurulmasına, yani Mardin’in otokrat bir küratör tarafından markalandırılmasına karşı çıkılıyor.”⁴¹

Demir, Shaun Gladwell, Stewe Hawley, Su Yücel, Tomur Atagök, Tony Kemplen, Twin Gabriel, Ursula Mayer, Vlatka Horvat, Yeni Anıt’tır. <https://mardinbienali.org/arsiv/1-mardin-bienali/> (17.04.2021)

37 <https://mardinbienali.org/arsiv/1-mardin-bienali/> (17.04.2021)

38 <https://mardinbienali.org/arsiv/1-mardin-bienali/> (17.04.2021)

39 Bienalin sanatçıları Fatih Akin, Fikret Atay, Sami Baydar, Manfredi Beninati, Eli Cortiñas, Lati-fa Echakch, Edy Freguson, Francesca Gabbiani, Dominique Gonzalez-Foerster, Mona Hatoum, Hakan Irmak, Nurullah Görhan, Seyit Battal, Kurt Râ di Martino, Marisa Maza, Sebastian Moldovan, The Museum of Everything, Mike Nelson, Eleni Panouklia, Pier Paolo Pasolini, Anri Sala, Hrair Sarkissian, Anne Sauser-Hall, Hiraki Sawa, Shahzia Sikander, Murat Şahinler, Nasra Şimmes, Rosemarie Trockel, Pae White, Wood and Harrison’dır. <https://mardinbienali.org/arsiv/2-mardin-bienali/> (17.04.2021)

40 Bienalin sanatçıları Ahmet Elhan, Aikaterini Gegisian, Alban Muja, Ani Setyan, Antonio Cosen-tino, Aysel Alver, Babak Kazemi, Canan Budak, Claire Hooper, David Blandy, Deniz Aktaş, Dilan Bozyel, Dilara Akay, Eda Gecikmez, Elena Bajo, Erick Beltrán, Ethem Erkan, Evrim Kavcar, Fani Zguro, Firat Engin , Gabi Yerli, Hakan Kırdar, Halil Altındere, Haris Epaminonda, Iratxe Jaio & Klaas Van Gorkum, Işıl Eğrikavuk, Jozef Erçevik Amado, İbrahim Ayhan, İman İssa, Isabel Ro-camora, Juan Del Gado, Khaled Hafez, Krassimir Terziev, Lena Von Lapschina, Mehtap Baydu, Melih Apa, Mesut Alp, Metin Ezilmez, Miquel Garcia, Mike Berg, Murat Akagündüz, Murat Ger-men, Mürüvvet Türkylmaz, Nadi Güler, Necla Rüzgar, Nezir Akkul, Nooshin Farhid, Oriol Vila-nova, Özlem Günyol, Mustafa Kunt, Pedro Torres, Romain Kronenberg, Sait Tunç, Stuart Brisley, Şefik Özcan, Thierry Payet, Ursula Mayer, Yavuz Tanyeli, Yaygaradır. <https://mardinbienali.org/arsiv/3-mardin-bienali/> (19.04.2021)

41 <https://mardinbienali.org/arsiv/3-mardin-bienali/> (19.04.2021)

“Sözden Öte”⁴² teması ile yapılan dördüncü bienalin daha önce yapılan bienallere göre yeni bir söz söylediği söylenemez. Bienal metninde;

“sanat yoluyla Mardin coğrafyasını sanatçılar, akademisyenler, öğrenciler ve farklı kültür topluluklarıyla hareketlendirmek, yeni paylaşım ortamları yaratmak, sanatta alışlagelmiş ‘merkez’ fikrinin tanımına yeni boyutlar getirmek ve Mardin’i saygın sergiler dizisiyle merkezi bir konuma oturtmayı amaçlamaktadır”⁴³ gibi genel bir açıklama yapılmıştır.

4. Tartışma ve Sonuç

Nurdan Gürbilek, “Taşra Sıkıntısı” isimli denemesinde taşradan bahsederken “yoksunlukla akraba bir sıkıntıdır”⁴⁴ taşrada yaşanmakta olan sıkıntıya dair. Ancak artık taşra olarak tarif edilen kimi yerlerde “yoksunlukla akraba”lıktan bahsetmek mümkün değildir. Bu nedenledir ki artık taşradan öte periferi tanımını kullanmak daha uygun görünmektedir. Taşra tanımı hem yere hem de ruh durumuna işaret etmekteyken periferi daha ziyade coğrafi bir konumu ifade ediyor denilebilir. Diğer taraftan periferi için merkezin dışında, kenarında kalan tanımlaması da yapılabilir. Peki merkez neresidir? Merkez siyasetin, finansın, düşüncenin, kültür ve sanatın üretildiği yerlerdir. Ancak merkezlerin bölgeye göre değişebileceğini de akılda tutmak gerekir.

Merkez ile periferi arasında hegemonik bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Küresel ölçekte bakıldığında ülkelerin gelişmiş-azgelişmiş, merkez-çevre, metropol-uydu gibi değerlendirilmesi, bu hegemonya ilişkisinin bir yansıması olarak ortaya çıkar. Merkez finansın, yönetimin, düşünce üretiminin gerçekleştiği yerler olarak kendisinde çevrenin tanımını yapma hakkı görür. Yani kendisinde birçok şeyi belirleme hakkı gören merkez, böylece merkezin dışında kalan yerlere kendi düşünce, kültür ve sanatını da aktarır. Söylenmesi gereken bir diğer şey de merkezde, alan her ne olursa olsun, belirleyici figürlerin olduğudur ve bu figürlerin ilişki içinde olduğu kurum, kişinin söz konusu alanın çerçevesini belirlediğidir. Örneğin kültür ve sanat seçkinleri merkezde konumlanırlar. Kültür ve sanatın seçkinleri tarafından belirlenen kavram ve temalar, periferideki sanat için de geçerlidir. Çünkü periferinin özerk olduğunu söylemek mümkün değildir. Aslında merkez ile olan asimetric ilişkisi nedeniyle genellikle onun çizdiği çerçeve içinde hareket eder. Merkez ekonomik gücü sayesinde günceli, en son moda olan akımları yakalayabilmektedir. Periferi ise merkezin ürettiği değerlere ve en son moda

42 Bienalin sanatçıları Albena Baeva, Ali Emir Tapan, Ana Mendieta, Aslı Bostancı, Aydın Teker, Bilge Alkor, Canan, Cengiz Tekin, Ceren Oran, Burcu Yılmaz, Chaw Ei Thein, Chris Burden, Çağrı Saray, Didem Erbaş, Eda Aslan, Emre Zeytinoğlu, Fırat Bingöl, Gizem Aksu, Guy Ben Ner, Hasan Pehlevan, Huo Rf, Iliko Zautashvil, İhsan Oturmak, İnsel İnal, İpek Duben, Janis Rrafa, John Gerrard, Julian Stallabras, Ken Friedman, Lewis Hine, Leyla Postalcioglu, Magali Duzant, Mahmut Celayir, Maria Papadimitrou, Merkezkaç, Metin Çelik, Mustafa Avcı, Mürsel Argunağa, Nasan Tur, Özlem Altın, Parastou Forouhar, Pelesiyer, Ramize Erer, Romina Meriç, Sara Kostic, Senem Gökçe Oğultekin, Serkan Taycan, Seyhun Topuz, Simon Faithfull, Taner Ceylan, Youssef Nabil'dir. <https://mardinbienali.org/arsiv/4-mardin-bienali/> (19.04.2021)

43 <https://mardinbienali.org/arsiv/4-mardin-bienali/> (19.04.2021)

44 Nurdan Gürbilek, “Taşra Sıkıntısı”, *Yer Değiştiren Gölge*, İstanbul 2016, s. 55.

akımlara tabi olmaktadır. Bu bağlamda merkezde üretilen bienal gibi kültür ve sanat etkinliklerinin periferi kentlerinde de görünmeye başlaması yadırganacak bir durum değildir. Bienallerin yapıldığı kentlere bakıldığında bu kentlerin yarı-çevre tanımlamasına uygun düştükleri söylenebilir. Türkiye’de Sinop, Çanakkale ve Mardin gibi kentler, buldukları bölge itibarıyla veya yüklü tarihsel, kültürel geçmişleriyle bienaller için uygun periferi kentleridir. Periferide yapılan ilk bienallerden Sinopale diğer iki bienal gibi başlangıçta kentle bir şekilde bağlantısı olan kişilerin çabası ile gerçekleştirilmiş bir bienaldir. Örneğin Çanakkale Bienali’nin başlamasında etkili olan Denizhan Özer ve Seyhan Boztepe’yi kentle olan kişisel bağlantıları, Melih Görgün’ün ise Sinop kökenli olması bienallerin yapılması için hareket geçirmiştir. Bununla birlikte periferide yapılan bienalleri gerçekleştiren isimlerin 2003’te Avrupa Kültür Merkezlerinin bir araya gelmesi ile Europist Çalışma Grubu’nu oluşturan Avrupa Kültür Derneği’nin çalışmalarına katılmış olmalarıdır. Avrupa Kültür Derneği, 2005 yılında “Kültür Sanat Yönetimi Programı” ile Türkiye’deki kültür sanat yöneticilerinin yetişmesine destek olmuş, bunun için uluslararası seminerler ve çalıştaylar organize etmiştir.⁴⁵ Bu açıdan denilebilir ki özellikle Sinop ve Çanakkale Bienalleri aynı merkez çıkışıdır.

Her üç bienal içinde aynı şeylerin farklı sözcüklerle ifade edilmesi durumu olduğu söylenebilir. Bu bağlamda bir aynılışma durumu söz konusudur. Çünkü her biri kent odaklı, kenti görünür kılmayı amaçlayan, bunun için de sanatı bir araç olarak gören bir yaklaşım içindedirler. Diğer taraftan kentlilerle karşılıklı iletişim hedeflense dahi CABININ’in ifade ettiği gibi “İlişkilerin yetersizliği” diye referans verdiğiniz eleştiriler ne yazık ki nesnel, nitel ya da nicel bir araştırmanın sonuçlarına dayanmıyor, saygı duyduğumuz kişisel görüşlerdir, fakat son tahlilde Çanakkale Bienali zaten kitleselleşme değil, sosyalleşme iddiasında olan, stratejisini de bu hassasiyetle kurgulayan bir bienal”⁴⁶ anlayışı geçerli görünmektedir. Kültürün bir endüstriyel alan olduğu, bienallerin ise bu kültürün bir yansıması olduğu düşünülecek olursa sosyalleşme kaygısının dışına çıkılır. Ancak yine de belirtmek gerekir ki bienal gibi platformlar, kentli için bir soluklanma, rutinin dışına çıkma olanağı verir. Diğer taraftan ulusal ve uluslararası sanat ortamında üretilenleri sergileme olanağı verir. Sanatçılar için ise uluslararası bir ortamda üretimlerini gösterme olanağı sağlar. Buradaki sorun küreselleşmenin aynılaştırıcı etkisidir. Artık yeniden çok bir yineleme söz konusudur. Her ne kadar bienaller yapıldıkları yerin kültür, tarih ve doğasından beslendiklerini söylüyor olsalar da merkezde üretilen dilin periferiye tercümesi söz konusudur denilebilir. Melih Pekdemir’in deyişiyle “İÇİNDE buldukları topluma DIŞARIDAN bilinç taşıma paradoksu”⁴⁷ söz konusudur.

45 <https://www.europist.net/tr/> (15.05.2021)

46 Rana Kelleci, “Esnek Fakat Kuvvetli Bir Yapılanma”, *Sanat Dünyamız*, S.178, s. 73.

47 Melih Pekdemir, “Taşranın “Taşı Toprağı Altın”da Ne Vardır?”, *Taşraya Bakmak*, İstanbul 2018, s. 83.

Kaynakça

Argın, Şükrü, “Taşraya İçeriden Bakmak Mümkün müdür?”, *Taşraya Bakmak*, (der. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 272-296.

Atalay, Canan, “Güncel Sanatta Yeni Koridor Çanakkale”, *Radikal Gazetesi*, 15 Ağustos 2007.

Bora, Tanıl, “Taşralaşan ve Taşrasını Kaybeden Türkiye”, *Taşraya Bakmak*, (der. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 37-66.

Boztepe, Seyhan, “Yerelde Örgütlenen Bir Sivil Toplum Hareketi: Çanakkale Bienali”, *Suyun ve Rüzgarın Şehri: Çanakkale*, (der. İbrahim Dizman), İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 307-311.

Demir, Cenk (2019). Sinop Rum Cemaati'nin 19. Yüzyıldaki Sosyal Yapısı. *Journal of Black Sea Studies*, 27, 111-142. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/831162> (Erişim:11.05.2021)

Dereli, Ecem. *Merkez- Çevre Teorileri*, https://www.academia.edu/37188923/Merkez_%C3%87evre_Teorileri_docx, (17.05.2021)

Dizman, İbrahim, “Kimim Ben?”, *Suyun ve Rüzgarın Şehri: Çanakkale*, (der. İbrahim Dizman), İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s.71-90.

Geçgin, Ercan, “Merkez-Çevre Bağlamında Ahlat Ağacı Üzerine Düşünceler”, <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=14188>, (16.04.2021)

Gökhan, Ülgür, “Rüzgarın ve Tarihin Kentinde Olmak”, *Suyun ve Rüzgarın Şehri: Çanakkale*, (der. İbrahim Dizman), İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s.293-306.

Gürbilek, Nurdan, “Taşra Sıkıntısı”, *Yer Değiştiren Gölge*, Metis Yayınları, İstanbul 2016, s.47-74.

Kelleci, Rana, “Esnek Fakat Kuvvetli Bir Yapılanma”, *Sanat Dünyamız*, S.178, 2020, s.68-73.

Mardin, Şerif, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, (der. Mümtaz' er Türköne-Tuncay Önder), İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s.35-77.

Pekdemir, Melih, “Taşranın “Taşı Toprağı Altın”da Ne Vardır?”, *Taşraya Bakmak*, (der. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s.78-99.

Sakarya, İpek, “Çanakkale'de Yerel Siyaset ve Toplumsal Dönüşüm”, *Suyun ve Rüzgarın Şehri: Çanakkale*, (der. İbrahim Dizman), İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s.275-292.

Sarı, Engin, *Kültür, Kimlik, Politika, Mardin'de Kültürlerarasılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Shils, Edward, “Merkez-Çevre”, Çev. Yavuz Ziya Çelikkaya), *Türkiye Günlüğü*, S.70, 2002, s.86-96.

Sınır Çizgisi/Borderline Sergisi Broşürü, Yayın yeri yok, 2007.

Şeffaf Yanılsamalar, 45. *Uluslararası Troia Festivali Broşürü*, Yayın yeri yok, 2008, s.30-31.

Temo, Selim, *Türk Şiirinde Taşra*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2011.

Türkeş, Ömer, “Orda Bir Taşra Var Uzakta...”, *Taşraya Bakmak*, (der. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s.158-212.

Yıldırım, Nazlı, “*Mitolojik Kadın Ktisteslere Bir Örnek Olarak Sinope*”, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1293512>, (11.05.2021)

<https://sinopale.org/sinopale-1/conceptual-framework-2/?lang=TR>, (03.04.2021)

<https://sinopale.org/sinopale/sinopale-1-1/?lang=TR>, (03.04.2021)

<https://sinopale.org/sinopale/what-is-sinopale-2/?lang=TR>, (03.04.2021)

<https://sinopale.org/sinopale/sinopale-2-2/?lang=TR>, (03.04.2021)

<https://sinopale.org/sinopale/sinopale-3-3-2/?lang=TR>, (04.04.2021)

<https://sinopale.org/sinopale/sinopale-4/?lang=TR>, (04.04.2021)

<https://sinopale.org/sinopale-5/curators-and-artist-of-sinopale-5/>, (04.04.2021)

<https://sinopale.org/sinopale/sinopale-6-4/?lang=TR>, (05.04.2021)

<https://sinopale.org/sinopale-6/conceptual-framework-6/?lang=TR>, (05.04.2021)

<https://sinopale.org/sinopale-6/artists-5/?lang=TR>, (05.04.2021)

<https://sinopale.org/sinopale/sinopale-7/sinopale-7/?lang=TR>, (10.04.2021)

<http://sinoppiennial.org/?p=1>, (10.04.2021)

<https://www.canakkalebienali.com/2-canakkale-bienali/>, (10.04.2021)

<https://www.canakkalebienali.com/3-canakkale-bienali/>, (10.04.2021)

<https://www.canakkalebienali.com/4-canakkale-bienali/>, (12.04.2021)

<https://www.canakkalebienali.com/6-canakkale-bienali/>, (12.04.2021)

<https://www.canakkalebienali.com/7-canakkale-bienali/>, (12.04.2021)

<https://mardinbienali.org/arsiv/1-mardin-bienali/>, (17.04.2021)

<https://mardinbienali.org/arsiv/2-mardin-bienali/>, (17.04.2021)

<https://mardinbienali.org/arsiv/3-mardin-bienali/>, (19.04.2021)

<https://mardinbienali.org/arsiv/4-mardin-bienali/>, (19.04.2021)

<https://www.europist.net/tr/>, (15.05.2021)

<https://www.canakkalebienali.com/cabinin/>, (15.05.2021)

<https://www.canakkalebienali.com/sinir-cizgisi/>, (11.05.2021)

Bolu Vilayetinde Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1933-1948)

Suna ALTAN*

Özet

Zaferle neticelenen Milli Mücadele'nin ardından kurulan yeni devletin yönetim şekli hususundaki belirsizlikler, 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle netliğe kavuşmuştur. Bu tarihin anlam ve önemine binaen 1925'te çıkarılan bir kanunla 29 Ekim'in Cumhuriyet Bayramı şeklinde her yıl tüm ülkede ve dış temsilciliklerde kutlanması uygun görülmüştür. 1925 yılından itibaren Cumhuriyet Bayramı, devlet desteğiyle yurdun her yerinde büyük bir coşkuyla kutlanmaya başlanmıştır. Bu çalışmada, 1933-1948 yılları arasında Bolu il merkezi ve ilçeleri ile köy ve kasabalarında gerçekleştirilen Cumhuriyet Bayramı kutlamaları ele alınmıştır. Çalışmanın başlangıç yılı 1933 olarak belirlenmiştir. Kutlamalar 1925 yılından itibaren yapılmış olsa da, Bolu iline dair kutlama kayıtlarına 1933 yılı itibarıyla ulaşılmıştır. Bu çerçevede 1933-1948 yılları arasında kutlama hazırlıkları, yapılan törenler ve etkinliklerin içeriklerine dair bilgiler derlenmeye çalışılmıştır. Çalışmada Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri esas alınmış olup çalışma ayrıca Bolu'nun yerel gazeteleri ile konuya dair kitap ve makalelerle tahkim edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Milli Bayram, Tören, 29 Ekim.

REPUBLIC DAY CELEBRATIONS IN BOLU PROVINCE (1933-1948)

Abstract

The uncertainties regarding the regime of the new state established after the victorious War of Independence became clear with the proclamation of the Republic on October 29, 1923. Based on the meaning and importance of this date, with a law enacted in 1925, it was deemed appropriate to celebrate October 29 in the form of the Republic Day every year in the whole country and in foreign representative offices. Since 1925, the Republic Day has been celebrated with a great enthusiasm all over the country with the support of the state. In this study, Republic Day celebrations held in Bolu city center and districts, villages and towns between 1933-1948 are discussed. The starting year of the study was determined as 1933. Although the celebrations have been held since 1925, the records of the Bolu province could be reached as of 1933. In this framework, information about the preparations for the celebration, the ceremonies

* Dr. Iğdır Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu Gümrük İşletme Bölümü,
suna.altan@igdir.edu.tr

held and the contents of the activities between 1933-1948 was tried to be collected. In the study, documents of the Prime Ministry Republic Archives were taken as basis and the study was also strengthened with Bolu's local newspapers and books and articles on the subject.

Keywords: *Republic, National Day, Ceremony, October 29.*

1. Giriş

Toplumlar geçmişlerine dair önemli bir olayı, bir kahramanı veya bir olguyu belirli sürelerde anmak istemişlerdir. Bu anmalar, bir topluluk tarafından düzenlenen şenlikler olarak tanımlanabilir. Bu şenlikler, toplumdaki bireyler tarafından benimsenerek çeşitli şekillerde yapılmaya başlanmıştır. Zaman içerisinde yapılmış olan bu şenliklere *bayram* adı verilmiştir (Tanış 2020:108; Şarkılı 2019: 363). Süreç içerisinde toplumlar, bayram kutlamalarında daha çok kendi tarihlerinde önem verdikleri özel günlerin kutlamalarına yoğunlaşmışlardır. Bu özel günler arasında milli bayramlar ilk sırada yer almıştır. Millî bayramlar toplumların hafızasındaki en önemli gün olması ve bunun yanında millî duyguları ortaya çıkarması bakımından önem arz etmiştir (Erdem 1992:257). Millî bayramlar, yönetim ile halkın birlik içinde kaynaşmasını sağlayan önemli etkenlerden bir tanesidir. Bu nedenle toplumlarda millî bayram kutlamaları toplumu oluşturan halkın ortak kimlik ve kültür etrafında birleşmesini sağlayan temel rolünü üstlenmiştir (Demir 2015: 39). Tüm toplumlarda millî bayram olgusu bu temel üzerine kurulmuştur. Türk tarihinde bayram kutlamalarının yapıldığı bilgisinin var olmasına karşın, bayram kavramının hangi tarihten itibaren kullanıldığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Millî bayram ya da millî gün kutlamalarına Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilan edildiği döneme kadar rastlanılmamıştır. İttihat ve Terakki'nin yönetiminde etkin olmasıyla toplumda Türkçülük akımının etkisi artmaya başlamıştır. Bu dönemde halkta millî duyguları uyandıracak ve toplumda birleştirme sağlayacak millî bayram düşüncesi güç kazanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte, ilan tarihi olan 23 Temmuz'un ilk millî bayram olarak kutlanması kararı alınmıştır. 1909 yılında kabul edilen bir yasa ile 23 Temmuz millî bayram ilan edilerek kutlanmaya başlanmıştır (Albayrak 1987: 31; Doğanay 2007: 119). Ancak bu kutlamalara devletin siyasi varlığının son bulmasıyla birlikte son verilmiştir. Ancak bu dönemde Anadolu'da yeni bir devletin doğuşu gerçekleşmiştir. Yeni devlet, 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'yla uluslararası arenada ve tarih sahnesinde yerini almıştır (Toprak 2020: 166-167; Zürcher 2016: 248). Fakat yeni devletin rejimi konusunda herhangi bir netlik söz konusu olmamıştır. Kurucu kadro devletin rejimi konusunda çalışmalara başlamıştır. Mustafa Kemal'in yeni rejim konusundaki düşüncelerinden ötürü Vekiller Heyeti'nin kuruluşu gerçekleştirilememiştir. Mustafa Kemal, mecliste yapmış olduğu görüşmeler neticesinde yaşanan bu sorunun, yasama ile yürütme arasındaki ilişkilerin iyi düzenlenmemiş olmasından kaynaklandığı görüşünü dile getirmiştir. Bu nedenle anayasada değişiklik yapılması gerekliliği konusunda fikrini bildirmiştir. Anayasada yapılacak olan değişiklikle meclis tarafından seçilecek olan Cumhuriyet Reisi devletin başında bulunacak, başvekil seçecek, Cumhuriyet Reisi bunun yanında isterse Meclise ve Vekiller Heyeti'ne de başkanlık edebilecektir. Anayasada

yapılacak olan değişiklikle Cumhuriyetin ilanı da mümkün kılınacaktır. Mecliste yapılan görüşmelerin olumlu geçmesinin ardından anayasa değişikliği kabul edilmiştir. 29 Ekim 1923'te Türkiye'nin bir Cumhuriyet olduğunu duyurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, ilk Başvekili İsmet Paşa olmuştur (Karpap 2016: 129; Ercüment Kuran 2002: 331; Ahmad 2019: 91).

Yeni rejimin tüm ülkede halka duyurulması konusunda 101 pare top atışı yapılması kararı meclis tarafından alınmış ve uygulanmıştır (Akbulut 2002: 336). Yapılan top atışları ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruluşunun ilk kutlaması gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte yeni kurulan devletin hem adı hem de yönetim şekli belirlenmiştir. Türkiye'de 29 Ekim 1923'ten itibaren halk egemenliğine dayalı yönetime geçilmiştir.

2. Türkiye'de Cumhuriyet Bayramı Kutlamalarının Doğuşu

Cumhuriyet Bayramı'na dair gerçekleştirilen ilk kutlama 29 Ekim 1923 tarihinde yapılan 101 pare top atışı ile gerçekleştirilmiştir (Kemal 2012: 1084). Böylece Türk halkı bağımsızlık ateşinin yandığı 29 Ekim'i ilk kez kutlamış bulunuyordu. 1925 yılının Şubat ayında, 29 Ekim günün kutlanması hususunda mecliste görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler sonucunda 29 Ekim günü millî bayram olarak kutlanması kararı alınmıştır (BCA 30.18.1.1.12.75.6, 08.02.1925). Bu kararın ardından 1925 yılının Nisan ayında meclise bir önerge sunulmuştur. Önerge için yapılan görüşmeler sırasında Başvekil Ali Fethi (Okyar) söz alarak “*Cumhuriyetin ilanına müsadif 29 Teşrin-i Evvel gününün Millî Bayram addi hakkında Hariciye Vekâleti Celilesince tanzim edilen ve İcra Vekilleri Heyeti'nin 8. 2. 1341 tarihli içtimaında lede't tezekkür Meclis-i Ali'ye arzı takarrür eden layihayı kanuniye ve esbab-ı mucibe mazbatası leffen takdim kılınmıştır.* İktizasının ifa ve neticesinin *inbasına* müsaade buyrulmasını rica eylerim.” diyerek kanun telifine dikkat çekmiştir. Meclise sunulmuş olan önergede Fransa ve Amerika'daki kutlamalar gibi 29 Ekim'in ülke içinde ve ülke dışındaki temsilciliklerde bayram olarak kutlanması teklif edilmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde önerge kabul edilmiştir. 1925 yılından itibaren ülke içerisinde ve ülke dışında bulunan temsilciliklerde 29 Ekim'in millî bayram olarak kutlanması yönündeki kanun çıkartılmıştır. Bu kanunun hemen ardından meclis tarafından millî bayram kanunu da kabul edilmiştir (Alpaslan-Aydın 2015: 264; TBMM zabıt ceridesi devre II, içtima II, C.18: 156-57). Bayram olarak kutlamanın kabul edilmesinin ardından mecliste bir görüşme daha yapılmıştır. Görüşme sonucunda “*Cumhuriyetin ilanına müsaade 29 teşrinievvvel gününün millî bayram hakkında kanun*” isminde 4 maddelik kanun çıkarılmıştır. Bu kanununla birlikte Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının özel bir şekilde yapılması ve bayram kutlamaları hazırlıklarının bu kanuna uygun olarak organize edilmesi amaçlanmıştır (Çanak 2013: 4; Doğan 2013: 111). 1925 yılından, 1935 yılına kadar kutlamalar; resmî kabul, resmî geçit, fener alayları ve balolar şeklinde düzenlenmiştir (Bolat 2012: 63). 1935 yılına kadar Cumhuriyet Bayramı kutlamaları bu düzende devam etmiştir. Ancak 27 Mayıs 1935'te hükümet, millî bayramlar konusunda yeni bir düzenleme yoluna giderek bayram kutlamalarının içeriği konusunda değişiklik yapılmasını uygun görmüştür. Bu değişiklikle 29 Ekim *Ulusal Bayram* olarak

ilan edilmiş ve devlet adına yalnızca o gün tören yapılmasına karar verilmiştir (Çakmak 2010: 89).

Cumhuriyet Bayramı kutlamaları hususunda yapılan düzenlenmenin ardından kutlamalar belirli bir düzen ve nizam çerçevesinde yapılmaya devam etmiştir. Yapılan bayram kutlamaları, Türk inkılabı sayesinde elde edilmiş olan kazançların ortaya konulması ve benimsetilmesi açısından önemli bir yere sahip olmuştur. Bayram kutlamaları Türkiye'nin her yerinde coşkuyla gerçekleştirilmiştir. Kutlamalarla hem cumhuriyetin kazanımlarını vatandaşların gözleri önüne sermek hem de dış devletler nezdinde Türkiye Cumhuriyeti'nin Devleti'nin saygınlığını ortaya koymak imkânı sağlanmış oluyordu (Büyüktolu 2020: 962-63).

3. Bolu'da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Çıkarılan kanunlarla birlikte ülke içerisinde ve dışarıdaki temsilciliklerde yapılacak olan Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına büyük önem verilmiştir. Ülke içinde kutlama yapılan yerler arasında Karadeniz bölgesinin batı bölümünde yer alan Bolu ili de yer almıştır. Kutlamalar, 1925-1932 yıllarını kapsayan döneme ait devlet arşivlerinde yaptığımız araştırmalarda, Bolu'da Cumhuriyet Bayramı yıl dönümü kutlamalarının yapıldığına dair herhangi bir bilgiye, belgeye rastlanmamıştır. Bu dönemde yayın yapan Bolu ve Çığır yerel gazetelerine de Millî Kütüphane'nin yayın politikasından dolayı ulaşılammıştır. Bu yüzden söz konusu döneme ait kutlamalar hakkında bilgi sahibi olmamız engellemiştir. Ancak 1933-1948 yılları arasında kutlamaların yapıldığını arşiv belgelerinden ve diğer yerel gazetelerden öğrenmekteyiz. Arşiv kayıtlarına göre Bolu vilayeti için kayıtlardaki ilk kutlama Cumhuriyetin onuncu yıl kutlamasıdır. Hükümet, Cumhuriyetin getirdiği kazanımların halka benimsetilmesi anlamında daha sonraki kutlamalara örnek teşkil etmesi adına, Cumhuriyetin onuncu yıl kutlamalarına ayrı bir önem vermiştir. Bu sebeple 1925-1932 yıllarında yapılan bayram kutlamalarından farklı olarak kutlama etkinlikleri kapsamında, 9 Haziran 1933 yılında Cumhuriyetin ilanının onuncu yıldönümünü kutlanmasına dair kanun teklifi meclise sunulmuştur. Bu on iki maddelik kanun teklifinde kutlamalarda hükümetin ve halkın alacağı sorumluluklar belirlenmiştir (Öztürk 2015: 588). 1933 yılı kutlamaları onuncu yıl olması münasebetiyle oldukça önemlidir. Cumhuriyetin ilanından itibaren siyasi, sosyal, ekonomik, eğitim ve kültürel alanlarda yapılan inkılaplarla cumhuriyetin kısa süre içerisindeki başarısının tüm ülkeye ve bütün dünyaya duyurulması açısından bu kutlamalar daha anlamlı hale gelmiştir (Demirkan 1999: 147-48). Onuncu yıl kutlamaları masraflarına karşılık olarak devlet bütçesiyle hususi idare ve belediye bütçelerinde ayrılan ve ayrılacak olan paraların miktarları doğrultusunda hazırlanan rapor, İcra Vekilleri Heyeti'nce kabul olmuştur (BCA 30.18.1.2.38.55.3, 05.08.1933). 11 Haziran 1933 yılında yürürlüğe giren bu kanunla onuncu yıl dönümü kutlamalarının üç gün süreceği bildirilmiştir. Kutlama gereğince resmî dairelerin bu süre içerisinde tatil olup, diğer yerler hakkında hafta tatili kanununun uygulanacağı, kutlama işlerini yürütmek üzere merkezde Başvekâlete bağlı olan bir yüksek komisyon ve illerde yine bu işle meşgul olacak komite ve heyetlerin kurulacağı komisyon görevlendirilecektir. Komite ve heyetlerin belediye bütçelerinden kutlama masrafları

olarak ayrılan paradan hükümetçe uygun görülecek kadar harcama yapabilecekleri belirtilmiştir. Kutlama işlerinde komisyon, heyet ve komitelerin haberleşmelerinin parasız olduğu; asker, polis, jandarma, öğrenciler ve izciler gibi gurupların, Cumhuriyet Bayramı'nın onuncu yıl dönümü törenine katılacaklara araçların ücretsiz olacağı, bu bayram günlerinde bütün telgraf, mektup ve kart ücretlerinin yarıya indirileceği, Cumhuriyetin ilk on yılı hatırası olarak bir madalya basıp isteyenlere satma ve gelir fazlasını inkılaplara hizmet edecek bir esere sermaye olarak ayırma konusunda da Maarif Vekâlet'inin sorumlu olduğu belirtilmiştir (Resmî Gazete Kanun No.2305, Sayı.2437: 1; TBMM Zabıt Ceridesi Devre IV, C. 16, İçtima Senesi II: 200-202). Cumhuriyetin onuncu yıldönümü etkinliklerinde önemli bir yer tutan tiyatro gösterilerinin en iyi şekilde hazırlanması için tiyatro eserlerinin yazımının teşvik edilip başarılı bulunanların seçimine büyük özen gösterilmiştir. Bu işte görevlendirilen Temsil Komitesi eldeki ulusal piyeslerin Cumhuriyet Bayramı'nda oynanması için tanınmış yazarların eserlerini toplayarak kutlamalar çerçevesinde sahnelenmesi kararı alınmıştır. Kurtuluş Savaşı, Cumhuriyet ve İnkılâp konularını işleyen bu eserlerin bütün yurttta oynanmasının ulusal heyecanın artmasında etkili olacağı düşünülmüştür (Demirhan 1999: 71-72). 18 Eylül 1933 tarih ve 148 sayılı genelge ile vilayetlere cumhuriyet bayramlarında kullanacakları talimatname gönderilmiştir. Talimatnamenin giriş bölümünde bayram kutlamasının halkla buluşmak açısından anlamı üzerinde durulmuştur (Çakan 2004: 131). 1933 yılındaki kutlamalar için Bolu'ya gelen talimatnameye göre şehirde hazırlıklar başlatılmıştır. Şehir süslenmesi, ilçe ve köylerde yapılacaklar listesi belirlenmiştir. Kutlamalarda bu büyük şenliklerin manasını anlayabilmek için Türk inkılabının geçirdiği evreleri ve öncesinde bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatını kısaca anlatmanın faydalı olacağı düşünülmüştür. Bu düşünce çerçevesinde yapılan çalışmalarda onuncu yıl dönümü kutlamalarında bu konuda konferanslar verilmesi planlanmıştır (BCA 490-1-0-0-227-898-2, 29.10.1933). Bu plan dâhilinde onuncu yıl kutlamaları kapsamında Bolu merkezde 97, Düzce 185, Gerede 31, Göynük 73, Mudurnu'da 79 adet konferans düzenlenmiştir (BCA 490-1-0-0-1150-36-1, 12.12.1933).

11. yıl dönümü kutlamasında Cumhuriyet Bayramı kutlama talimatnamesi Bolu iline gönderilmiştir. Talimatnameye göre, fırka teşkilatının bulunduğu vilayet merkezi ve kazalarda halkın en çok toplandığı yerlere halk kürsüleri kurulmuştur. Kürsüler parti levhası ve bayrak takılarak süslenmiştir. Bayram meydanında ekim ayında yağmur ihtimali göz önünde bulundurularak üst kısmı kapalı kürsüler ve yerler yapılmıştır. Bayram boyunca güneşin doğuşundan batışına kadar halk kürsüsü açık bulundurulmuş ve kürsülerde 18 yaş üstü herkes söz sahibi olmuştur. Kürsülerin, idare heyetinden seçilen üç kişi tarafından yönetilmesi uygun görülmüştür (BCA 490-1-0-0-2-9-12, 12.09.1934). Vilayet merkezinde, kazalarda, nahiyelerde ve köylerde bayram candan ve içten gelen bir heyecanla kutlanmıştır. Devlet adına yapılmış olan resmî kabulden sonra Cumhuriyet Meydanı'nda yapılan merasime şehir, kasaba ve köylerden gelen yaya ve atlıların da katılımıyla merasim ve resmî geçit düzenlenmiştir. Resmî geçidin ardından cirit ve millî oyunlar gösterisi düzenlenmiştir. Cumhuriyetin feyizleriyle eski dönemin gerilikleri açık sözlerle halk kürsüsünden mukayeseli tarzla anlatılmıştır. Muazzam gece fener alayları, şenlikleri, millî oyunları ve gösterilerinden başka Bolu ve Düzce halk evlerinde birer balo

düzenlenmiştir. Baloya çoğunluğunu yerli halkın oluşturduğu 400 kişi davet edilmiştir. Baloya kadınların fazla katılmış olması kadınlık inkılabında bir zafer daha kazandırmıştır. 11. yıl kutlaması kadınlık hayatında da yeni bir dönüm yılı olmuştur. Bayram programı, sesli, hareketli ve ölçülü olarak düzenlenmiştir. Bilhassa intizam geçen yıldan daha mükemmel olmuştur. Kutlama komiteleri, fırka teşkilatı, belediyeler ve hükümet reisiyle bir ahenk tesis edilerek birlik içinde çalışılmıştır (BCA 490-1-0-0-1142-7-2, 12.11.1948).

12. yıl dönümünde, Cumhuriyet Bayramı'nın tüm halkı ilgilendirecek bir coşkunlukla kutlanması için Bolu Valisi'nin başkanlığı altında toplanan komite süratle çalışarak gereken işleri tamamlamıştır. Komitenin hazırlamış olduğu kutlama programını düzenli ve sorunsuz bir şekilde yürütmek için program içeriğini birkaç gün öncesinden halkla paylaşmıştır. Kutlamadan bir önceki günde parti, halkevi, belediye, hükümet konağı, diğer resmi, özel kurumlar, evler ve şehrin her tarafına özenle bayraklar asılmıştır. Belediye binası, parti binası, özel kuruluşlar ve 135. alayın önünde zafer takları kurulmuştur. Bunu haricinde geçit yerleri, parti binası, halkevi, valilik ve belediye binası renkli ampullerle süslenmiştir. Şehrin ortasında bulunan büyük caminin kubbesi yüzlerce renkli ampullerle donatılmış, caminin iki minaresinin arasına elektrik ampulleriyle mahya kurulmuş, ortasına Türk bayrağı asılmıştır. Programda belirlenen tarih üzerine 28 Teşrinî Pazartesi günü saat 15.00'te başlayan törene şehirdeki bütün okullar ve binlerce halkın katılımı sağlamıştır. Parti önünde hazırlanan alanda halk kürsüsünde okullar tarafından hep birden ant içme töreni yapılmıştır. Ant içme töreninin bitmesinden sonra intizam içinde, önde halkevi bandolu arkasında davullar, okullar ve coşku heyecan içinde bulunan binlerce halk şehrin belli başlı caddelerinden geçerek hükümet konağı önündeki tören alanına gelmişlerdir. Gündüz tamamlanan programın ardından gece de yağmur yağmasına rağmen coşkun kutlama gece yarısına kadar devam etmiştir.

29 Ekim günü saat 09.00'da hükümet konağında yapılan resmî kabulden sonra cumhuriyet alanında kutlama geleneğine uygun olarak intizam içinde toplanan binlerce köylü ve şehirlî halk, askerler, okullar ve partililer geçit merasiminin yapılması için önceden belirlenen krokiye göre duruşlarının düzenlenmesi yapılmış ve akabinde resmî geçit başlamıştır. Resmî geçitte önde halkevi bandosu onu takip eden 135. alay, bütün okullar, izciler, ellerinde altı oklu bayraklarla partililer, bütün esnaf kurumları ve atlılardan oluşan coşkun ve sevinçli kalabalık resmî geçit törenini gerçekleştirmiştir. Geçit töreninin son bulmasının ardından görevli 15 kişi saat 14.00'te parti önünde kurulmuş olan halk kürsüsünde cumhuriyetle başarılan işler ve devrimler hakkında halkı aydınlatan konuşmalar yapmışlardır. Günün gecesinde ise askerler, okullar ve halkın yüksek katılımıyla fener alayı düzenlenmiştir. Alay, havai fişekler eşliğinde ilin her yerinde dolaşarak davul zurnalarla millî türküler eşliğinde Atatürk ve cumhuriyete bağlılık gösteren sözler söyleyerek şehri dolaşmışlardır. Fener alayının tamamlanmasının ardından komite tarafından planlanmış olan cumhuriyet balosu halkevinin en büyük salonunda yapılmıştır. Balonun haricinde Hüseyin Karagöz Tiyatrosu Kurulu sinema binasında bayram şerefine *Kahraman* piyesi gösterime sunulmuştur. 30 Ekim günü kutlamalar ise sabah 09.00'da şehir parkı önünde toplanmış ve halk kürsüsünde aydınlatıcı konuşmalara devam edilmiştir. Konuşmaların tamamlanmasının ardından 10.50'de mezarlık açılış töreni gerçekleştirilmiştir.

Ardından şehitlik ziyaret edilmiştir. Bayram süresince Bolu merkezde evlerin önlerinde bayraklar ve fenerler asılı kalmıştır. Elektrik olmayan yerlerde ateşler yakılmıştır. Şehre bağlı ilçeler, köy ve bucaklardan alınmış olan raporlarda, Cumhuriyet Bayramı kutlama şenlikleri canlı ve coşkulu bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu kutlamalarda Düzce, Göynük Gerede ve Mudurnu'da yatılı okulların açılış törenleri de gerçekleştirilmiştir (BCA 490-1-0-0-1142-7-2, 12.11.1948; BCA 490-1-0-0-1142-7-17).

13. yıl kutlamaları kapsamında yapılacak olan faaliyetlerin düzenli bir şekilde yürütülmesi adına kutlama komisyonu kurulmuştur. Komisyonun belirlemiş olduğu plan çerçevesinde şehrin süsleme işlemi tamamlanmıştır. Ardından bayram boyunca konferanslar, temsiller ve piyesler konusunda nelerin ne zaman yapılacağı halkevi ile ortak çalışma çerçevesinde yürütülmüştür. Bayram programında kullanılmak üzere hükümet tarafından halkevine ödenek gönderilmiştir. Bir önceki yılla aynı program yapılmıştır. Şehrin belirli yerlerine taklar kurulmuş, resmî geçiş töreni, halk kürsülerinden konuşmalar, fener alayı ve akşam da halkevinde cumhuriyet balosu düzenlenmiştir (BCA 490-1-0-0-3-13-26, 26.09.1936)

14. yıl dönümü kutlamaları hazırlıkları vilayette titizlikle tertip edilmiştir. Şehrin çeşitli yerlerine bayraklarla süslemeler yapılmıştır. Parti binası, belediye binası, valilik ve Türk Ticaret Bankası ve çeşitli mahallelere taklar kurulmuştur. Meydana konulan Cumhuriyet Reisi'nin resimleri sözleriyle süslenmiş ve birçok yere büyük kıtalarla 14 yazılmıştır. Cumhuriyet alanında, halkevinde ve belediye önünde 3 gün boyunca davul ve zurnalarla bayram kutlaması yapılmıştır. Bayramın ilk gününün gecesinde ilkokul çocukları tarafından müsamere gösterisi sergilenmiştir. 29 Ekim sabahı 09.30'da hükümet konağında kabul töreni yapılmıştır. Buna müteakip Alay Komutanı, kaymakamlık makamına giderek orada asker, memur, okullar ve halkın ayrı ayrı bayramlarını kutlamıştır. 10.00'da öğrencelerin katılımıyla İstiklal Marşı söylenmiş; müteakiben askerler, okullar, esnaf cemiyetleri, köylü ve şehirli halkın katılımıyla bir geçiş töreni yapılmıştır. Öğleden sonra Cumhuriyet Meydanı ve belediye binası önünde bulunan halk kitlelerine 14 yıl boyunca yapılan işleri anlatan konferanslar verilmiştir. Akşama doğru ise sporcular tarafından hazırlanmış olan hareketler ve müsabakalar halkın gösterisine sunulmuştur. Akşam asker ve halkın katılımıyla fener alayı havai fişekler eşliğinde coşkuyla düzenlenmiştir. Fener alayının ardından belediye sinemasında okullar tarafından tiyatro gösterisi sergilenmiştir. Gece ise halkevi salonunda balo düzenlenmiştir. Cumhuriyet Bayramı kutlaması gece boyunca şehrin çeşitli yerlerinde devam etmiştir. 30 Ekim günü ise saat 10.00'da asker, memur ve kalabalık halk kitlelerinin katılımıyla şehitliğe gidilmiş, istiklal ve cumhuriyet uğruna can veren şehitler anılmıştır. Öğleden sonra halk kürsüsünde konferanslara devam edilmiştir. Belediye önünde bando, davul ve zurnalarla millî oyunlar gösterisi yapılmıştır. Bayram kutlamaları Bolu'ya bağlı ilçelerde, köy ve bucaklarda da büyük bir coşku ile yapılmıştır (BCA 490-1-0-0-1142-7-2, 12.11.1948)

15. yıl dönümü kutlamaları için merkezden gelen talimatlara uygun olarak programın düzenlenmesi için bayram komitesi kurulmuştur. Komite ilk olarak önemli cadde, sokak, salon ve bina yüzlerinin süslenme işlemlerini gerçekleştirmiştir. Merkezden kutlamalar

için 250 lira ödenek gönderilmiştir. Ödeneğin haricinde kutlama için Bolu Belediyesi bütçesinden 800 lira, Düzce belediyesi 300 lira, Gerede ve Akçakoca belediyeleri 200 lira, Mudurnu belediyesi 220 lira ve Göynük Belediyesi 130 lira tahsilat koyduklarını Kaymakamlığa bildirmişlerdir (BCA 490-1-0-0-1142-7-2, 12.11.1948). Ayrıca bayram kutlamaları çerçevesinde Gerede'nin ışıklandırılması yapılmıştır (Son Posta 18 Nisan 1938). Kutlama programı gelen talimatlar doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Yapılan inceleme ve araştırmalarda Bolu ilinde 16. 17. ve 18. yıl kutlamalarına dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Diğer çalışmaların incelenmesi doğrultusunda görülmüştür ki 16. 17. ve 18. yıl kutlamaları her vilayette gerçekleştirilmiştir. Bolu'da da kutlamalar gerçekleştirilmiş fakat belge bazında herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

19. yıl kutlamaları hakkında kısa da olsa bilgi edinilmiştir. 19. yıl kutlamalarında yine merkezden gelen talimatlar doğrultusunda çalışmalar yürütülmüştür. Bayram töreninin coşkulu bir şekilde geçmiştir. Bayram kutlaması esnasında bir dizi açılış gerçekleştirilmiştir. İlk olarak Vali tarafından Atatürk heykelinin, ardından ise Cumhuriyet Meydanı ve Anıt Parkı'nın açılışı gerçekleştirilmiştir (BCA 490-1-0-0-1142-7-2, 12.11.1948).

20. yıl kutlamalarında ise vilayette kutlama komitenin kurulmasıyla işe başlanmıştır. Kutlama komitesi vilayet merkezinde ilçe ve kazalarda büyük bayramın kutlaması için 10 gün öncesinden hazırlıklara başlamıştır. İlk olarak şehrin süslenmesi talimatnameye uygun olarak yapılmıştır. Kutlama komitesinin tespit ettiği şekilde taklar kurulmuş ve her tarafa Türk bayrağı asılmıştır. Parti binası, belediye binası ve diğer resmî binalara elektriklerle 20. yıl dönümü ifadesi olan XX rakamı elektrikli seri ampullerle yazılmıştır. Vilayette ve kazalarda kaymakamlar tarafından devlet namına hükümet konaklarında yapılan resmî kabulün ardından, Cumhuriyet ve Anıt Meydanı'nda toplanan muazzam kalabalık huzurunda bandonun İstiklal Marşı merasimi başlamıştır. Marşın ardından devleti temsilen günün anlam ve önemi doğrultusunda konuşmalar yapılmış ve resmî geçit düzenlenmiştir. Resmî geçitten sonra şehitliğe gidilerek millî şehitlerin kabirleri ziyaret edilerek mezarlarına çelenkler konulmuştur. Bu esnada meydana kutlamalar devam etmiştir. Bando, davul ve zurnalarla milli türküler eşliğinde gerçekleştirilen kutlamaya halk tarafından büyük katılım sağlanmıştır. Günün gecesinde ise şenliklere devam edilmiştir. Belediye ve parti tarafından tertiplenmiş ve her iki teşekkül tarafından çok miktarda havai şenlik fişekleri atılmıştır. Gece tertip olunan resmi balo halkevi salonunda sabaha kadar devam etmiştir. 30 Ekim gününde sabaktan akşama kadar bayram için tezahürata devam edilmiştir. Gündüz spor gösterileri yapılmış ve gece okullar tarafından tertip edilmiş olan müsamere gösterisi yapılmıştır. Bayramın devam ettiği günlerde halk türküleri ve konferanslar halkevi radyosu tarafından halkın dinletisine sunulmuştur. Köylerde de, Cumhuriyetin 20. yıl coşkusu sevinçle kutlanmıştır. Halk, büyük Reisi Cumhur'a ve Milli Şef'ine sevgi, bağlılıklarını ve hürmetlerini en kalbî duygularıyla sunmuşlardır. Bayram boyunca tertiplenen eğlencelerin yanında açılışlar da düzenlenmiştir. Bolu kazalarına bağlı Fasil, Bayat, Bağışlar, Demirciler, Mesçiçele, Banaz ve Yumrukaya köylerinde de program gereğince eğitimci okullarının temeli atılmıştır (BCA 490-1-0-0-1142-7-2, 12.11.1948; 490-1-0-0-1142-7-17).

21. yıl dönümü kutlaması merkezden gelen talimatlara göre düzenlenmiştir. Kurulmuş olan komite hazırlıklarını her zamanki gibi düzenlemiştir. Komite, hazırlıklar sırasında halkevi ile işbirliği içinde çalışmalarını yürütmüştür. Bolu halk evinin güzel sanatlar şubesi Cumhuriyet Bayramı hazırlıklarında şehir bandosu kurma çalışmasını gerçekleştirmiştir. Halkevi bünyesinde kurs açılması kararı alınmıştır. 12 kişilik bando kursu açılarak Cumhuriyet Bayramı faaliyetlerine başlanmıştır (Abant Bolu halkevi Kültür Dergisi 1944: 67).

23. yıl dönümünde ise, merkezden gelen talimatname doğrultusunda komitesi çalışmalarını yürütmüştür. Cumhuriyet Bayramı'nın her sene uygulanan programı bu senede uygulanmıştır. Sayın Vali Vekili Kemal Adımlı protokol mucibince valilik makamında tebrikleri kabul etmiştir. Programın gündüz uygulanacak olan kısımları büyük bir intizam içinde uygulanarak bayramın bir düzen içinde kutlanmasını sağlanmıştır. Valilik tarafından verilen Cumhuriyet balosu daha müsait bir bina olmasından dolayı Orman Ortaokulunun sinema salonunda düzenlenmiştir. Çok nezih ve samimi bir hava içinde geç vakitlere kadar balo devam etmiştir (Yeşil Bolu 6 Kasım 1946, s.1).

24. yılda ise, Cumhuriyet Bayramı kutlamaları ayın 28'i günü öğleden sonra radyodan yayınlanan Başbakan'ımızın nutkuyla birlikte tüm yurttan başlamıştır. Bayramın başlayış saatinden itibaren Bolu şehri bayraklarla donatılmış, yer yer kurulan zafer taklarının ve bezenen yeşilliklerin süslediği şehirde güzel görüntüler ortaya çıkmıştır. Millî heyecanı temsil eden türkülerini davul zurna eşliğinde halk tarafından seslendirilmiştir. Bu eğlence gece yarısına kadar süsleme için yapılan ışıkların altında devam etmiştir. Havai fişeklerin ardı ardına geceyi aydınlatması halkın neşe ve coşkusunu daha da artırmıştır. 29 Ekim günü yine program gereğince Vali, hükümet adına ve protokol sırasıyla gelen ziyaretçilerin tebriklerini kabul etmiştir. Tebriklerin ardından Cumhuriyet Meydanı'nda halk arasında tebrik merasimi düzenlenmiştir. Merasimin sona ermesiyle Anıt Park'a gidilerek Atatürk anıtına çelenkler bırakılmış ve burada birkaç konuşma gerçekleştirilmiştir. Ardından resmî geçit töreni yapılmıştır. Vatan uğruna hayatlarını feda edenler de unutulmamış, bayram kutlamasında bulunanlar şehitliğe gidilerek saygı ve minnettarlıklarını sunmuşlardır. Bayram programında sportif faaliyetlere de yer verilmiştir. Bununla ilgili olarak öğleden sonra Orman Okulu stadında bir maç tertip edilmiştir. Bayram günlerinde açılış merasimlerine de dikkat edilmiştir. Mudurnu ilçesinde bulunan halkevi binasının iyileştirilmesinin ardından Mudurnu halkevi binasının açılış parti başkanı ve halkın huzurunda Vali tarafından yapılmıştır. Günün gecesinde Bolu Orman okulunun büyük müsamere salonunda hükümet adına verilen Cumhuriyet balosu seçkin davetlilerin huzurunda gecenin üçüne kadar devam etmiştir. Bu sırada dışarıda da, binlerce halk davul, zurna ve havai fişekler eşliğinde binlerce elektrik ampulünün ışıklandığı şehirde büyük bayram kutlamasına devam etmiştir (Yeşil Bolu 2 Kasım 1947, s.1-3-5).

Cumhuriyetin 25. yıl dönümü münasebetiyle merkezden gelen talimatname doğrultusunda merkez komite çalışmalarını tamamlamış ve bayram kutlamaları geçen yılki düzende devam etmiştir. Merkezde yapılan bayram kutlamalarının yanında ilçe halk odaları da çalışmalarını tamamlamış ve bayram süresince yapılmış olan faaliyetleri anlatan

ayrıntılı raporu merkez komiteye sunmuştur. Mengen halk odasının raporuna göre, ilk olarak halk odasında bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Toplantıda bayramı programlayacak ve yönetecek olan komite kurulmuş ve işler listelenerek program düzenlenmesi yapılmıştır. Bayram kutlamasının başlamasıyla birlikte halkın yüksek katılımıyla bayram coşkusu tüm Mengen'i sarmıştır. Özellikle gençler arasındaki cumhuriyet sevincinin paylaşımı gece 23.30'a kadar sürmüştür. Ertesi günkü kutlamada halk odasının büyük salonunda toplanılmış, Atatürk'e ve cumhuriyete olan sevgi ve bağlılıkları dile getirilen konuşmalar dinlenmiş ve gösteriler izlenmiştir. Demirciler ve Baha Hızır öğretmenleri tarafından hazırlanmış olan müzik sanatı ve memlekete dair oyun havaları eşliğinde fevkalade neşeli bir bayram günü yaşanmıştır. Bununla beraber yeni kazanın ilk Cumhuriyet Bayramı kutlaması, 25. yıl kutlamalarına denk gelmiştir. Mengen halk odasının hazırlamış olduğu gösteriler sayesinde şimdiye kadar eşi görülmemiş bir kutlama gerçekleştirilmiştir. Kutlamalar sırasında halk türküleri, koro, serbest etkinlik, şiir dinletisi, oyunlar ve deniz müsamesesi düzenlenmiştir. Kutlamalarda halk arasında emsali görülmemiş sevinç ve coşku gözler önüne serilmiştir (BCA 490-1-0-0-1142-7-2, 12.11.1948).

4. Sonuç

29 Ekim 1923 tarihinden itibaren yeni devlet yeni bir rejime sahip olmuştur. Devlet, yeni rejimin halka tanıtılması ve halk tarafından benimsenmesi için milli bayram kutlanması olgusunu ortaya çıkarmıştır. Bayram kutlamalarıyla birlikte devlet hem halk ile devletin kaynaşmasını, hem de kısa süre zarfında gerçekleştirilmiş olan büyümenin halka gösterilmesi imkânını da sağlamış olacaktır. Bu düşüncenin akabinde halkın devlete olan bağlılığının artacağı düşünülmüştür. Cumhuriyet Bayramı kutlamaları 1925 yılından sonra belirli bir düzenlemenin yapılmasıyla birlikte sistemli ve düzenli bir şekilde yurdun her yerinde büyük halk katılımlarıyla kutlanmaya başlanmıştır. Devlet, tüm imkânlarını seferber ederek merkezden taşraya bayram anlayışını halka yerleştirme çalışmasında elinden geleni yapmış ve bu konuda başarı sağlamıştır. Kutlamalar tüm ülkedeki il, ilçe, köy ve kasabalarda coşku ile gerçekleştirilmiştir. Kutlama coşkusu tüm Türkiye'de yaşandığı gibi Bolu ilinde de yaşanmıştır. Bolu ilinde merkezden gönderilen talimatlar doğrultusunda bayram kutlama programı düzenlenmiştir. Programın düzenlenmesi ve yönetilesi için kutlama komitesi oluşturulmuştur. Kutlamanın organize edilmesinde komite, parti ve halkevi koordineli bir şekilde çalışmıştır. Program dâhilinde gündüz yapılan etkinlikler arasında ilk olarak, şehrin her yerinde köy, bucak ve kasabalar da dâhil halk kürsüleri kurulmuştur. Halk kürsülerinden yapılan konuşmaların genel seyri cumhuriyetin kuruluşundan önceki dönem, yeni devletin kuruluş süreci ve cumhuriyetin ilanının ardından ülkece kaydedilen ilerlemeler titizlikle anlatılmıştır. Gündüz yapılan diğer aktiviteler ise resmî geçit töreni, resmî bayramlaşma ve açılışlar olmuştur. Gece ise fener alayları ve balolar düzenlenmiştir. Bolu'daki Cumhuriyet Bayramı kutlamaları 1933-48 yılları arasında katılımcıların çok olduğu coşkulu bir havada geçmiştir. Bayram merkezden gönderilen talimatnameye uygun olarak öğrencilerin, sivil toplum örgütlerinin, esnaf kuruluşlarının, kamu görevlilerinin katılımıyla, devlet ve halkın bütünleştiği bir seremoni içinde kutlanmıştır. 1933-48 yılları arasında kutlamalar bir seyir halinde yapılmış olsa da bazı yılların kutlamalarında ayrı bir coşkunluk olmuştur.

Buna en iyi örnek olarak 1933 ve 1934 yıllarında yapılmış olan kutlamalar gösterilebilir. 1933 yılındaki onuncu yıl kutlaması münasebetiyle hükümet kutlamaların daha görkemli olması konusunda çalışmalar yürütmüştür. Çalışmalar neticesinde Bolu'daki onuncu yıl kutlaması diğer yıllara göre katılımın daha çok olduğu ve coşkunun daha fazla olduğunu söylenebilir. 1934 yılındaki kutlamalar da ise, kadınların daha çok ön planda çıktığı ve kadınlara daha çok yer verildiği görülmektedir. Böylece kadınlar için yapılan inkıaplarda sağlanan başarı ve destek ön plana çıkmıştır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

- BCA, 30.18.1.1.12.75.6, 08.02.1925
BCA, 30.18.1.2.38.55.3, 05.08.1933
BCA, 490-1-0-0-227-898-2, 29.10.1933
BCA, 490-1-0-0-1150-36-1, 12.12.1933
BCA, 490-1-0-0-2-9-12, 12.09.1934
BCA, 490-1-0-0-3-13-26, 26.09.1936
BCA, 490-1-0-0-1142-7-2, 12.11.1948
BCA, 490-1-0-0-1142-7-17

Resmi Yayınlar

- Resmi Gazete
- TBMM Zabıt Ceridesi
- Yeşil Bolu
- Abant Bolu halkevi Kültür Dergisi
- Son Posta

Kitap ve Makaleler

Ahmad, F. (2019) *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 6. Baskı.

Akbulut, D. A. (2002) “İkinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Cumhuriyetin İlanı” *Türkler Ansiklopedisi C.16*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları ss.332-337.

Albayrak, H. (1987) “Osmanlı’dan Cumhuriyete Milli Bayramlar” *Tarih ve Toplum Dergisi*, C.8, S. 43, ss.31-38.

Alpaslan, E. – Aydın, T. (2015) “Tek Parti Döneminde Maraş’ta Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları 1934 1945”, *Ksu Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2) ss.261-284.

Bolat, B. (2012) *Milli Bayram Olgusu ve Türkiye’de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Büyüktolu, R. (2020) “Hakkari-Yüksekova’da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1940-1941)” *Bir Serhat Vilayeti Hakaret Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, ss.955-984.

Çakan, H. (2004). *Konuşunuz, Konuşturunuz Tek Parti Döneminde Propagandanın Etkin Silahı: Söz*, İstanbul: Otopsi Yayınları.

Çakmak, F. (2010) “Bursa’da Onbeşinci Yıl Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları” *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl.11, S.18, ss.87-109.

Çanak, E. (2013) “Adana’da Cumhuriyet’in Onuncu Yıl Kutlamaları” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* C.XXIX, S.86, ss.1-25.

Demir, Ş. (2015) “Tek Parti Döneminde Siirt’te Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları” *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* S.4, ss.38-48.

Demirkan, N. (1999), *Cumhuriyetin Onuncu Yılı'nın Türk İnkılap Tarihinde Yeri ve Önemi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Doğan, H. (2013) “Yozgat’ta Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1925-1943)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, C.6 S.5, ss.107-125.

Doğanay, Y. (2007) “Cumhuriyet’in Onuncu Yıl Kutlamaları” *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 5, S.9, ss.119-143.

Erdem, S. (1992) “Bayram” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C.5 İstanbul: S.257, ss.257-59.

Karpat, K. (2016) *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları 7. Baskı.

Kemal, Gazi M. (2012) *Nutuk* C.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kuran, E. (2002) “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu” *Türker Ansiklopedisi* C.16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.327-337.

Öztürk, G. (2015) “Niğde’de Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1926-1948)”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* (Http://Jss.Gantep.Edu.Tr) 14(3), ss.585-599.

Şarkılı, C. (2019) “Demokrat Parti Döneminde Diyarbakır’da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları ve Kutlamaların Yerel Basına Yansımaları 1950-1960”, *Turkish Studies* 14/2, ss.359-82.

Tanış, C. (2020) “Milli Şef Döneminde Kırşehir’de Cumhuriyet Bayramı Hazırlıkları ve Kutlamaları”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkiye Büyük Millet Meclisi 100. Yıl Özel Sayı*, ss.91-108.

Toprak, Z. (2020) *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Zürcher, E. J. (2016) *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Alman Diplomatik Raporlarında 27 Mayıs Askerî Darbesi

Resul ALKAN*

Özet

27 Mayıs 1960 tarihi, Türkiye'nin yakın tarihinde çok partili siyasi hayata geçişin ardından yaşanan ilk askerî darbe olurken, demokrasinin rafa kaldırıldığı, temel hak ve özgürlüklerin askerî cunta yönetiminde yok sayıldığı ve yaklaşık 1,5 yıllık bir sürecin başlangıç noktasıdır. Alman Devleti'nin Türkiye'de yaşanan askerî darbeye gösterdiği tepki ve ardından aldığı pozisyon aslında demokrasinin 1960'lı yılların başında Batılı devlet adamlarının ve diplomatlarının düşünce dünyası ve pratiğinde, Türkiye'ye yaklaşımları söz konusu olduğunda, bir kırmızı çizgiye sahip olmadıklarını gösterdiği gibi, bu durum Batı dünyasının savunduğu demokratik ilkelerle de tezat oluşturmaktaydı. Alman Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerinden istifade edilerek kaleme alınan bu çalışma, demokrasiyi dilinden düşürmeyen Batı dünyasının aslında 1960'lı yıllarda siyasi ve askerî menfaatleri örtüştüğünde baskıcı hükümetlerle olduğu gibi darbecilerle de işbirliği yapabileceklerini arşiv belgeleriyle ortaya koymaktadır. Alman diplomatların odak noktasında, Türkiye'deki gelişmeleri değerlendirirken ve adım atarken, NATO'nun önemli üyesi Türkiye'in Rusya karşısındaki güvenliği ön planda tutulmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi, Alman Dışişleri Bakanlığı Raporları, Adnan Menderes, İsmet İnönü, Fritz Oellers.

27 May Coup in the German Diplomatic Reports

Abstract

7 May 1960, besides being the first military coup after the transition to multi-party political life, is the starting point of a process in which democracy was shelved in the country and fundamental rights and freedoms were ignored under the military junta rule. The response of the German government to the military coup in Turkey shows that in the early 1960s, there was no red line for democracy for dignitaries and diplomats in their world of thought and practice, and it also was in contradiction with the democratic principles advocated by the Western world. This study, which was written by using the archives of the German Foreign Ministry, reveals with archive documents that the Western world, which harps on democracy, can actually cooperate with repressive governments as well as with coup plotters when their political and military interests coincide in the 1960s. While German diplomats were assessing the developments in Turkey, Turkey's, which is an important member of NATO, security against Russia was the focal point.

Keywords: Military Coup of 27 May 1960, the Reports of the German Foreign Ministry, Adnan Menderes, İsmet İnönü, Fritz Oellers.

* Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyasi Tarih Anabilimdalı, resul.alkan@comu.edu.tr; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0489-5772>.

Giriş

1950 Genel Seçimi, sonuçları itibariyle Türk siyasetinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak yorumlanmaktadır. Demokrat Parti (DP) ezici bir sonuçla iktidara gelirken, 27 yıllık tek parti yönetimi sonlanan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ise muhalefetin ana aktörü olarak sonraki 10 yılın Türk siyasi hayatındaki yerini almıştı. Menderes'in liderliğinin ilk yıllarında Türk ekonomisi, dışarıdan alınan uygun kredi ve tarıma ve yol yapımına dayalı yatırımlarla göreceli bir gelişim gösterirken, iktidarının son döneminde demokrasinin işleyişi hususunda bir geriye gidiş söz konusuydu: DP hükümeti, 27 Ekim 1957 milletvekili seçimlerinin ardından özellikle basın ve üniversiteler üzerinde gittikçe artan baskılardan, muhalefetin demokratik faaliyetlerini engellemeye kadar varan özgürlükleri kısıtlayıcı hamlelerde bulunmaktaydı. Nihayetinde siyasi gerginliklerin sokak gösterilerini evrildiği süreç, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk askerî darbesiyle sonlanacaktı.

Jeopolitik konumu itibariyle Soğuk Savaş yıllarında NATO'nun Rusya'ya karşı güvenlik kalkanı olarak kabul gören Türkiye'de yaşanan siyasi ve askerî bakımdan sarsıntılı geçen dönem, Almanya'nın burada yaşanan gelişmelere odaklanmasına sebep olmaktaydı. Almanya penceresinden bakıldığında Türkiye'yi siyasi ve askerî tesirlerin yanı sıra, önemli bir ortak olarak değerli kılan bir diğer husus, Amerika Birleşik Devletleri'nin ardından 1950'li yıllarda Türkiye'ye sağladığı yüksek orandaki kredi desteği ve Türkiye'nin tarım alanında gerçekleştirdiği reformlarda Alman danışmanların elde ettiği konum ve iki ülke arasında artma eğiliminde olan ekonomik ilişkilerdir.

Türk siyasi tarihinin güncelliğini koruyan konularından, 27 Mayıs Askerî Darbesi'nin üzerinden geçen altmış yılı aşan süre içerisinde, o döneme ışık tutan oldukça zengin bir literatür oluşmuştur.¹ 27 Mayıs döneminde ordu, siyaset ve basından yaşananlara tanıklık edenlerin hatıratı, karşılaştırmalı okumalar adına fayda sağlamaktadır.² Bununla beraber darbe öncesinde, esnasında ve sonrasında yaşanan gelişmeleri, olayların tazeliğini koruduğu esnada ülkelerinin Dışişleri Bakanlıklarına iletilen Batılı devletlerin elçilik raporları, tarih yazımını çeşitlendiren nitelikte arşiv kaynaklarındandır. Diplomatik arşiv belgeleri üzerindeki araştırmayı kısıtlayan sürelerin de dolmasıyla konu ile alakalı Fransa, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlıkları diplomatik arşiv belgelerine dayanan akademik çalışmalar ardı ardına kaleme alınmıştır.³

- 1 Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmad, Feroz. *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, C. Hurst for the Royal Institute of International Affairs, London 1977; Mehmet Ali Birand; Can Dündar; Can; Mehmet Bülent Çaplı, Demirkırat. *Bir Demokrasinin Doğuşu*. Milliyet Yayınları, İstanbul 1997; Özdağ Ümit, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, Boyut Kitaplar, İstanbul 2004.
- 2 Dönemin tanıklarının yayımlanmış anılarından önemli olanları şunlardır: Talat Aydemir, *Talat Aydemir'in Hatıraları*, Kitapçılık Yayınları, İstanbul 1968; Numan Esin, *Devrim ve Demokrasi. Bir 27 Mayısçının Anıları*, 2. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2005; Nejat Gülen, *Anılarımda 27 Mayıs ve Yassıada*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2005; Ali Fuad Başgöl, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri Görüp Yaşadıklarım*, Yağmur Yayınları, İstanbul 2011.
- 3 Fransa, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri'nin 27 Mayıs Darbesi esnasındaki tutumuna şu kaynaklardan ulaşılabilir: Cihat Göktepe "İngiliz Kaynaklarına Göre Türkiye'deki 27 Mayıs Darbesi", *Türkler*, 2002, C. 17, s. 54-65; Cihat Göktepe, "1960 Revolution in Turkey and The British Policy Towards Turkey". *The Turkish Year Book International Relations*, Number XXX, Ankara University Faculty of Political Sciences, 2000, s. 139-189; Cüneyt Akalın, *Askerler ve Dış Güçler Amerikan Belgeleriyle 27 Mayıs Olayı*, *Cumhuriyet Kitapları*, İstanbul 2000; Fahir

Batı'nın bu üç büyük devletinin dışında eksik olan ülke ise Almanya'dır. Almanya'nın Ankara ve İstanbul'daki temsilciliklerinden Bonn'a gönderilen diplomatik raporlarla hadiselerin yorumlanması ve Alman hükümetinin Türkiye'de yaşanan gelişmeler karşısındaki tutumu, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Fransa'nın yaklaşımlarıyla ilgili karşılaştırmalı okumalar açısından araştırılmaya değerdir. Çalışma, bu alandaki eksikliği giderme yolunda katkıda bulunmayı ve dönemin gelişmelerini Almanya Dışişleri Bakanlığı arşivinde muhafaza edilen birincil elden kaynaklar ile ele almayı amaçlamaktadır. Alman diplomatik arşiv belgelerini Türk tarih araştırmaları için faklı kılan, 27 Mayıs sonrasında Millî Birlik Komitesi içerisinde Alparslan Türkeş önderliğindeki muhalefetin Türkiye'den tasfiyesinde Alman diplomatların tutumudur.

Makale üç temel kısma ayrılmaktadır: İlk bölümde, 1957 seçimlerinin ardından muhalefetin güçlenmesiyle yaşanan siyasi tartışmalar ve 27 Mayıs Askerî Darbesi öncesinde meydana gelen olayların elçilik raporunda nasıl yorumlandığı konusu incelenecektir. İkinci bölümde, darbe gününde yaşananlar ve darbenin sebepleri üzerinde durulacaktır. Son bölümde ise, askerî darbenin ardından kurulan cunta iktidarı dönemi gelişmeleri ve Adnan Menderes ve arkadaşlarının idamına kadar yaşanan olayların Alman elçilik raporlarına yansımalarına bakılacaktır.

27 Mayıs 1960 Öncesi Artan Siyasi Gerginlikler

Bu başlıkta, Temmuz 1958 ile Mayıs 1960 tarihleri arasında Batı Almanya'nın başkenti Bonn'a iletilen raporlarda Türkiye'nin içinde bulunduğu genel siyasi duruma bakılacaktır. 9 Temmuz 1958 tarihli, *Türkiye'nin iç politik durumu* başlıklı rapor genel hatlarıyla incelendiğinde, ülkenin içinde bulunduğu siyasi atmosferi gayet net özetleyen bilgilerle karşılaşılmaktadır: Gazetelerin yayınlarının geçici süreyle durdurulmasıyla beraber gazete sahiplerinin hapis cezasına çarptırılması, akademisyenlerin politik konularda yorum yapmalarının yasaklanması ve muhalefetin meclise sunduğu görüşme taleplerinin iktidar partisi tarafından oy çokluğu ile reddedilmesi gibi iktidarın şeffaflıktan uzak otoriter eğilimler içerisinde olduğu yer bulmaktaydı. Türkiye'deki diğer Batılı ülkelerin diplomatlarının da katıldığı görüşe göre iç politik eleştirilerden kaçış amacıyla Kıbrıs sorunu görüşmeleri hükümet tarafından bir fırsat olarak kullanılmaktaydı. Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Fritz Oellers'in raporunda yer bulan dikkat çekici bir diğer husus, iktidar partisi içerisinde ekonominin kötü gidişatı üzerine yaşanan tartışmalar ve kabinede gerçekleştirilen değişikliklerdir.⁴

Armaoğlu, "Amerikan Belgelerinde 27 Mayıs Olayı". *Bellekten*, c. 60, s. 227, 1996, s. 203-226; İdris Yücel, "Turkey's May 27, 1960 Coup through The French Diplomatic Reports", *Bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World*, 90, s. 43-65.

4 1903 Düsseldorf doğumlu hukukçu Fritz Oellers, bir dönem Federal Demokrat Parti milletvekili olarak Alman parlamentosunda siyaset yaptı ve ardından Alman Dışişleri Bakanlığı'na geçti. Kısa süren diplomatlık kariyeri boyunca Brezilya ve Türkiye'de bulundu. 1951-1956 yılları arasında Almanya'nın Brezilya Büyükelçiliği görevi sonrasında geldiği Türkiye onun emekliliğinden önceki son duruşuydu. Rudolf Vierhaus ve Ludolf Herbst, *Biographisches Handbuch der Mitglieder des Deutschen Bundestages. 1949–2002*, Band 2: N–Z. Anhang. K. G., München 2002, s. 614.

Oellers'in aktardığına göre; Dışişleri Bakanı Fatih Rüşti Zorlu, Alman Büyükelçiye bir görüşmesinde, bir DP kabine toplantısı esnasında fiyat artışları konusunda sert tartışmaların yaşandığını ve Menderes'in yüksek enflasyona sebep olan fiyat artışlarının durdurulmaması durumunda, istifa edebileceğini aktarmıştır. Menderes'in uyarıları ile fiyat artışlarının durdurulması konusunda kabine içinde uzlaşa sağlanmış olsa da kısa bir süre sonra Türk lirasında %200'ü aşan oranda devalüasyona gidilmiştir.⁵

Menderes kabinesinin çözmesi gereken öncelikli konuların başında, ekonomik sorunlar ve yüksek enflasyon gelmekteydi. Hükümetin geleceğini yurtdışından gelecek olan Marshall yardımlarına bağlayan Alman Büyükelçi, Türk politikacıların da bunun gayet iyi farkında olduğunu ve sağlanacak yabancı kredi desteği karşılığında, Türk devlet adamlarının yapılması istenen reformların da gerçekleştirilmesi konusunda istekli olduğuna inanmaktadır. Oellers'e göre hükümetin otoriter yönetim tarzı ve ekonomi politikaları nedeniyle içeride karşılaştığı yoğun eleştiriye rağmen DP ve CHP'nin içerisinde, Menderes dışında ülke yönetimi üstlenebilecek ve acı ekonomik reçeteleri uygulayabilecek bir lider bulunmamaktadır. 1957 seçimlerinin üzerinden de henüz bir yıl geçmemişken, zamanlama olarak pek de uygun olmayan hükümet değişikliği ise askerî, ekonomik ve siyasi sorunları beraberinde getirecektir. Alman Büyükelçi, bu nedenlerden dolayı, 1958 yazında Türkiye'de bir iktidar değişikliğini imkân dahilinde görmemektedir.⁶

1959'un başında, Türkiye'nin gündemini Kıbrıs meselesi meşgul etmekteydi. İngiltere'nin arabuluculuğu ile Kıbrıs konusunda taraflar uzlaşmışlardı. Fakat bu dış politik sorunun başarılı bir şekilde çözümüne gölge düşüren hadise Başbakan Adnan Menderes ve beraberinde seyahat eden ve bakanlar, bürokratlar ve gazetecileri taşıyan uçağın Londra yakınlarında düşmesiydi. 17 Şubat 1959 tarihinde yaşanan kazada 14 kişi hayatını kaybetmiş, Başbakan Menderes ise hafif yaralı olarak uçak enkazından kurtulmayı başarmıştı. Kazanın ardından Türkiye'ye geri dönen Menderes, İstanbul'da halkın büyük bir ilgisiyle karşılanmıştı. Ankara Tren Garı'nda düzenlenen karşılama töreninde Başbakanı bekleyenler arasında muhalefet lideri İnönü'nün de bulunması, dönemin basını tarafından iktidar ile muhalefet arasında bir yakınlaşmanın gerçekleştiği şeklinde yorumlanmıştı. Bunun yalnızca bir temenni olduğu, ileriki aylarda gündeme gelen laiklik tartışmaları ile ülke siyasetinde kutuplaşmanın daha da arttığı bir döneme girilmesiyle daha da net anlaşılmıştır.

Adnan Menderes'in İstanbul ve Ankara'da karşılanması esnasında kesilen kurbanlar özelinde yoğunlaşan laiklik tartışmaları, bahsedilen dönemin ana gündemini oluşturmuştur. Alman Büyükelçi Fritz Oellers, Menderes'e adanan kurbanların bağımsız gazeteler tarafından *gerici* davranış biçimi olarak yorumlanmasıyla laiklik tartışmalarının alevlenmeye başladığını belirtmiştir. Muhalefetin de bakış açısını politik söylemlerinde kullanmaya başlamasıyla, tartışma bir anda ülke gündemine oturmuştur. Yine DP'nin parti binalarının açılışında kesilen kurbanlar da CHP tarafından *gericilik* bağlamında yorumlanmaktaydı. Muhalefet partisinin bu çıkışına karşı iktidara yakın gazeteler ise Ramazan ayı esnasında İnönü'nün aleyhinde sigara içtiği suçlaması bile yapılmaktaydı. Fritz Oellers laiklik tartışmaları ve CHP'nin içinde bulunduğu zor durum ile alakalı şu tespitleri yapmıştır:

5 PAAA, B 26-REF.206/1A4, s. 17-18.

6 PAAA, B 26-REF.206/1A4, s. 16-22.

“DP, halkın dini duygularına, Atatürk döneminde olduğundan daha duyarlı yaklaşmaktadır. Ancak yeni olan, CHP’lilerin buna karşı hassas tepkiler vermeleri ve bunu da gelişigüzel ve beceriksizce yapıyor olmalarıdır. [...] CHP’li bir milletvekili, partisinin, başbakanın giderek artan popülaritesi karşısında ne yapacağını bilmediğini itiraf ederek, bu popülariteyi, Türkiye’ye verilen ve muhalefetin iktidar olma şansını ortadan kaldıran dış krediye bağlamaktaydı. Bu ifade kısmen doğru olabilir. Fakat bununla birlikte, genel olarak CHP yönetiminin karşı propagandayı nasıl yöneteceğini gerçekten bilmediği izlenimi doğrulanmıştır. Son günlerde başlayan bahar propaganda hamlesi partinin bu zor durumdan çıkma şansı olup olmadığını gösterecektir.”

1959 yazına gelindiğinde, iktidar ile muhalefet arasındaki gerilim had safhaya ulaşmıştır. CHP’nin, iktidar partisinin otoriter uygulamalarına karşı Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne verdiği soru önermeleri üzerine yapılması planlanan görüşmelerin, DP milletvekilleri tarafından engellenmesi, ana gündemi belirleyen gelişmelerdendir. DP’den isminin açıklanmasını istemeyen bir milletvekilinin Alman Büyükelçiye, parlamentonun muhalefetsiz daha rahat ve gürültüsüz bir şekilde çalıştığı ve gereken yasaların daha kolay geçtiği yönündeki beyanını ve dönemin Ticaret Bakanı’nın CHP’nin yasaklanması gerektiği şeklindeki çıkışı, 15 Haziran 1959 tarihli elçilik raporunda yer bulmaktaydı.⁸

Uygulanmaya başlanan ekonomi politikaları, 1959 yılının sonu itibariyle yavaş yavaş olumlu sinyaller vermektedir.⁹ Alman Büyükelçiye göre hükümete karşı artma eğiliminde olan memnuniyetsizlik, DP’nin ekonomiyi toparlamakta yetersiz kalmasından dolayı değildir: aksine son aylarda Avrupa Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü’nün sağladığı yardım kredisi ve bunun karşılığında ithalat mallarının ülkeye girişini kolaylaştıran ekonomik politikalar ile genel tedarik ve ihtiyaç malzemelerine fiyat bazlı ulaşım durumunda bir düzelme söz konusuydu. Fritz Oellers raporunda gerçekleşen bu ekonomik düzelmeyi hükümetin konumuna sağlamaştıran ve Menderes’in itibarını artıran bir gelişme olarak yorumlamıştır. Dış politikada Kıbrıs sorununun geçici de olsa bir çözüme kavuşturulması, Menderes’in ABD’yi ve Dışişleri Bakanı Fatih Rüştü Zorlu’nun Cenevre’yi ziyaretleri ve içlerinde ABD Başkanı Eisenhower’ın de olduğu yabancı ülke liderleri ve bakanlarının Türkiye’yi ziyaretleri, dış politik meşruiyet bakımından iktidarın ülke içindeki konumunu olumlu etkileyen gelişmeler olarak vurgulanmıştır.¹⁰ Bütün bunların yanı sıra, İstanbul Boğazı’nın iki yakasını bir birine bağlayacak olan köprü inşası gibi büyük projelerle halka ülkenin geleceğine umutla bakabilmesini sağlayacak sözler, Menderes tarafından mitinglerde sıkça dile getirilmekteydi.¹¹

Aynı argümanların yer bulduğu 23 Mart 1960 tarihli bir diğer rapor, Almanya’nın Türkiye’deki yeni Büyükelçisi Georg von Broich-Oppert tarafından, 1960’ın başından itibaren Türk siyasetinin gündemini meşgul eden erken seçim tartışmalarının yaşandığı

7 PAAA, B 26-REF.206/IA4, s. 104-107.

8 PAAA, B 26-REF.206/IA4, s. 117-122.

9 Erik Jan Zürchner, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. Çev. Yasemin Saner Gönen. 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 277.

10 PAAA, B 26-REF.206/IA4, s. 152-153.

11 PAAA, B 26-REF. 206/IA4/93, s. 288.

esnada kaleme alınmıştır.¹² İsmet İnönü'nün, seçim takvimine göre 1961 sonbaharında gerçekleşecek genel seçimlerin bir yıl öne çekileceği yönündeki açıklamasıyla alevlenen tartışmalar sonrasında Bonn'u bilgilendiren von Broich-Oppert'e göre iktidar partisi seçimleri geri çekme niyetindedir. Alman büyükelçi, Menderes'in son bir senedir toparlanmakta olan ekonomik durumun 1961 sonbaharına kadar devamı hususunda şüphesinin olduğuna ve iktidarını gelecek 4 yıl garanti altına almak adına seçimleri 1960 İlkbaharı veya Sonbaharı'na geri çekebileceğine dikkat çekmektedir. Alman diplomatın edindiği bilgiye göre, 22 veya 29 Mayıs 1960 seçim için en erken iki tarih olarak iktidar çevrelerinde konuşulmaktaydı.¹³

DP Meclis'te çoğunluğu elinde bulunduruyorken, Menderes'in seçimleri erken bir tarihe almasındaki asıl hedefi neydi? Alman Büyükelçi bu soruya Menderes'in Türkiye'de yönetim sistemini değiştirmeye yönelik planları olduğuna dair ilginç bir iddia ile 23 Mart 1960 tarihli raporunda cevap vermektedir:

“Menderes'in, -yakın zamanda Pakistan'da yaşanan değişim gibi- genel sağlık durumu pek iyi olmayan cumhurbaşkanının ölümü durumunda, Türkiye'nin yönetim sistemini değiştirecek geniş kapsamlı planları olduğu, ihtimaller dışında değildir. Türk anayasasının ABD'deki uygulama ile uyumlu hale getirilmesi anlamına da gelen başkanlık sistemiyle başbakan ve cumhurbaşkanının yetkilerinin tek bir elde birleşmesi sonucunda, Menderes ülkesinde güçlü bir konum elde edecektir.”¹⁴

Darbenin Oluşumu ve Sebepleri

Ülke ekonomisinde ve dış politikada yaşanan görece olumlu hava, iç politikaya yansımaktan oldukça uzaktı. Muhalefete karşı tavizsiz tutumundan vazgeçmek bir yana, hükümet daha da sert kararlar alarak gerilimin tırmanmasına yol açarak, darbe sürecini daha da hızlandırmaktaydı. Bu bağlamda muhalefet lideri İnönü'nin DP'nin kalesi olan Ege bölgesi ziyareti esnasında Uşak'ta saldırıya uğraması ve 4 Nisan 1960'ta Kayseri ziyaretinin engellenmesi, muhalefet adına demokratik teamüllerin yok sayılması ve sınırların zorlanması anlamına gelmekteydi.¹⁵ Alman Büyükelçi Georg von Broich-Oppert, İnönü'nün Kayseri'de engellenmesi hadisesinden hükümet yetkililerinin haberi olmadığını ve Kayseri valisinin keyfi bir uygulaması olduğunu Bonn'a ileterek, Kayseri olayları özelinde gerginliğin tırmanmasında hükümetin birinci dereceden sorumlu olmadığını ima etmekteydi.¹⁶

12 Fritz Oellers'in görevinin 1959 yılında dolması ve ülkesine geri dönmesinin ardından yerine gelen Georg von Broich-Oppert, halefi gibi emekliliği öncesinde 1959-1962 yılları arasında Almanya'nın Türkiye Büyükelçiliği görevini üstlenmiştir. 1925 yılında Alman Dışişleri'nde görevine başlayan Georg von Broich-Oppert, Nazi rejiminin ırkçı politik uygulamaları sonucunda ari olmayan ataları nedeniyle 1937 yılında ara verdiği görevine 1952 yılında Almanya'nın Oslo diplomatik temsilciliğinde elçilik görevi ile geri dönmüştür. 1956'da büyükelçi sıfatıyla New York'ta Birleşmiş Milletler'de Almanya'nın daimi gözlemcisi oldu. 1958 yılında kısa süren Alman Dışişleri Bakanlığı'nın personel şefliğinin hemen ardından Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi olarak 1959-1962 yılları arasında ülkesini Türkiye'de temsil etti. Werner Breunig; Siegfried Heimann; Andreas Herbst, *Biografisches Handbuch der Berliner Stadtverordneten und Abgeordneten 1946–1963*. Band 14, Berlin: Schriftenreihe des Landesarchivs, Berlin 2011, s. 77.

13 PAAA, B 26-REF. 206/IA4/93, s. 318-320.

14 PAAA, B 26-REF. 206/IA4/93, s. 321.

15 Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, 27. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020, s. 257.

16 PAAA, B 26-REF. 206/IA4/93, s. 325.

Mart ayının sonu itibariyle erken seçim tarihinin Başbakan Menderes tarafından açıklanması beklenirken hangi sebeplerden dolayı bir anda iktidarla muhalefet arasındaki gerginlik şiddete dönüşmüş ve sokaklar bir anda karışmaya başlamıştı? Von Broich-Oppert'in yorumuna göre DP'nin 1957 seçimlerinde elde ettiği konumunu daha da güçlendirmek amacıyla 1961 seçimini bir yıl öne çekmesinin an meselesi olduğunu, fakat ülke ekonomisinde yaşanan düzelmeye ve Menderes'in buna bağlı olarak halk arasında daha da sağlamlaşan konumunun farkında olan muhalefet partisi, bunu önlemek için elinden gelen her yolu denemekteydi. Alman Büyükelçiye göre, Kayseri'de İnönü'ye karşı yapılanlar, "Menderes'in ülke çapındaki sempatisine zarar vermesinin yanı sıra orduyu da vicdaniyla vermesi gereken tehlikeli bir karara zorlamaktaydı"¹⁷

12 Nisan 1960 tarihinde Meclis'e verilen önerenin 18 Nisan tarihinde kabul edilmesinin ardından DP'li milletvekillerinden oluşan ve geniş yetkilerle donatılan Tahkikat Komisyonu kuruldu. 27 Nisan'da Meclis'te bu komisyona yeni ve olağanüstü yetkiler tanıyan bir kanun çıkarıldı.¹⁸ 15 DP'li üyeden oluşan komisyon, siyasi partilerin etkinliklerinin 3 ay süre ile durdurulmasını ve meclis görüşmelerinin basında yer almasını yasaklamaktaydı.¹⁹ İstanbul ve Ankara Üniversitelerinden hukukçu akademisyenlerin tahkikat komisyonunun kuruluş ve faaliyet amaçlarını eleştirmesi ve siyasete karıştıkları gerekçesiyle bunlara disiplin cezaları verilmesi, üniversite öğrencileri tarafından sokaklarda protesto edilmişti.²⁰ 28 Nisan'dan itibaren başlayan öğrenci gösterilerinin dağıtılması esnasında ordu birliklerinin kullanılması ve olayların kontrolden çıkmasıyla birçok öğrenci ve gösterici hayatını kaybetmişti.²¹ Büyükelçi von Broich-Oppert, hükümetin kendi iktidarına oldukça zararı dokunan radikal önlemlerin bir mantığının olmadığını belirtirken, bunun yalnızca muhalefetin Kayseri'de yaşananları bahane ederek tansiyonu yükseltmek suretiyle iktidar partisinin güçlü konumunu zayıflatmayı ve iktidar partisini devirmeyi hedeflemesiyle açıklanabileceğinin altını çizmekteydi.²²

Ana muhalefet partisi lideri İsmet İnönü ordunun siyasete müdahalesine olumlu yaklaşmamaktaydı. Ordudan gelen darbe yoluyla hükümeti iktidardan indirme

17 PAAA, B 26-REF.206/IA4, s. 198-199.

18 Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, *1960'ın Günümüze Türkiye Tarihi*. 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 61.

19 Zürchner, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 277.

20 İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerde, üniversite öğrencilerinin yoğun protesto gösterileri düzenlediği günlerde, 1957 yılında yeni kurulan Erzurum üniversitesinde hiç bir hareketliliğin yaşanmadığı bilgisini 23-26 Mayıs 1960 tarihleri arasında İran'a kara seyahati esnasında Erzurum'da bulunan Prof. Dr. F. Christiansen-Weniger raporunda Alman Büyükelçiliğine bildirmiştir. PAAA, B 26-REF. 206/IA4/55A, s. 54.

21 Türkiye'deki öğrenci gösterilerine destek olmak ve hayatını kaybeden öğrencileri anmak amacıyla Münih Üniversitesi'nde okuyan Türk üniversite öğrencileri organize ettikleri sessiz yürüyüş ile anavatanlarında yaşanan olaylara kayıtsız kalmamışlardı. 5 Mayıs 1960'ta Münih'te gerçekleşecek olan yürüyüşün haberini iki gün önceden haber alan Türkiye'nin Bonn'da bulunan büyükelçiliğindeki diplomatlardan İlhami Müren, Menderes hükümetine karşı yapılacak yürüyüşe katılacak öğrencilerin arasında komünist fikirlere sempati duyan Kürt ve İranlıların da olabileceği ve bunların Türk öğrencileri provoke edebileceği ihbarını aldıklarını ve bu sebeple gösterinin iptali için 4 Mayıs'ta Alman Dışişleri Bakanlığı'na başvuruda bulunmuştu. Fakat Bavaria Eyaleti İçişleri Bakanlığı gösterinin engellenmesinin eyalet yasalarına göre uygun olmadığını Türk makamlarına iletti. Nitekim aynı yazıda yer alan die Welt gazetesinin 6 Mayıs tarihli haberine göre Münih'te okuyan yaklaşık 60 Türk üniversite öğrencisinin katıldığı sessiz protesto yürüyüşü olaysız bir şekilde sonlandırdı. PAAA, B 26-REF.206/IA4, s. 190-191.

22 PAAA, B 26-REF.206/IA4, s. 203.

amacıyla İsmet İnönü ile görüşme teklifi, muhalefet liderinin reddetmesi sebebiyle gerçekleşmemiştir.²³ Nitekim muhalefet partisi, Menderes'in istifasını beklemekteydi. CHP, öğrenci gösterileri sonucunda yaşamını yitirenlerin ve gözaltına alınanlara yapılan iş-kence haberlerinin Anadolu şehirlerinde yayılması sonucunda, DP liderinin ülke içinde prestij kaybı yaşaması üzerine bir siyasi hesap yapmaktaydı. Fakat Menderes istifa etme niyetinde olmadığı gibi, gerginliğin artmasında payı olan İçişleri Bakanı'nı görevden alma hamlesi dışında daha fazla siyasi kurban vermeden bu krizi çözmek niyetindeydi. Alman Büyükelçinin aktardığına göre hem iktidar hem de muhalefet partisinin son çare olarak düşünülebilecek askerî diktatörlükten yana olmadıkları gibi, ordunun siyasetten uzak durmasından yanaydılar. Özellikle tahkikat komisyonunun kuruluşu ve faaliyetleri karşısında gösterdiği demokratik duruşuyla muhalefet partisinin de sempatisini kazanmış ve Menderes hükümetlerinde çeşitli bakanlıklarda bulunmuş olan İbrahim Sıtkı Yırcalı ismi alternatif olarak ön plana çıkmaktaydı.²⁴

Askerî darbeden 10 gün önce kaleme alınmış raporda, mevcut hükümetin sorumluluğu üstlenip istifa etmemesinin sebeplerinden biri olarak, bazı kabine üyelerinin yolsuzluklara karışmış olmaları ve tabiatıyla hükümet değişikliği sonucunda Yüce Divan'da yargılanma riskiyle karşılaşmak istememeleri olarak gösterilmektedir.²⁵ Türkiye'deki iç politik kriz esnasında Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın nasıl bir yol takip etmesi gerektiğine dair Alman Büyükelçi Georg von Broich-Oppert'in Bonn'a ilettiği tavsiyeleri oldukça dikkat çekicidir:

“Dış politika bağlamında, özellikle Alman hükümeti açısından Türkiye’de meydana gelen son gelişmeler kaygı vericidir. Durum, bulunduğu jeopolitik konumu itibarıyla özellikle bize yakın bir NATO müttefikinin -dünya genelinde hakim olan gerilimlerin varlığı da dikkate alındığında- pozisyonunun oldukça zayıflaması anlamına gelmektedir. Buna ek olarak Türk hükümetine Batı’dan gelecek açıktan eleştiri veya Batı’nın özellikle de ABD’nin Menderes ile arasına mesafe koyması durumunda, Başbakan ülkesinin bağımsızlığını ekonomik açıdan elde etmek amacıyla yaklaşan Moskova ziyaretini mutlaka fırsata çevirmek isteyecektir. Batı’nın Türkiye’de yaşanan son olaylardan dolayı Menderes’ten uzaklaşması -demokrasi fikirlerimizle uyum içinde olmasa da- an itibarıyla politik olarak akılsızca bir adım olacaktır.”²⁶

27 Mayıs Askerî Darbesi’nden Yassıada Duruşmalarına

27 Mayıs Askerî Darbesi’nin duyulmasının ardından yaşananlar, telgrafla eş zamanlı olarak Almanya’nın Ankara’daki temsilciliğinden Bonn’a iletilmekteydi.²⁷ Bahsedilen

23 PAAA, B 26-REF.206/1A4, s. 201-202.

24 PAAA, B 26-REF.206/1A4, s. 203.

25 PAAA, B 26-REF.206/1A4, s. 204.

26 PAAA, B 26-REF.206/1A4, s. 204-205.

27 27 Mayıs saat 8:50’de Ankara’dan Almanya’ya gönderilen ve telsiz bağlantısının kurulmasının hemen ardından aynı gün içerisinde, Ankara’dan Bonn’a 10 adet şifreli telgraf yollanmıştır. PAAA, B 26-REF. 206/1A4/55A, s. 3-23.

telgraflar ilk günlerde olayların analizinden ziyade gelişmelerin yorumsuz olarak Bonn'a aktarımından oluşmaktadır. 27 Mayıs günü ordunun ülke idaresine geçişi, Ankara öze- linde halk tarafından büyük coşku ve sevinç gösterileriyle kutlanmıştır. Şehir merkezinde subaylar ve askerî birlikler halk tarafından bir kurtarıcı olarak karşılanırken, sokağa çık- ma kısıtlamasının kaldırıldığı 16 ila 21 saatleri arasında toplanan binlerce gencin yeni yönetim lehine gösterilerde bulunmasına müsaade edilmiştir.²⁸

Türkiye'nin Almanya Büyükelçisi Settar İksel, darbeyi takip eden ilk günlerde MBK yönetiminin Alman makamları tarafından tanınmasına odaklanmıştır. İksel, pazar günü olmasına rağmen, Almanya Dışişleri Bakanlığı müsteşarı Hilger van Scherpen- berg'i acil olarak evinde ziyaret ederek, Alman hükümetinin Türkiye'nin yeni yönetimini resmî olarak tanınması hususunda isteğini iletmıştır.²⁹ Büyükelçi Settar İksel'in yaklaşık 6 hafta içerisinde seçim takviminin açıklanacağı yönündeki beyanatı ise oldukça iyim- ser bir süre olarak kayıtlara geçmiştir. Kıbrıs konusunda Menderes döneminde sağlanan anlaşmanın geçerliliğini koruduğu, tutuklu siyasilere Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyanı'na uygun bir şekilde muamele edileceği ve Türkiye'nin NATO ve Batı eksenli dış politikayı devam ettireceğine dair sözler görüşme esnasında von Scherpenberg'e aktarılmıştı.³⁰ Büyükelçi İksel, Türkiye dönüşünün ardından van Scherpenberg ile gerçekleştirdiği buluşmasında darbenin gelişyle alakalı şu yorumu yapmıştır: "*Menderes ve partisi oldukça popüler olmasına rağmen darbenin birkaç ay öncesinden itibaren yaptığı hataların sonucuna katlanmaktaydı. Darbenin yaklaşık 3 ay öncesinden gelmekte olduğunu herkes bilmekteydi ve yaklaşmakta olan darbeyi görmemesinde dolaylı başbakana bütün dünya gülmekteydi.*"³¹

Van Scherpenberg görüşmenin ardından Almanya'nın Washington'da bulunan ABD Büyükelçiliği'ne telgraf yollayarak, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye'deki yeni durum karşısında atacağı adımla uyumlu bir pozisyon almayı planlamaktaydı.³² ABD Dışiş- leri Bakanlığı, Türkiye'deki büyükelçisine yeni yönetimle ilişkilerin aynı şekilde devam edeceğini, bunun Türkiye'nin yeni yönetiminin tanınması olarak görülmesini ve buna ek bir resmî açıklamanın beklenmemesinin, Türk makamlarına iletilmesini istemiştir.³³ Ertesi gün Konrad Adenauer ile görüşen müsteşar van Scherpenberg, Alman başbakana İtalya, Fransa, Hollanda ve Belçika'nın, ABD'nin takip ettiği yolu seçerek Türkiye'deki yeni yönetim ile ilişkileri aynı şekilde devam ettirme konusunda ortak hareket etme kararını iletmıştır. Konrad Adenauer'in de müttefik ülkelerle ortak hareket etmeyi uygun bulmasının ardından, 30 Mayıs 1960 tarihi itibarıyla Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi von Broich-Oppert'e kararın iletilmesiyle, Alman hükümeti, Türkiye'deki yeni yönetimle çalışma konusunda ilk adımı atmıştır.³⁴

Darbeyi takip eden hareketli günlerin ardından *31 Mayıs 1960 Tarihli Hükümet Darbesi* başlığıyla gelişmelerin değerlendirildiği ilk kapsamlı elçilik raporunda, darbenin

28 PAAA, B 26-REF. 206/IA4/55A, s. 20-21.

29 PAAA, B 2-B STS/76, s. 89.

30 PAAA, B 2-B STS/76, s. 89-90.

31 PAAA, B 26-REF. 206/IA4/55A, s. 88-89.

32 PAAA, B 2-B STS/76, s. 83.

33 PAAA, B 2-B STS/76, s. 84.

34 PAAA, B 2-B STS/76, s. 91.

önlenmesinin aslında teorik olarak mümkün olduğu, fakat iktidar partisinin büyük hataları sonucunda, askerî darbenin gerçekleştiği tespitinde bulunulmaktadır.³⁵ Menderes hükümetinin istifası ve erken seçime ılımlı demokratlardan oluşan geçici hükümetle gidilmesi gibi alternatifin de devre dışında kalması, askerî darbenin gerçekleşmesini kaçınılmaz kılmıştır.³⁶ Alman Büyükelçi von Broich-Oppert'in, güvenilir olduğunu iddia ettiği askerî kaynaklardan aldığı bilgiye göre, darbe ordu içerisindeki bir grup subay tarafından yaklaşık olarak 10 ay öncesinde planlanmıştır. Aslında 6 Haziran olarak kararlaştırılan darbenin yaklaşık 10 gün erkene alınması kararlaştırılmıştı. Darbe niyetinde olan subaylar özellikle büyük şehirlerde artan şiddet olaylarıyla beraber 7 veya 8 Mayıs tarihinde muhalefet lideri İsmet İnönü'ye ulaşmış, fakat muhalefet lideri hükümetin darbe ile değiştirilmesine soğuk bakması yüzünden İnönü'nün desteğini alamamışlardır. Bu görüşmenin ardından darbenin hazırlığı ve zamanlaması ile alakalı muhalefet partisi lideri darbeci subaylar tarafından bilgilendirilmemiştir.³⁷ Türkiye'de darbe sonrası kurulan ve başında Cemal Gürsel'in olduğu ve titizlikle seçilen 27 Mayıs ara dönem hükümet üyelerinin liyakat bakımından buldukları konumu hak ettiklerinin altını çizen von Broich-Oppert, yeni Ekonomi Bakanı ile Türk ekonomisinin toparlanmasına daha umutla bakılabileceğini aktarırken, Türk Dışişleri'nin tecrübeli ve dinamik bir isim olan Selim Sarper ile Fatin Rüştü Zorlu'ya kıyasla daha istikrarlı bir şekilde ilerleyeceğini iddia etmekteydi. Rapor, şu tavsiye niteliğindeki satırlarla sonlanmıştır: "*Yeni yönetimin ekonomik ve siyasi bakımdan toparlanması, Türkiye'nin dış politikadaki pozisyonuna ve prestijine olumlu katkı sağlayacaktır. Bu nedenden dolayı yeni hükümet bizim tarafımızdan olduğu gibi bütün Batılı dost güçler tarafından da kesin suretle desteklenmelidir.*"³⁸

Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Türkiye'nin siyasi ve ekonomik olarak toparlanması bağlamında beslenen umutlar, kısa süre içerisinde yerini hayal kırıklığına bırakmıştır. 27 Mayıs sonrasında MBK'nın açıkladığı anayasal düzenin kurulamaması, askerî mahkemelerin de kurulmasıyla yasama, yürütme ve yargının ordunun tekelinde olması Bonn'da, Türkiye'nin demokratik düzenden oldukça uzak olduğu şeklinde yorumlanmaktaydı. 17 Ekim 1960 tarihinde diplomat Gustav von Schmoller tarafından Alman Dışişleri Bakanı için kaleme alınan raporda, *Subay Rejimi* olarak adlandırdığı yeni yönetim ordu mensuplarından oluşması ve ordu ve güvenlik eksenindeki konuların dışında siyaset ve ülke yönetiminde en ufak bir tecrübeye sahip olmaması sebebiyle, bilhassa ekonomik sorunlarla başa çıkmakta zorlanmaktaydı. Ekonomide uygulanan kemer sıkma politikası, ithalatın gerilemesi, inşası devam eden projelerin durma noktasına gelmesi ekonomik hayatın durağanlaşmasıyla sonuçlanmıştı.³⁹

Yeni ekonomik tedbirlerin yerine, Menderes döneminde uygulanan ve piyasaya sürülen Türk Lirası'nın artırılması gibi yüksek enflasyona sebep olan para politikaları devam ettirilmekteydi. Aynı tarihlerde Türkiye'nin dış borcu 500 milyon dolar seviyelerindeydi. Alman diplomat von Schmoller'e göre ekonomideki kötü gidişatın yanında MBK'nın yasama ve yürütmeyi kendi tekeline alması, ülke yönetiminin sağlığı açısından oldukça endişe verici bir durumdu. Kuvvetler ayrılığının ortadan kalkmasının ve ülkeyi

35 PAAA, B 2-B STS/76, s. 93.

36 PAAA, B 2-B STS/76, s. 93-96.

37 PAAA, B 2-B STS/76, s. 98.

38 PAAA, B 2-B STS/76, s. 103.

yönetenlerin siyasi tecrübelerinin yetersiz olması, devlet aygıtının işleyişinde karışıklığa sebebiyet vermekteydi. Bu da mevcut yönetimine karşı özellikle kırsal kesimde hayal kırıklığının ortaya çıkışına zemin hazırlamaktaydı. Bununla beraber ülke içinde artan genel memnuniyetsizlik hakimdi. MBK'nın iç politikada uyguladığı sert anti demokratik adımlar, Menderes politikalarını eleştiren Türkiye'nin entelektüel kesimleri tarafından da tepki ile karşılaşılmaktaydı.⁴⁰

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın yakından takip ettiği bir diğer gelişme, MBK içerisinde yaşanan tartışmalardır. MBK içerisinde darbe sonrasında iki fraksiyon oluşmuştur. Alparslan Türkeş'in başını çektiği *şahinler*, demokrasiye geçişin daha yavaş olması gerektiğini savunurken, MBK Başkanı Cemal Gürsel'in de yakın olduğu Cemal Madanoğlu önderliğindeki *ılmılılar* ise yeni bir anayasa çıkarılarak demokrasiye geçilmesini ve ülke yönetiminin meclisin oluşturacağı bir hükümete bırakılmasından yanaydı. *ılmılıların* üstünlüğü ile sonuçlanan mücadelede Alparslan Türkeş ve beraberindekilerin tasfiyesini ülkenin iç politik konsolidasyonu ve Türkiye'nin dış politikası bağlamında da olumlu bir gelişme olarak yorumlayan von Schmoller, Batı dünyasının çıkarları adına General Cemal Gürsel ve Cemal Madanoğlu yönetimindeki *ılmılıların* ekonomik olarak da desteklenmesini tavsiye etmekteydi.⁴¹ Alman diplomat, Gürsel ve Madanoğlu fraksiyonunun ülke ekonomisinde bir iyileşme sağlayamaması durumunda, Türkeş önderliğindeki *şahinlerin* güç kazanacağı ve bunu, Almanya'nın ve Batı dünyasının istemeyeceği bir gelişme olarak yorumlamaktaydı. Von Schmoller bu sebepten dolayı Batı'nın Türkiye'deki mevcut yönetimle daha güçlü ekonomik ve siyasi bağlar kurmasını zorunluluk olarak görmekteydi.⁴²

Türkiye'nin ekonomik durumu dikkate alındığında ülke dışından gelecek döviz ve kredi desteği olmadan yeni idarenin ekonomik sorunların üstesinden gelemeyeceğinin savunulduğu raporda, Rusya'nın Türkiye'ye 500 milyon dolar tutarındaki ve 20 yıla yayılan ve %2'lik faiz ile geri ödeme planı yapılan kredi teklifi geçerliliğini korumaktaydı. Türk tarafı her ne kadar Rus kredisine ilgi duymasa da sıkışan Türk ekonomisinin durumu göz önünde bulundurulduğunda oldukça önemli bir opsiyon olarak durmaktaydı. Avrupa Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü ve Uluslararası Para Fonu'nun Türkiye'ye sağlayacağı kredilerden bağımsız olarak, Alman hükümetinin Türkiye'nin faiz ödemelerini

40 PAAA, B 26-REF. 206/IA4/55A, s. 316.

41 Türk siyasi tarihine 14'ler olayı olarak geçen ve Alparslan Türkeş liderliğindeki *şahinler* ile *ılmılılar* arasında ortaya çıkan fikir ayrılıkları nedeniyle iç çatışmanın engellenmesi adına, 13 Kasım 1960 tarihinde Alparslan Türkeş ve beraberindeki genç subaylar MBK'dan tasfiye edilmiş ve Türkiye'nin dış temsilciliklerine atışe olarak gönderilerek, ülke siyasetinden uzaklaştırılmışlardır. Alman Dışişleri Bakanlığı, Alparslan Türkeş ve beraberindekileri, Türkiye'yi Batı ekseninden Doğu'ya yani Rusya'ya eksenine döndürme amacıyla olan ve iç politikada sosyalist, dış politikada ise ulusal çizgiyi takip eden ve kendileri için tehlikeli bir hareket olarak görmekteydi. PAAA, B 26-REF. 206/IA4/55A: 317. Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından olumlu karşılanan tasfiyelerin ardından dönemin Dışişleri Bakanı Selim Sarper Almanya'nın Ankara'daki Büyükelçisine şu açıklamayı yapmıştır: "Türkiye kararlı bir şekilde Rusya karşısı cephede konumlanmıştır. Bu durumun değişmemesini sağlamayı özel sorumluluğum olarak görüyorum." Sarper kendine yüklediği bu özel misyonu açıklarken bunun karşılığında Batılı devletlerinin zor durumda olan Türk ekonomisi desteklemesini görüşmede esnasında dile getirmeyi ihmal etmediği görülmektedir. PAAA, B 26-REF. 206/IA4/55A s. 389.

42 PAAA, B 26-REF. 206/IA4/55A, s. 319.

durdurması veya yarıda kalan projelerin tamamlanması adına vereceği finansal desteğin Almanya'nın MBK ile dayanışmasını göstermesi ve Komite içerisindeki *ilimlilerin* konumunun güçlenmesi adına dikkat çekilmekteydi. MBK'nın konumunu güçlendireceği düşünülen bir diğer adım, Türkiye'nin Batı dünyası ile bağlarını daha da sağlamlaştıracak olan Avrupa Ekonomik Topluluğu'na üyelik görüşmelerinin kısa sürede nihayete erdirilmesidir. Alman diplomat von Schmoller, Türkiye için öngörülen ekonomik yardımla bağlantılı olarak devam eden Yassıada duruşmalarında istenen idam cezaları nedeniyle Alman hükümetinin endişelerinin MBK'ya iletilmesini, Türk yöneticileri tarafından kendi içişlerine karışılması gibi algılanabileceği nedeniyle uygun bir adım olarak görmekteydi. Bu sebepten dolayı Almanya'nın diğer Batılı devletlerle ortak hareket etmek suretiyle muhtemel idam kararı sonrasında -Batı kamuoyunda ortaya çıkması oldukça kuvvetli olan tepkileri dindirmek adına- mahkemenin kararından geri döndürülmesi için harekete geçilmesi önerisi, Alman Dışişleri Bakanı'na aynı raporda sunulmuştur.⁴³

Menderes ve kabinesindeki eski bakanlar için çıkması muhtemel idam cezasının önlenmesi adına, Türk-Alman Dostluk Cemiyeti yöneticilerinden milletvekilleri Erich Mende, Günther Serres ve Fritz Baade 27 Ekim 1960'ta Alman Şansölye Konrad Adenauer'e inisiyatif alması için başvurmuşlardır.⁴⁴ Ardından Ocak 1961'de Almanya Dışişleri Bakanlığı, Ankara'daki elçisini Türk hükümeti nezdinde görüşmelerde bulunması hususunda yetkilendirmiştir.⁴⁵ Diğer Batılı devletlerin de eş zamanlı hamlesiyle Adenauer'in 28 Temmuz 1961 tarihli mektubu, Dışişleri Bakanı Selim Sarper aracılığıyla MBK Başkanı Cemal Gürsel'e ulaştırılmıştır.⁴⁶ Fakat diplomatik yollardan verilen çabalar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yassıada duruşmalarında dava kararının açıklanacağı 15 Eylül günü Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından davet edilen Batılı devletlerin Türkiye'deki diplomatik temsilcileri, ABD'nin de önderliğinde protesto haklarını kullanarak son duruşmaya katılmama kararı vermişlerdir.⁴⁷

Sonuç

27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi, Türkiye'nin iç politik meselesi olsa da hadisenin NATO ittifakının bir üye ülkesinde meydana gelmesinden dolayı Almanya'nın Dışişleri Bakanlığı'nı yakından ilgilendiren ve yaşananları NATO'nun Rusya karşısındaki güvenliği ekseninde değerlendiren bir boyutu da bulunmaktaydı. İncelediğimiz arşiv belgelerinde, 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi öncesinde, esnasında ve sonrasında yaşananların Alman diplomatların bakış açısından yorumlanışında şu noktalar dikkat çekicidir: 1957 seçimlerinin ardından olumsuz seyreden ülke ekonomisinde 1960 yılına gelindiğinde dışarıdan alınan kredilerin de etkisiyle bir düzelmeye söz konusuydu. Aynı tarihlerde Kıbrıs meselesinde Yunanistan ile sağlanan mutabakat, Menderes hükümetinin ülke içerisindeki konumu güçlendiren ve prestij kazandıran bir dış politik başarı olarak yansımaktaydı.

43 PAAA, B 26-REF. 206/IA4/55A, s. 320-321.

44 PAAA, B 26-REF.206/IA4/95, s. 201.

45 PAAA, B 26-REF.206/IA4/95, s. 197.

46 PAAA, B 26-REF.206/IA4/95, s. 197.

47 PAAA, B 26-REF. 206/IA4/95, s. 193.

Ekonomi ve dış politikada yaşanan olumlu havaya rağmen Menderes'in özellikle Mart 1960'tan itibaren muhalefete, akademisyenlere ve basına karşı uyguladığı sert önlemler, Alman arşiv belgelerinde açıklanmakta zorlanılan gelişmelerdi. Nisan ve Mayıs aylarında yükselen tansiyonla beraber şiddet olaylarının arttığı dönemde hükümetin sert adımları karşısında Alman diplomatlar Menderes'in Batılı devletler tarafından açıktan eleştirilmesini, Türkiye'yi Rusya'ya yakınlaştırması muhtemel bir sebep olarak gördüklerinden dolayı sıcak bakmamışlardır. Batılı demokratik değerlerle uyumuna da Almanya'nın siyasi, ekonomik ve askerî çıkarları adına Menderes'in antidemokratik adımlarına göz yumulmasından yanaydılar. 27 Mayıs Askerî Darbesi'ni artan iç politik gerginliklerin sonucunda Menderes'in seçimleri bir yıl geriye çekme, Başbakanlıktan istifa ederek ülke yönetimini seçime kadar geçici hükümete devretmek gibi bütün demokratik opsiyonları göz ardı etmesi sonrasında, ordunun son çare olarak müdahalesi şeklinde yorumlayan Alman Dışişleri'nin, MBK'nın Rusya'ya yaklaşacağı konusunda şüphesi bulunmamaktaydı.

Almanya'nın da dâhil olduğu NATO üyesi ülkeler, Türkiye'de atılması gereken adımlar ve takip edilmesi muhtemel politikalar üzerinde ortak hareket etmekteydiler. 27 Mayıs'ın hemen ardından Almanya ve Batılı müttefikleri arasında Türkiye'de ülke yönetimine geçen askerî yönetimin tanınması ve işbirliği konusunda 28-29 Mayıs tarihlerinde tam bir uzlaşma sağlanmıştır. İncelenen diplomatik raporlar ve yazışmalarda Almanya'nın Türkiye'de meydana gelen olaylara yaklaşımındaki öncelik, demokrasinin sağlıklı işleyişinden çok, Menderes hükümetinin ve ardından ülke yönetimine geçen MBK'nın Batı ile rekabet halinde olan komünist Rusya'ya karşı konumlanması ekseninde yorumlanmaktaydı. Ayrıca Türkiye'deki iç politik kaos daha çok NATO ittifakının Doğu kanadında Rusya'ya karşı oluşan bir güvenlik zafiyeti olarak görülmekteydi. Nitekim Alman Büyükelçi Georg von Broich-Oppert askerî darbenin ardından gerçekleşen ve sayıları 3000'i aşan amiral, general ve subayların tasfiyesi anlamına gelen operasyonları anlaşılması zor ve kuşku verici olarak not ederken, ani bir dış saldırı karşısında ülke savunmasının aciz durumda kalabileceğinin ihtimaller dahilinde olduğunu belirtmekteydi.⁴⁸

Ülkenin ekonomik ve siyasi bağımsızlığını kazanması adına Rusya ile yakınlaşmadan yana olan Alparslan Türkeş ve beraberindeki subaylardan oluşan 14'lerin tasfiyesi olumlu bir gelişme olarak arşiv belgelerinde not edilirken, Alman Dışişleri, Rusya'nın MBK'ya teklif ettiği 500 milyon dolarlık uygun kredi teklifi karşısında Türkiye'nin Batı ekseninden kopmaması için karşı kredi teklifiyle daha hızlı hareket edilmesinden yanaydı. Bu bağlamda ekonomik gidişatın kötü seyrettiği bir dönemde Cemal Gürsel ve ekibine karşı ülke içinde oluşabilecek memnuniyetsizliğin önlenmesi için Batı'dan sağlanacak ekonomik yardım ve kredi kuruluşlarından bağımsız olarak, Alman hükümetinin adım atması yönündeki öneri Bonn'a aktarılmıştı. Son olarak Menderes ve kabinesinden bazı bakanlar için istenen idam cezalarının Yassıada davasının başında belli olmasıyla beraber Alman Şansölye Konrad Adenauer'in Türk Dışişleri Bakanı Selim Sarper aracılığıyla Cemal Gürsel'i idam kararından dönülmesi adına ikna etme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmaktaydı.⁴⁹

48 PA AA, B 26-REF. 206/IA4/55A, s. 188.

49 PAAA, B 26-REF. 206/IA4/95, s. 199.

KAYNAKLAR

Arşiv Vesikaları

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes/ Almanya Dışişleri Bakanlığı

Diplomatik Arşivi Berlin (PAAA)

PAAA, B 26-REF.206/IA4.

PAAA, B 26-REF. 206/IA4/55A.

PAAA, B 26-REF. 206/IA4/95.

PAAA, B 2-B STS/76.

PAAA, B 26-REF. 206/IA4/93.

Telif Eserler

Ahmad, Feroz, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, C. Hurst for the Royal Institute of International Affairs, London 1977.

Armaoğlu, Fahir, “Amerikan Belgelerinde 27 Mayıs Olayı”, *Belleten*, 60, 1996, s. 203-226.

Aydın, Suavi ve Taşkın, Yüksel, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarih*, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, 27. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020.

Akalın, Cüneyt, *Askerler ve Dış Güçler Amerikan Belgeleriyle 27 Mayıs Olayı*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2000.

Aydemir, Talat, *Talat Aydemir'in Hatıraları*, Kitapçılık Yayınları, İstanbul 1968.

Başgil, Ali Fuad, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri Görüp Yaşadıklarım*. Yağmur Yayınları, İstanbul 2011.

Birand, Mehmet Ali; Dündar, Can; Çaplı, Bülent Mehmet, Demirkırat. *Bir Demokrasinin Doğuşu*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1997.

Breunig, Werner; Heimann, Siegfried; Herbst, Andreas, *Biografisches Handbuch der Berliner Stadtverordneten und Abgeordneten 1946-1963*, Band 14, Schriftenreihe des Landesarchivs, Berlin 2011.

Esin, Numan, Devrim ve Demokrasi. *Bir 27 Mayısçının Anıları*, 2. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2005.

Göktepe, Cihat, “İngiliz Kaynaklarına Göre Türkiye'deki 27 Mayıs Darbesi”, *Türkler*, C. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 54-65.

Göktepe, Cihat, “1960 Revolution in Turkey and The British Policy Towards Turkey”, *The Turkish Year Book International Relations*. Number XX., Ankara University Faculty of Political Sciences, Ankara 2000, s. 139-189.

Gülen, Nejat, *Anılarımda 27 Mayıs ve Yassıada*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2005.

Keiper, Gerhard ve Kröger, Martin, *Biographisches Handbuch des Auswärtigen Dienstes 1871-1945*, Band 3: L-R, Schöningh, Paderborn 2008.

Özdağ, Ümit, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, Boyut Kitaplar, İstanbul 2004.

Vierhaus, Rudolf ve Herbst, Ludolf, *Biographisches Handbuch der Mitglieder des Deutschen Bundestages. 1949–2002*, Band 2: N–Z. Anhang. K. G., München 2002.

Yücel, İdris, “Turkey’s May 27, 1960 Coup through the French Diplomatic Reports”. *Bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World*, 90, 2019, s. 43-65.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev. Yasemin Saner Gönen. 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

19. Yüzyılın İlk Yarısında Avrathisar'da (Kılıkış) Evlâd-ı Fâtihân Nüfusu

Mustafa Mesut ÖZEKMEKÇİ*

Özet

Osmanlı Devleti 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fetihlerle birlikte Anadolu'dan Rumeli'ye Yörük ve Türkmen gruplarını iskân etmeye başlamıştır. II. Mehmet döneminde bu gruplar için bir kanunname hazırlanarak Yörük ve Türkmenler askeri bir düzene sokulmuştur. Bu gruplar Rumeli'de Osmanlı hâkimiyetinin sağlanması adına askeri, lojistik vb. konularda önemli roller oynamıştır. 17. yüzyılda ise sözü edilen yapı devletin tüm düzeni benzeri eski intizamını kaybetmiştir. Bu durum üzerine 1691'de teşkilatla ilgili bazı değişikliklere gidilmiş ve bunlar Evlâd-ı Fâtihân adı altında yeniden teşkilatlandırılmıştır. 1691'de yapılan sayım neticesinde Rumeli'nin farklı kazalarında teşkilata bağlı 16.000'den fazla neferin olduğu tespit edilmiştir. Evlâd-ı Fâtihân'ın 17 ve 18. yüzyıldaki nüfus vb. durumlarını değerlendiren çalışmalar mevcuttur. Ancak bu taifenin 19. yüzyıldaki vaziyetine dair izahlar neredeyse yok denecek kadar azdır.

Bu çalışmada, 1826'dan itibaren Evlâd-ı Fâtihân teşkilatıyla alakalı yapılan değişikliklere kısaca değinilerek bu taifeden Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusuna asker celbi için yapılmış nüfus sayımları ortaya konulmuştur. Bu bağlamda Selanik sancağı içerisinde yer Avrathisar kazasındaki Evlâd-ı Fâtihân mensuplarının 1827-1828, 1830, 1833, 1835, 1839 ve 1844 yıllarındaki nüfus verileri değerlendirilmiştir. Çalışmamızda öne çıkan bulgulardan birisi Evlâd-ı Fâtihân yapılanmasının içinde gayrimüslimlerin de yer almasıdır. Nitekim 1827-1828 yılındaki ilk nüfus sayımında Avrathisar'da 1.874 Müslüman, 61 gayrimüslim Fâtihân neferi mevcuttur. Aynı yılda Rumeli'nin çeşitli kazalarında bulunan Fâtihân sayısı ise çok büyük çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte 26.685'tir.

Anahtar Kelimeler: *Evlâd-ı Fâtihân, Avrathisar, Nüfus.*

Population of the Descendants of the Conquerors in Avrathisar (Kilkis) in the First Half of the 19th Century

Abstract

From the second half of the 14th century, the Ottoman Empire began to resettle the Yörük and Turkmen groups from Anatolia to Rumelia with the conquests. During the reign of Mehmet II, a codex was prepared for these groups and the Yörüks and Turkmens were put into a military order. These groups played significant roles in military, logistics, etc. in order to ensure Ottoman domination in Rumelia. In the 17th

* Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Gökçeada Meslek Yüksekokulu, mesutozekmekci@comu.edu.tr., ORCID: 0000-0001-7613-9939

century, the aforementioned structure lost its old layout, similar to the entire order of the state. In 1691, some changes were made to the agency and they were reorganized under the name Descendants of the Conquerors (Evlâd-ı Fâtihân). As a result of the census conducted in 1691, it was determined that there were more than 16,000 members of the organisation in different district of Rumelia. There are studies that evaluate the population, etc. of the Evlâd-ı Fâtihân in the 17th and 18th centuries. However, the explanations for the situation of this groups in the 19th century are almost nonexistent.

In this study, the changes made to the organization of Evlâd-ı Fâtihân since 1826 were briefly mentioned and the censuses for enlistment for the Asakir-i Mansure-i Muhammadiye (Victorious Soldiers of Muhammed) army were revealed. In this context, the population data of the members of Evlâd-ı Fâtihân at Avrathisar district in Thessaloniki sanjak in the years 1827-1828, 1830, 1833, 1835, 1839 and 1844 were evaluated. One of the prominent findings in our study is the inclusion of non-Muslims in the Evlâd-ı Fâtihân structuring. As a matter of fact, in the first census of 1827-1828, there were 1,874 Muslim and 61 non-Muslim Fâtihân members in Avrathisar. In the same year, the number of Fâtihâns in various districts of Rumelia was 26,685, although the majority of them were Muslims.

Keywords: *The Descendants of the Conquerors, Avrathisar, Population*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin tarihsel gelişimini dikkate aldığımızda imparatorluk aslen bir Balkan devleti olarak büyüüp gelişmiştir.¹ Nitekim devletin günden güne gelişmesinde söz konusu coğrafyada yapılan fütuhatin yadsınamaz bir rolü mevcuttur. Bu çerçevede bilindiği üzere 14. yüzyıldan itibaren Balkanlardaki çeşitli bölgeler tedrici olarak Osmanlı idaresi altına girmiş ve iki asırlık zaman zarfında Osmanlı hâkimiyeti coğrafyanın çok büyük çoğunluğunda yaygınlık kazanmıştır.

15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı ricali bir devlet politikası olarak Balkanlara yönelik ciddi bir iskân politikası yürütmüştür. İskân politikalarının birkaç hedefe dönük olarak yapıldığı şüphesizdir. Bu çerçevede bu iskânların ilk amacı Anadolu'daki Yörük, Türkmen vb. kitleleri Balkanlara yerleştirerek yeni ele geçirilmeye başlanan bu yabancı coğrafyada olabildiğince tutunmak ve bunun yanında mümkün olduğu kadar bölgenin yerli unsurlarını Osmanlı lehine dönüştürmektedir. Nitekim Üsküp ve Priştine arasında yaşayan, Katolik olup Sırpça konuşan ahalinin bölgeye yerleştirilmiş Yörükler sayesinde ihtida etmeleri konuya bir örnektir.² Devletin bir diğer hedefi Anadolu'da merkezi yönetime sorun çıkarma potansiyeli olan grupların bölgeden uzaklaştırılmasıdır. Bir başka maksat ise Balkanlardaki fütuhatin kesintisiz sürdürülebilmesi için gereken insan/asker gücünün bu iskânlar vasıtasıyla sağlanmasıdır.³ 15 ve 16. yüzyıllarda merkezi yönetim tarafından Anadolu'dan Rumeli'ye yerleştirilen Türkmen, Yörük ve Tatar grupları devletin bu

1 İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Ufuk Kitap, İstanbul, 2006, s.46.

2 Mehmet İnbaşı, "Yeni Belgelerin Işığında Rumeli Yörükleri", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, C.4, Ankara, 1999, s.153.

3 BOA, İE.DH, 16-1456, (16 Eylül 1702).

hedeflere ulaşmak için kullandığı araçlardandır.⁴ Sözü edilen bu faaliyetlerden beklenen murat ise (Anadolu ve Rumeli) iki coğrafyada da merkezi idareye bağlı, vergisini ödeyen ve isyan vb. hareketlere girişmeyecek, askeri operasyonlara destek verecek bir halk yaratmaktır.

Balkanlarda Osmanlı hâkimiyetinin yayılmasında en önemli hususlardan bir tanesi olan Yörük ve Türkmenler 15. yüzyıldan itibaren iskân edildikleri mıntikalarda, sekiz ayrı Yörük grubu olarak düzenlenerek ocaklar şeklinde teşkilatlandırılmışlardır. Bu bağlamda Rumeli'ye iskân edilen Naldöken Yörükleri Bulgaristan ve civarına, Tanrıdağı Yörükleri Kuzey Bulgaristan, Batı Trakya ve Makedonya'ya, Selanik Yörükleri büyük ölçüde Makedonya ve Teselya ile kısmen Bulgaristan'a, Ofçabolı Yörükleri Üsküp ile İştîp arasına, Vize ve Kocacık Yörükleri ise Rumeli'nin muhtelif bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Yörüklere ait muhtelif defterlerde ayrıca Aktav, Tırhala, Yanbolu ve Bozapa Tatarları isimleriyle bilinen gruplar da mevcuttur.⁵

II. Mehmet (1444-1446, 1451-1481) döneminde yürürlüğe giren Yörük Kanunnamesi' ne göre bir ocak 24 kişiden oluşmaktadır. Kanunname 'de Yörük teşkilatına dâhil olan ocaklarda sefere katılmakla görevli bir kişi *eşkinci*, görev sırası gelmemiş olan veya bekleyen üç kişi *çatal*, geri kalan yirmi kişi ise eşkinci ile çatalların sefer sırasındaki masraflarını karşılamak için elli akçe ödeyen *yamak* olarak tanımlanmıştır.⁶ I. Süleyman (1520-1566) döneminde teşkilatın yapısıyla alakalı farklı yıllarda (1529-1530, 1544 vb.) çeşitli düzenlemelerle bir ocak içinde yer alan kişi sayısı yirmi beşe çıkartılmış ve yamakların sefer vaktinde vermeleri gereken elli akçe sefer olsun, olmasın daimi hale getirilmiştir.⁷ III. Murat (1574-1595) döneminde ise ocaklardaki nefer sayısı otuz yükseltilmiştir.⁸

Osmanlı Devleti'nin yerleşik şehirli-köylü nüfus, askeri unsurlar, ilmiye mensubu, meslek erbabı vs. dışında Rumeli'de uyguladığı iskân faaliyetinin önemli bir parçasını teşkil eden konar-göçer Yörüklerin sayılarına daha yakından bakılacak olursa; 1520-1535 yıllarında Rumeli'de 23.000'i eşkinci ve yamak olarak askeri teşkilata dâhil olan 27.435 Yörük hanesi mevcuttu.⁹ 1530 yılına ait 370 no.lu Rumeli Vilâyeti icmal tahrir defterinde ise 5.084 eşkinci, 20. 536 yamak olmak üzere 25.620 nefer Yörük ile 363 eşkinci ve 1.782 yamak olmak üzere 2.145 Tatar neferi kaydedilmiştir.¹⁰ 1543 yılında Rumeli'de askeri teşkilata dahil 1.355 ocak Yörük nüfus dışında 84 ocak Tatar taifesi de vardı.¹¹

4 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.15, S.1-4, 1953, s.209-217. Kemal Karpat, "Balkanlar", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C:5, 1992, s.25-32, Harun Yeni, "Osmanlı Rumelisi'nde Yörük Teşkilatı, Kökeni ve Nitelikleri", *OTAM*, S:42, 2017, s.189.

5 Tayyip Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2008, s.55-90.

6 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, C.1, İstanbul, 1943, s.259, Yeni, "Osmanlı Rumelisi'nde", s.194.

7 Yeni, "Osmanlı Rumelisi'nde", s.194.

8 Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin*, s.262.

9 Barkan, "Sürgünler", s. 236.

10 Enver M. Şerifgil, "Rumeli'de Eşkinci Yürükler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.12, 1981, s. 73-76.

11 Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler*, s.55-92; İnbaşı, "Yeni Belgelerin Işığında", s. 155-167.

16 ve 17. yüzyıllarda yapılan tahrirlere göre çeşitli Yörük gruplarına ait ocak sayıları şöyledir:¹²

Tablo 1: 16 ve 17. Yüzyıllarda Kocacık Yörüklerin Ocak Sayısı

Yıl	1543	1584	1637	1642-1666	1675
Ocak Sayısı	132	182	65	18	18

Tablo 2: 16 ve 17. Yüzyıllarda Ofcabolu Yörüklerin Ocak Sayısı

Yıl	1544	1566	1608	1653	1675
Ocak Sayısı	94	97	88	323	18

Tablo 3: 16 ve 17. Yüzyıllarda Naldöken Yörüklerinin Ocak Sayısı

Yıl	1544	1566	1574	1585-1	1585-2	1597	1602	1609	1675
O c a k Sayısı	196	216	231	243	242	243	233	110	69

Tablo 4: 16 ve 17. Yüzyıllarda Tanrıdağı (Karagöz) Yörüklerinin Ocak Sayısı

Yıl	1544	1584	1586	1591	1641	1669	1675
Ocak Sa- yısı	328	97	423	426	141	96	144

Tablo 5: 16 ve 17. Yüzyıllarda Selanik Yörüklerinin Ocak Sayısı

Yıl	1544	1675
Ocak Sayısı	492	162

Tablo 6: 16 ve 17. Yüzyıllarda Vize Yörüklerinin Ocak Sayısı

Yıl	1544	1557	1609	1642	1675
Ocak Sayısı	105	107	53	30	32

Rumeli'deki Yörük ve Türkmenler merkezi idare tarafından atanan zabitler ve çeribaşılar vasıtasıyla kontrol edilmekteydi.¹³ Süreç içerisinde organize bir şekilde disiplin altına alınarak önemli bir askeri sınıf/güç haline getirilen Yörük ve Türkmenler bölgedeki askeri faaliyetler, asayişin sağlanması, bina tamiri, askeri nakliye vb. konulardaki hizmetleriyle Osmanlı gücünün Rumeli'de yayılması adına mühim roller oynamışlardır.¹⁴

12 Tablo 1-6'daki bilgiler için bkz. İnbaşı, "Yeni Belgelerin Işığında", s.157-164.

13 Abdülkadir Özcan, "Eşkinci", *TDVİA*, C. 11, 1995, s.469-471

14 Gökbilgin, *Rumeli' de Yürükler*, s.20. Konuyla alakalı ayrıca bkz; A. Latif Armağan, "Osmanlı

17. yüzyıla gelindiğinde ise Yörük ocakları devletin iç, dış sorunlarına bağlı olarak gelişen ve Osmanlı’nın kurumsal yapısını ciddi derecede zaafa uğratan problemlere paralel olarak dağılmaya başlamış ve eski niteliklerini kaybetmişlerdir. Nitekim –istisnaları olmakla birlikte- yukarıda paylaşılan tablolardaki ocak sayılarının 17. yüzyılın başından itibaren azalması da bu durumu doğrulamaktadır. Bu nedenle 1691’de yayınlanan yeni bir fermanla bu yapıyla ilgili değişikliklere gidilmiş ve bu gruplar Evlâd-ı Fâtihân adı altında yeniden teşkilatlandırılmışlardır.¹⁵

Evlâd-ı Fâtihân Teşkilatı

Evlâd-ı Fâtihân teşkilatı 17. yüzyılda Rumeli’nin coğrafi olarak sağ, sol ve orta şeklinde üç kısma ayrılması ile teşekkül etmiştir. 1691’de yapılan yeni düzenlemeyle Evlâd-ı Fâtihân gruplarının her biri altı kişiden oluşmakta, bunlardan birisi eşkinci, beş tanesi ise yamak olarak tabir edilmektedir. Buradan hareketle bu dönemde 1113 Eşkinci tımarı belirlenerek bunlara çeşitli vergi muafiyetleri de verilmiştir.¹⁶ Teşkilatın yeniden düzenlenmesi ve Rumeli’nin coğrafi olarak üçe taksimi sonrasında yapılan tahrirle de Evlâd-ı Fâtihân mensuplarının sayım ve yazımları yapılarak hangi kazalarda ikamet ettikleri kaydedilmiştir. 1691’daki sayıma göre Evlâd-ı Fâtihân neferlerinin Rumeli’deki dağılımları şu şekildedir;

Tablo 7: 1691 Tahririne Göre Evlâd-ı Fâtihân mensuplarının ikamet ettiği kazalar¹⁷

Çatalca	Ereğli	Kavak	İpsala
Vize Nahiyesi	Saray Nahiyesi	Ferecik	Mekri (Makri)
Bergos	Rodoscuk (Tekfurdağ/Te-kirdağ)	Dimetoka	Kavala
Baba-yı Atik (Babaeski)	Hasköy	Bereketli	Timurhisarı
Hayrabolu	Kırkkilise	Yenice-i Vardar	Vodine
Hatunili	Rus Kasrı	Toyran	Kozlu-dere
Aydos	Ahyolu	Kara İlyaslı	Hüseyinli
Karinabad	Yenice-i Kızılağaç	Avrathisarı	Selanik
Yanbolu	Yanbolu Nahiyeleri	Bazarğah Nahiyesi	Boğdan
İslimiye	Zağra-ı Cedid	Lankaza	Divane Yahşili
Zağra-ı Atik	Çirpan	Kelemerye	Karaferye

Devleti’nde Konar-Göçerler, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, C.4, Ankara, 1999, s.142-150, Yusuf Halaçoğlu, “Evlâd-ı Fâtihân”, *TDVİA*, C.11, 1995, s.524-525, Sema Altunan, XVI ve XVII. Yüzyıllarda Rumeli Yürükleri ve Naldöken Yürük Grubu, (Yayımlanmamış doktora tezi), Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1999.

15 Gökbilgin, *Rumeli’de Yürükler*, s.255

16 Gökbilgin, *Rumeli’de Yürükler*, s.255, 256; Ahmet Yarımaş, “II. Mahmut’un Evlâd-ı Fâtihân’ı Islahat Çabası- 1828 Tarihli Düzenleme”, *Balkan Tarihi*, (ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer), Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları 1, C.2, 2016, s.316.’

17 Gökbilgin, *Rumeli’de Yürükler*, s.257-272

Kızanlık	Karlı-oğlu (Köpesti)	Eğri-Bucak	Cuma Pazarı
Tatarpazarı	Filibe Kaza ve nahiyeleri	Çarşamba	Misivri
Uzuncaova-Hasköy Nahiyeleri	Edirne Kaza ve nahiyeleri	Usturumca	Tikveş
Cisr-i Ergene	Sultanyeri	Radovişte	İştîp
Hayrabolu	Malkara	Hezargrad	Yergögi
Dubniçe	Gümülçine	Tırnova	Tozluk
Yenice-i Karasu	Çağlayık	Ziştoy (Ziştovi)	Lofça
Drama	Ravişte	Hotaliç (Servi)	Ala-Kilise
Serez	Karadağ	Eski Cuma Kazası	Şumnu
Pravadi	Yenipazar	Mangalia	Babadağı
Hacıoğlu Pazarı	Balçık	Hırsova	Karasu
Silistre	Çartak		

1691 tahririne göre bölgede 1.116 hanede 16.582 nefer bulunmaktadır.¹⁸ 17. yüzyılda başlayan yeni tahrirlerin 18. yüzyılda da tekrarlandığı ve bu vesileyle merkezi idarenin Evlâd-ı Fâtihân gruplarının niceliğine dair bilgileri güncel tutma çabası içinde oldukları ifade edilebilir.¹⁹ Ayrıca bu bağlamda teşkilatın tekrardan yapılandırılmasından sonra çeşitli kazalardaki çeribaşlıklarına yeni atamalar da yapılmıştır. Bu konuya bir örnek 28 Ekim 1716'da Avrathisar kazası çeribaşlığına *Şeyhoğlu Ali* isimli bir kişinin tayinidir.²⁰

Devletin Rumeli'de önemli bir askeri güç olarak gördüğü Evlâd-ı Fâtihân teşkilatını savaşlarda sık sık kullandığı bilinmektedir. Bu çerçevede 1736-1739 Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşı esnasında 4 Aralık 1737 tarihli bir yazışmada *Din-ü devlet düşmanı* Avusturya ve Rusya ile yapılacak mücadele için Selanik'teki Evlâd-ı Fâtihân neferatından asker hazırlanması Fâtihân zabitleri ile çeribaşlarına emredilmiştir.²¹ Aynı zamanda bu grupların savaş sahasına sürüldüğü tek yerin Balkanlar olmadığını da belirtmemiz gerekir. Nitekim ihtiyaç hâsıl olduğunda Evlâd-ı Fâtihân mensupları asli ikamet ve görev yerlerinden çok uzak olan yerlere de gönderilmişlerdir. Bu duruma 1746'da İran'a, 1765 yılındaysa Gürcistan seferlerine memur edilen Fâtihân unsurları misal olarak verilebilir.²²

16 ve 18. Yüzyıllarda Avrathisar Kazasındaki Evlâd-ı Fâtihân Neferatı

Avrathisar, Selanik şehrinin kuzeyinde bulunan bir kazadır. Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerinde (1383-1387) kazanın ismi Gynaikokastro'dan (Kadınlar Kalesi)

18 Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler*, s.272

19 Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler*, s.292, 319,325; Levent Kayapınar, "Makedonya'da Osmanlı Dönemi Evlâd-ı Fâtihân Teşkilatı", *Yitik Hafızanın Peşinde Üsküp Konuşmaları*, Pruva Yayınları, Ankara, 2019, s.17-35, Levent Kayapınar, "Selanik Vilayeti ve Evlâd-ı Fâtihân", *Mübadil Kentler: Yunanistan*, Lozan Mübadilleri Yayınları, İstanbul, 2012, s.48-106.

20 BOA, İE.TCT, 17-1899.

21 BOA, C.AS. 1070-47107.

22 BOA, AE.SMHD.I, 187-14534, (2 Şubat 1746); BOA, C.ML, 37-1677, (1 Ekim 1765). Ayrıca bkz; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, MEB, İstanbul, 1993, s.572.

uyarlanmıştır. Osmanlı idari taksimatında kazanın adı Avrathisar; kaza merkezinin ismi ise Kalkış'tır (Kilkis)²³. 15. yüzyıldan itibaren Selanik'e bağlı bir kaza olan Avrathisar'ın mülki taksimattaki yeri ile hukuki statüsü 20. yüzyıla kadar değişmeden sürmüştür.²⁴

Avrathisar'da Müslümanlara ait yerleşim yerleri 15. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır.²⁵ 16, 17 ve 18. yüzyıllarda ise Avrathisar, Selanik'e bağlı kazalar içerisinde en kalabalık Yörük/Evlâd-ı Fâtihân nüfusunu barındıran önemli şehirlerden birisi haline gelmiştir.²⁶ Ayrıca Rumeli coğrafyasında hemen hemen her dönem Yörüklerin en kalabalık olarak ikamet ettiği bölgenin Selanik ve çevresi olduğu da ifade edilebilir.²⁷

1543 yılında Avrathisar kazasındaki Yörüklerin ocak sayısı 47, eşkinci sayısı 235, yamak sayısı 940 idi. Bu durumda kazadaki toplam görevli sayısı 1.170'tir. Bu yılda Avrathisar kazası Selanik Yörüklerinin yayıldıkları mahaller içerisinde Yenişehir ve Çatalca'dan sonra en kalabalık Yörük nüfusunun bulunduğu üçüncü yerdir.²⁸ 1544 yılına ait bir veriye göre ise Avrathisar'daki ocak sayısı 48'e yükselmiştir.²⁹

Evlâd-ı Fâtihân teşkilatının kurulması ve 1691'de yapılan tahrirde ise Avrathisar'daki Fâtihân unsurunun geçen yüzyıla göre ciddi oranda azaldığı anlaşılır. 1691 yılındaki sayımda kazada 591 Fâtihân neferi yazılmıştır.³⁰ Buradan hareketle bir buçuk asırlık zaman diliminde Avrathisar'daki Evlâd-ı Fâtihân sayısı neredeyse yarıdan fazla azalmıştır. Bu durum savaşların yanı sıra Osmanlı askeri teşkilatında meydana gelen değişimin sonucu olmalıdır.

1691 sayımında Avrathisar'da Evlâd-ı Fâtihân neferlerinin bağlı oldukları ve kaza içinde farklı mahallerde ikamet etmekte olan çeşitli cemaatler de bulunmaktadır. Bunlar içerisinde en kalabalıkları 13 mahallede 141 neferle Tolun cemaatidir. Tolun'dan sonraki en büyük cemaat ise 11 mahallede 115 kişiyle Öksüzlü cemaatidir.³¹

Tablo 8: 1691 Yılında Avrathisar'daki Fâtihân Nüfusu

Yer	Cemaat	Toplam Mahalle	Nüfus
Avrathisar	-	7	153
Avrathisar	Sersemlî	5	62
Avrathisar	Tolun	13	141
Avrathisar	Öksüzlü	11	115
Avrathisar, Mahalle-i Cedid	-	18 ³²	120
Toplam		54	591

23 Machiel Kiel, "Gevgili", *TDVİA, Ek-1*, 2016, s.475-476.

24 Kayapınar, "Selanik Vilayeti", s.51-52

25 Kiel, "Gevgili", s.475.

26 İnbâşî, "Yeni Belgeler Işığında", s.165.

27 Gökbilgin, *Rumeli' de Yürükler*, s.74

28 Altunan, XVI ve XVII. Yüzyıllarda Rumeli Yürükleri, s..67, 70

29 İnbâşî, "Yeni Belgeler Işığında", s.165.

30 Gökbilgin bu rakamı 608 olarak vermektedir. Ancak kitaptaki rakamların toplamı 591'dir.

31 Gökbilgin, *Rumeli' de Yürükler*, s.263.

32 Gökbilgin, *Rumeli' de Yürükler*, s.263. Bu mahalleler tablo-4'de verilmiştir.

1716'da kazadaki nefer sayısı 1691'e göre %30'dan fazla azalarak 408'e gerilemiştir.³³ Savaşlara ek olarak kazadaki nefer sayısının azalmasının birkaç sebebi daha vardır. Bu çerçevede daha 27 Aralık 1700'de Lofça'daki Evlâd-ı Fâtihân mensuplarından firarlar olduğu anlaşılır.³⁴ Firarlara ek teşkilatın yeniden organize edildiği 1702'de Evlâd-ı Fâtihân'a dâhil olanlara taşradaki görevlilerin rahatsızlık vererek iskân edildikleri yerlerden kaçtırdıkları ve yerlerine de gayrimüslimleri ikamet ettirdikleri görülmektedir.³⁵ Ayrıca Fâtihân teşekkülünden çıkıp reaya statüsüne yani hanekeşliğe ya da hanekeş/reayadan çıkıp Fâtihân hükmüne geçmek isteyenlerin varlığı da bunların sayısının değişmesine sebep olduğu anlaşılmaktadır.³⁶ Nitekim 1722'de bu konu paralelinde bir problem olduğu ve tahrir esnasında Fâtihân taifesinin reaya, reayanın ise Fâtihân olarak kaydedildikleri anlaşılmaktadır. Bu durum kaza ahalisinden bazılarını rahatsız ederek İstanbul'a kadar yansıyan şikâyetlere neden olmuştur.³⁷ Söz konusu sıkıntıyı çözmek adına Drama, Siroz, Zihne, Timurhisarı, Petriç, Toyran, Karadağ, Radovişte, Usturumca, Yenice-i Vardar, Vodine, Florina, Manastır, Pırlepe, Çarşamba, İştıp, Eğribucak, Tikveş, Avrathisar ve Selanik nahiyelerini (Lankaza, Boğdan, Bazargah, Vardar-ı Sağır ve Kebir, Kelemerye) kapsayan yeni bir tahrir yapılmıştır. Evlâd-ı Fâtihân zabiti Ahmet Ağa tarafından yapılan sayım sonucunda bu kazalardaki toplam nefer sayısı 6721'dir. Avrathisar ise 536 neferle Kelemerye'den sonra en kalabalık Evlâd-ı Fâtihân mensubunu barındıran ikinci kazadır.³⁸

1726'da yirmi beş kazada yeni bir sayım/ yazım yapılmıştır. Bu tahrire göre Avrathisar'daki Fâtihân taifesi 560 kişidir. Kaza, bu dönemde sahip olduğu 560 Evlâd-ı Fâtihân neferiyle bölgede 16. yüzyıldan beri süregeldiği üzere Fâtihân neferatının en yoğun olarak bulunduğu yerleşim yerlerindedir.³⁹ Avrathisar kadısı tarafından yapılan sayımdan anlaşıldığı üzere kazadaki Fâtihân grupları 38 mahalle ve 8 köye dağılmışlardır. Bu köylerden bir tanesi çiftlik şeklinde tasarruf edilmektedir. Ayrıca bu yıldaki sayımda 1691'in aksine kazada sadece bir tane cemaat (Öksüzlü, altı nefer⁴⁰) bulunmaktadır.⁴¹

Tablo 9: 1726'da Avrathisar'da Evlâd-ı Fâtihân Gruplarının Buldukları Mahalle ve Köyler⁴²

Mahalle	Mahalle	Mahalle	Mahalle	Köy
Sincablı tabi-i Mayadağı	Botros	Hasan Obası	Süleyman	Kara Misyalı tabi-i Mayadağı

33 Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler*, s.294.

34 C.AS. 1143-50806. Ayrıca bkz; Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler*, s.279, 283.

35 BOA, A.DVNSMHHM.d, 112-778, (8 Mayıs 1702)

36 17 Eylül 1740'da Eğribucak ve Çarşamba kazalarında olan Fâtihân taifesinden reaya statüsüne geçmek isteyenlerle alakalı yazışma için bkz. D.HSK.d 25709, s.11.

37 "Fâtihânlığı kabul idenleri Fâtihân kayd ve hanekeşlik talep idenleri avarıza bağlayup alel-esâmî tahrir ve defter eylemiş iken bazıları şirrete sülük ve Âsitâne-i sa'âdet'e gelip biz kadimi reayadan olup Fâtihânlık istemez iken üzerimize Fâtihânlık kayd olunub ve bazıları dahi bizler kadimden Fâtihân iken avarıza kayd eyleyüb reaya yazmışlar deyü divan-ı aliyelerine teşekki ve nice defa arzuhal eylediklerinden." BOA, D.HSK.d 25687, s.2-3

38 BOA, HSK.d 25687, s.1-3.

39 Kayapınar, "Makedonya'da Evlâd-ı Fâtihân", s.29.

40 BOA, MAD. 520, s.28.

120 41 Kayapınar, "Selanik Vilayeti", s.59.

42 Kayapınar, "Selanik Vilayeti", s.59.

Bazarlı tabi-i Mayadağı	Şabanlı	Balabanlı	Tuncalı ve Uzurlu	Virlan
Çalışlu tabi-i Mayadağı	Topuçlu	Süleymanlı	Seyid Baş ma Resullü	Rahoniçe
İlhanlı (Alçaklu) tabi-i Mayadağı	Mihailli	İlhalı tabi-i Turhanlı	Kıraşnalı	Kara Sula
Kara Sinanlı tabi-i Mayadağı	Sinanlı	Çınarlı	Dereciyan	Milotin
Kozacık (?)	Karaali	Şahinli	Bekirli	İstanca an mutasarıfan
Durşanlı/Dur-sanlı	Turaklı	Uzuncalı	Karapınar	İstretirova ma'a çiftlik
Darı Köy	Hasanlı	Yayıclar	Kesimlü	Darhan an mutasarıf-ı Şah
Gümüş Deresi	Kavaklı	Hüssamoğlu	Davutlu	
Uzun Ali	Hacı Yunuslu			

Osmanlı merkezi idaresinin özellikle 18. yüzyıldan itibaren taşra üzerindeki gücünün iyice azaldığı bilinmektedir. Bununla beraber İstanbul'un mümkün olduğu kadar Fâtihân yapılanmasıyla alakalı konularla ilgilendiğini düşündüren ipuçları mevcuttur. Örneğin 1782'de Fâtihân mensuplarıyla ilgili işlerin (vergi, düzen vb.) bu taifenin zabitleri tarafından yürütülüp dışarıdan kimsenin müdahale etmemesi gerektiği emredilmiştir. Ayrıca Fâtihân neferatından bazı kişilerin Yeniçeri, Topçu ve Cebeci sınıflarına dâhil olmaya çalıştıkları; bununsa nizamı aykırı olduğu ve bu şekilde davrananlara gerekli cezaların verileceği belirtilmiştir.⁴³ III. Selim döneminde ise Drama sancağı Çağlayık kazasındaki Baraklı köyünde Fâtihân neferatının yapılmış olan tahririnde on dört kişi piyade olarak kaydedilmiş ve üç kişininse öldüğü tespit edilerek bunlarla ilgili gerekli işlemler yapılmıştır.⁴⁴ Bu çabalara karşın 19. yüzyılın hemen başında Fâtihân nüfusunun 1750'den beri tahrir edilmediğini ve zaman içinde teşkilatın düzeninin bozulduğunu ifade eden çeşitli yazışmalar da mevcuttur.⁴⁵

19. Yüzyılda Evlâd-ı Fâtihân Teşkilatına Dair Kısa Bir Değerlendirme

Daha önce değinildiği üzere 16. yüzyıldan itibaren Rumeli'deki Yörük gruplarının ocak, nefer vb. sayılarına dair bir bakış açısına sahip olabileceğimiz tahrirler, bunları merkeze alarak konuyla alakalı yapılan değerlendirmelerden hareketle ortaya çıkmış pek çok çalışma mevcuttur. 18. yüzyılda yapılmış sayım ve yazımlar ile bunlardan üretilen eserler de bu dönemdeki Evlâd-ı Fâtihân nüfusuna dair araştırmacılara çeşitli fikirler verir.

Evlâd-ı Fâtihân Teşkilatı 19. yüzyılın hemen başında çeşitli değişikliklerle 1845 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Evlâd-ı Fâtihân Teşkilatı'nın 19. yüzyıldaki varlığına ve organizasyonundaki yeniliklerine değinen eserler de mevcuttur. Bu çalışmalarda

43 BOA, C.AS, 413-17090.

44 BOA, AE.SSLM.III, 98-5881, (2 Ağustos 1796).

45 BOA, HAT, 311-18379, (4 Ağustos 1826).

özetle 1691 yılından 19. yüzyılın ortasına kadar teşkilatın devam ettiği, 1810'da bu taifenin mali yükümlülükleri için yeni düzenlemeler yapıldığı belirtilir. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra ise 1828'de çıkartılan yeni bir nizamname ile Fâtihân gruplarının Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu gibi teşkilatlandırılmaya başlandığı vurgulanır. Ayrıca bu unsurların Sırp, Yunan isyanları ve 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında da aktif olarak görevlendirilmesine de değinilmektedir.⁴⁶ Bunlara ek 1798'de Vidin Ayarı Pazvandoğlu Osman ile merkezi idare arasındaki çekişme esnasında da İstanbul'un Evlâd-ı Fâtihân neferlerinden yararlandığını ortaya koyan çeşitli kayıtlar mevcuttur.⁴⁷ Ancak bu araştırmalarda özellikle 19. asırda Evlâd-ı Fâtihân Teşkilatı'nın içinde yer alanların nüfuslarına, yaşadıkları mahallere dair bilgiler oldukça sınırlıdır.⁴⁸ Hâlbuki ilk etapta 19. yüzyılın hemen başında daha sonra ise 1830-1831 genel nüfus sayımından bile önce *sadece* Fâtihân neferatının tespitine dönük olarak merkezi idarenin 1827-1828 yıllarında yaptırdığı sayımlar olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Fâtihân yapılanmasının 1845'te ilgasına kadar bu taife hemen her nüfus tahririnde ayrıca sayılıp/yazılmış ve bunlara mahsus nüfus defterleri tutulmuştur.⁴⁹

Bu bağlamda tespit edilen ve 19. yüzyıldaki ilk tahrirlerden olabileceği düşünülen örnek 13 Şubat 1809 tarihlidir. Bu tarihte Selanik, Boğdan, Lankaza, Vardar-ı Sağır, Vardar-ı Kebir, Kelemerye, Avrathisarı, Siroz, Drama, Zihne, Temurhisarı, Petriç, Toyran, Karadağ, Ustorumca, Tikveş, Pirlepe, Manastır, Florina, Vodine, Yenice-i Vardar, İstarova, Radovişte ve Cumapazarı'nda bulunan Fâtihân mensuplarının yoklamaları yapılmıştır. Yoklama sonucuna göre tahrir yapılan kazalardaki toplam Fâtihân sayısı 6819, Avrathisar'ın çeşitli mahallerinde bulunan nefer sayısı ise 626'dır.⁵⁰ Tablo-10'dan da anlaşılacağı üzere Avrathisar bölgede Fâtihân nüfusu bakımından en yoğun yerlerden birisidir ve nefer sayısı bakımından Yenice-i Vardar'dan sonra en kalabalık ikinci kazadır.

Tablo 10: 1809'da Rumeli'nin Çeşitli Mıntıklarındaki Fâtihân Sayısı⁵¹

Kaza/Nahiye	Nefer
Boğdan	295
Lankaza	444
Vardar-ı Sağır	134
Vardar-ı Kebir	112

46 Ali Bodur, XIX. Yüzyıl Başlarından Kaldırılışına Kadar Evlâd-ı Fâtihân Teşkilatı, T.C. Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon, 2016; Abdülkadir Özcan, "Evlâd-ı Fâtihân'ın Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusuna İlhakı İçin Yapılan Çalışmalar", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.19 (Ayrı Basım), 2008, Ali Arslan, "Evlâd-ı Fâtihân Teşkilatının Kaldırılması", *Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, (ed. Ali Çaksu), 2000, s.39-46, Yarımış, II. Mahmut'un Evlâd-ı Fâtihân'ı İslahat Çabası.

47 BOA, AE.SSLM. III, 55-3271, 169-10054, (14 Haziran 1798).

48 19. Yüzyıldaki Fâtihân nüfusuna dair sadece tek bir çalışma tespit edebildim. Bkz. Metin Seyyar, "11784 Nolu Temettuat Defterine Göre Evlâd-ı Fâtihân Karyelerinden Otmanlı Karyesi'nin 1845 Yılındaki Sosyo-Ekonomik Durumu", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C.5, S.2, 2019, s.472-490.

49 BOA, NFS.d, 4859, (28 Nisan 1835) ve NFS.d, 5711, (9 Ocak 1845).

50 13 Şubat 1809 tarihli belge için bkz. BOA, D.HSK.d, 25873, s.9.

51 BOA, D.HSK.d, 25873, s.1-23.

Kelemerye	462
Bazargah	326
Avrathisar	626
Siroz	406
Drama	198
Zihne	50
Temurhisarı	76
Petriç	25
Toyran	487
Karadağ	463
Usturumca	61
Tikveş	269
Pirlepe	100
Manastır	110
Florina	445
Vodine	278
Yenice-i Vardar	791
İstarova (Ostorova)	115
Radovişte	164
İştîp	56
Karaferye (Çiftlik)	21
Cumapazarı	263
Eğri Bucak (Çiftlik)	42
Toplam	6.819

13 Şubat 1809’da yapılan bu tahririn sebebinin 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı olduğunda şüphe yoktur. 29 Aralık 1807 tarihinde “*Devlet-i Aliyye’nin kadim ve güzide askerinden*” olan Evlâd-ı Fâtihân’dan ihtiyat amacıyla nefer yazılması emredildiği gibi,⁵² bu tahrirden kısa bir süre sonra da 15 Mayıs 1809’da Evlâd-ı Fâtihân askerlerinin toplanarak cepheye gönderildikleri görülmektedir.⁵³

6 Şubat 1810’da ise Evlâd-ı Fâtihân’la ilgili yeni bir düzenlemeye gidilerek teşkilatın 1691’den süregelen düzeninin değiştirilmesi adına ilk adımlar atılmış, bunların vergi bedeli Sirozi Yusuf Paşa, Sırrı Selim Paşa ve Ahmet Tevfik Bey’e malikâne olarak verilmiştir.⁵⁴ Her ne kadar 1810’da Evlâd-ı Fâtihân’la alakalı özellikle mali karakterli düzenlemeler yapılmış olsa da ilerleyen süreçte bu taifenin Yeniçerilik iddiasında bulunarak ödemeleri gereken vergileri vermedikleri, zaman zaman seferlere katılmaktan

52 BOA, C.AS, 70-3305

53 Mehmet Mert Sunar, “1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi’ni Çalışmaya Bir Girizgâh: Sefer İçin Asker Toplanması”, *History Studies*, C.10, S.3, 2018, s.250.

54 Yaramış, “II. Mahmut’un Evlâd-ı Fâtihân’ı İslahat Çabası”, s.317

da imtina ettiklerini gösteren örnekler mevcuttur.⁵⁵ Ayrıca Evlâd-ı Fâtihân çeribaşlarından bazılarının görevlerini kötüye kullandıkları görülmüş ve bunların önüne geçebilmek için taşradaki kadı vb. yetkililer uyarılmıştır.⁵⁶

II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı ilga etmesinin başta Osmanlı ordusu ile devletin toptan değişim ve dönüşümü için ne kadar önemli bir adım olduğu herkesin malumudur. Ocağın kaldırılmasıyla merkezi idarenin 1828 yılı itibariyle Evlâd-ı Fâtihân üzerine yeni girişimleri de başlamıştır. Daha önce belirtildiği üzere konuyla alakalı çalışmalarda ocağın ilgasıyla Evlâd-ı Fâtihân gruplarından Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu için asker devşirmeye yönelik olarak 1828'de hazırlanan bir nizamname öne çıkmaktadır.⁵⁷

Fâtihân grupları için hazırlanan bu nizamnamenin içeriği hemen hemen tüm konularda 1826'da çıkartılan Asakir-i Mansure-i Muhammediye Kanunnamesiyle benzerdir ve hazırlanmasında Evlâd-ı Fâtihân zabiti Ahmed Tevfik Bey'in raporu önemli rol oynamıştır.⁵⁸ Nizamnameyi kısaca özetlemek gerekirse Fâtihân unsurunun yeniden düzenlenmesiyle her bir taburda 814, toplamda 3256 neferin olacağı, bunların Mansure ordusundaki gibi eğitim yapacakları, nefer yaşlarının -yine Mansure ordusundaki gibi- 15-40 arasında değişeceği, Fâtihân neferlerinin terfi ve emeklilik işlemlerinin de Mansure kanunnamesindeki gibi olacağı ifade edilir. 17-26 Mart 1828 tarihinde yürürlüğe giren Evlâd-ı Fâtihân nizamnamesi ile bu gruplardan Mansure ordusu için asker devşirilmesi ve celp edilenlerin düzenli ordu benzeri eğitimleri (*talim ve taallüm*) de başlamıştır.⁵⁹ Kısa bir süre sonra ise Evlâd-ı Fâtihân'dan birlikler oluşturulmuş, ayrıca yeni kurulmuş bu birliklere subay atamaları da yapılmıştır.⁶⁰

Evlâd-ı Fâtihân için 1827'den itibaren yapılmaya başlayacak nüfus sayımları ve 1828'de yürürlüğe girecek nizamnamenin daha ocağın kaldırıldığı 1826 yılının içinde planlanmaya başladığı anlaşılmaktadır. Zira tahminen H. 29.12.1241 (M. 4 Ağustos 1826) olarak tarihlendirilen bir belgede teşkilatın mevcut durumuna dair önemli bilgiler mevcuttur.⁶¹ Belgede öncelikle Evlâd-ı Fâtihân gruplarının H. 1163'ten (M.1749-1750) beri yoklanmadığı, bu yıldaki sayılarının ise 6.753 olduğu ifade edilmektedir. Devamında ise mukataa sahiplerinin mevcut düzene aykırı ve; *"...aslından Evlâd-ı Fâtihân denilenin cümlesi ehl-i İslam'dan iken sonradan bazı reaya karyeleri dahi bunlara idhal*

55 BOA, C.ML, 148-6260, (5 Nisan 1814).

56 H. 1235'den beri (M.1821-1822) Toyran kazasında devletin parasından çalan, ahaliye gereksiz yere hapis cezası veren, kol koparmaktan, adam katletmeye kadar envai çeşit uygunsuzluklar yaptığı söylenen Çeribaşı Mehmet'in vukuatları için bkz. BOA, C.ADL. 104-6236, (27 Temmuz 1822).

57 Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler*, s.256; Özcan, "Evlâd-ı Fâtihân'ın Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusuna İlhakı", s.237-246. Yaramış, "II. Mahmut'un Evlâd-ı Fâtihân'ı Islahat Çabası", s.317-325.

58 Özcan, "Evlâd-ı Fâtihân'ın Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusuna İlhakı", s.237.

59 Yaramış, "II. Mahmut'un Evlâd-ı Fâtihân'ı Islahat Çabası", s.318.

60 Fâtihân neferatından kurulmuş olan dört taburun on üçüncü alay olarak adlandırılmasına karar verilerek miralaylığına sekizinci alay kaymakamı Hacı Ahmet Bey tayin edilmiştir. Alayın kaymakamlığına Tophane-i Amire taburu sabık binbaşısı Ahmet Ağa ve alay emniğine ise beşinci taburun sabık binbaşısı Hacı Osman Ağa atanmıştır. Bkz. BOA, HAT, 308-18234.

61 BOA, HAT, 311-18379.

olunarak bunlardan bir mahalle asker tayin olundukta o makule reaya karyelerinden asker bedeli gibi istedikleri kadar akçe alınmak i’tiyad olunmuş...” denilerek aslında gayrimüslimlerin mali gerekçelerle 18. yüzyıldan itibaren Evlâd-ı Fâtihân’a dâhil edilmelerinden de şikayet edildiği görülmektedir.⁶² Şu anki durumdaysa Müslüman olan asıl Fâtihân mensuplarından *muti*, *münkad* ve *işe yarar* olanlarından sekiz, on bin asker çıkartılabileceği düşünülmektedir. Ayrıca Evlâd-ı Fâtihân taifesinin durumunu ortaya koymak adına görünürde eski tahrirler benzeri bir sayım yapılması önerilmiş ve böylece bunların her bir halini (vergi, mukataa, rüsumat ile yaşadıkları mahalle, köy, çiftlik ve nüfusları) araştırarak memurların yedlerine verilecek fermanlarla Selanik, Manastır ve Siroz’a gönderilmesi istenmiştir.⁶³ Bu iş için Muhallefat Halifesi Recai Efendi ile Hâcegândan İbrahim Nabi ve Ali Şahab Efendiler tayin edilmişlerdir. II. Mahmut’un teklif edilen bu hususları beğendiği gereğinin yapılmasını emrettiği görülmektedir.⁶⁴

Konuyla alakalı bir diğer önemli yazışma 29 Aralık 1826 tarihlidir. Bu dönemde Evlâd-ı Fâtihân zabiti olarak mühim bir konumda olan Tevfik Bey’in yazdığı raporda İstanbul’dan görevlendirilen üç memurun bölgeye geldiğini, bunların kısa bir süre dinleneceğini, sayım için görevlendirilen kişilerin maiyetine kendisi tarafından güvenilir kâtipler verildiğini ve kısa bir süre sonra Evlâd-ı Fâtihân’ın bulunduğu kazaların tahrirlerine başlanacağını bildirilmiştir. Sayımlar esnasında bir kişinin bile *ketm* ve *ihfa* olunmaması için kazalardaki çeribaşı, imam ve muhtarlar da uyarılmıştır.⁶⁵ Ahmet Tevfik Bey’in izahları çok açık şekilde bir önceki paragrafta belirtilen hususların yapılması için merkezi idarenin harekete geçtiğini göstermektedir. Nitekim tahrir memurları da kısa bir süre sonra sayım ve yazımları gerçekleştirmişlerdir. Zira M.1827-1828 (H.1243) yıllarına ait ve farklı kazalardaki (Drama, Toyran, Kelemerye vb.) Evlâd-ı Fâtihân nüfusuna dair pek çok defter mevcuttur.⁶⁶ Bu açıklamalarla beraber konu çerçevesinde son bir hususun

62 BOA, HAT, 311-18379. Fâtihân’a dâhil zımmilere bir başka bir örnek için bkz. C.DH, 205-10245, (12 Şubat 1831).

63 “Zahir halde Evlâd-ı Fâtihân taifesinin neferat ve karyelerini kuyud-u kadimlerine tatbiken tahkik ve tahrir eylemek ve hafî memuriyetleri dahi Evlâd-ı Fâtihânın her bir ahval ve varidat ve mukataa sahiplerine vergilerini yekan yekan tahkik ve taharri maksudı olmak üzere hademe-i devlet-i aliyyeden Selanik ve Manastır ve Siroz taraflarına başka başka birer mübaşir tayin ve yedlerine cebe defteri misüllü birer kıta münakkah defter ita ve Selanik mutasarrıfı ve Manastır Kaymakamı ve Siroz Ayanına hitaben Divan-ı hümayundan iktizasına göre üç kıta evamir-i aliye isdar olunarak bunlar mahallinde hidmet-i mübaşiriye namı ve nam aher ile bir akçe ve bir habbe almayup yedlerine verilecek talimat mucibince ber vefk-i matlub-u aliye celbi ve hafî muktezayı memuriyetlerini icra iderek yoklayacakları neferatın esami ve âdalarını ve virdikleri vergi ve rüsumatlarını sahihen defter idüp getürmek üzere memur tayin olunmuş...” BOA, HAT, 311-18379.

64 İbrahim Nabi ve Ali Şahab Efendilerin ilk genel sayımda görev aldıkları anlaşılmaktadır. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*, DİE, Ankara, 1995, s.197, 210.

65 “taife-i Fâtihân seksen seneden beri yoklanmadığından ve mikdar-ı kura ve neferatları malum olmadığından keyfiyet ve kemiyetini istihzarı ve sonra iktizasına göre tertib ve tanziminin ibtidarı zımmında bu defa bil-cümle kazahada mevcut olan kaffe-i Fâtihânın yoklanıp tahrir olunmasına dair sudur iden üç kıta emr-i celilü’ş-şan celadet [...] hamil olan mütehayyızan hademe-i devlet-i aliyye [...] ve hâcegan-ı Divan-ı hümayundan Recai Efendi ve Ali Şahab Efendi ve İbrahim Nabi Efendi hazeratı bendeleri bundan akdem vurud iden birkaç gün bu tarafda ikametle ber mantuk-ı evamir-i aliyye her biri memur oldukları kollara şitaban olarak.” BOA, AE.SMHD.II, 48-3135.

66 Bu defterlere ve tarihlerine kısaca değinen bir çalışma için bkz. M. Mesut Özekmekçi, “Osmanlı Devleti’nin İlk Genel Sayımının Öncüsü Olarak Önerilen Sayımlar”, *Kesit Akademi*, C.6, S.25, 2020, s.155-156.

daha belirtilmesi gereklidir. İlk vesikada son tahririn H.1163'te (M.1749-1750), Ahmet Tevfik Bey'in raporunda ise seksen seneden beri yapılmadığı belirtilmektedir. Aslında her iki belge de uzun süreden beri Fâtihân unsurlarının sayımlarının yapılmadığı belirtir. Hâlbuki yukarıda değinildiği üzere Evlâd-ı Fâtihân gruplarına ait 1809'da yapılmış bir yoklama mevcuttur.

Evlâd-ı Fâtihân gruplarından yeni orduya nefer devşirilmesi için 1827 ve 1828 yıllarında nüfus tahrirleri yapılması oldukça önemli bir husustur. Çünkü bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Rumeli'deki ilk nüfus sayımlarının H. 1246'da (M.1830-1831) başladığı ifade edilmektedir.⁶⁷ Buna karşın yukarıda da söylendiği üzere genel sayımlardan önce Selanik ile Manastır'daki Evlâd-ı Fâtihân mensuplarına yönelik olarak yapılmış olan çeşitli nüfus tahrirleri mevcuttur ve bunların Osmanlı coğrafyasındaki – İstanbul'la beraber- ilk sistematik nüfus sayımları olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁸

Bununla beraber merkezi idare sayımlarla her ne kadar Fâtihân taifesinin her hallerini tüm yönleriyle ortaya konulmasını istemiş olsa bile Avrathisar nüfus defterinin esasen askere alınabileceklerin tespitine dönük olarak hazırlanmış olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹ Aşağıda Avrathisar nüfusuyla alakalı kısımda 1827-1828 sayımının şekli ve kaza nüfusuyla alakalı çeşitli izahlar yapılacaktır. Sözü edilen yıllara ait ve tespit edilebilen defterler üzerinden Rumeli'deki Evlâd-ı Fâtihân nüfusunun miktarı şöyledir:

Tablo 11: 1827-1828 Yılları Arasında Evlâd-ı Fâtihân Nüfusu.

Fon	Yer	Nüfus
NFS.d 4990	Kelemerye ve Bazargah	1.701
NFS.d 4544	Drama	890
NFS.d 4881	Toyran	1.862
NFS.d 4903	Karadağ	2.504
NFS.d 4851	Avrathisar	1.935
NFS.d 5063	Vodine	793 ⁷⁰
NFS.d 5078	Yenice-i Vardar, Vodine, Avrathisar, Lankaza, Boğdan, Kelemerye, Bazargah, Vardar-ı Sağır ve Kebir. ⁷¹	2.483
NFS.d 5538	Tikveş, Radovişte, İştıp	5.051

67 Karal, *İlk Nüfus Sayımı*; Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1990, s.81-106; Nejdet Bilgi, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında", *Türk Yurdu*, Cilt: 19-20, Sayı:148-149, 1999-2000, s.117-124, Sedat Bingöl, "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallerin Nüfusu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.23, S.36, 2004, s.43-60.

68 Özekmekçi, "Osmanlı Devleti'nin İlk Genel Sayımının Öncüsü Olarak Önerilen Sayımlar", s.155.

69 Bu bağlamda Zihne kazasına ait defterin çok daha detaylı ve merkezi idarenin isteklerine daha uygun olduğu söylenebilir.

70 Muhtemelen bu defter eksiktir. Çünkü belge fiziksel olarak oldukça yıpranmış ve sadece üç sayfadandan ibarettir.

71 Bu defter Evlâd-ı Fâtihân'a dâhil çiftliklerdeki gayrimüslimlere aittir.

NFS.d 5491	İstarova (Ostorovo)	994
KK.d 3206	Zihne, Siroz, Timurhisarı, Petriç	4.522
D.CRD.d 40736	Boğdan, Lankaza, Vardar-ı Kebir ve Sağır, Karaferye	3.301
D.HSK.d 25919	Ostrova, Manastır, Florina, Tikveş, Radovişte, İştib ⁷²	164
D.HSK.d 25920	Usturumca	485
Toplam		26.685

1827-1828'de Avrathisar'daki Evlâd-ı Fâtihân Nüfusu

Bu yıla ait nüfus defterinin kapağında *Avrathisar kazasına tabi Fâtihân Mahallatı* ifadesi bulunmakta, defterin girizgâhında ise *Selanik sancağında Avrathisar kazasında vaki kura ve mahallatda olan neferat* yazmaktadır.⁷³ Defterde herhangi bir tarih yoktur. Ancak, evrak Osmanlı arşivinde 29.12.1243 (13 Temmuz 1828) olarak tarihlendirilmiştir. 1827'den itibaren başlayan nüfus sayımları ile aynı yılda Evlâd-ı Fâtihân yoklamalarının yapılması konusunda verilen emirler ile defterin fiziksel özelliklerinin bu döneme ait diğer Evlâd-ı Fâtihân defterleriyle benzerlikler taşıması da göz önüne alındığında 4851 no.lu nüfus defterinin H. 1243 (1827-1828) yılına ait olduğu kesindir.

Oldukça temiz bir rika hattıyla yazılmış olan vesikada kişilerin kendi adlarıyla, baba adları yer almakta (Halil veled-i Ahmed) ve bunların üzerinde sürhle kaydedilenlerin fiziksel durumlarına dair açıklamalar bulunmaktadır. Kaza nüfusu Asakir-i Mansure-i Muhammediye Kanunnamesindeki yaş hükmüne göre ayrılmıştır. Bu çerçevede nüfus askerlik çağı gereğince en küçük ve en büyük yaş hadlerini belirten 15-40, ayrıca kişilerin fiziksel durumlarını sınıflandıran *tüvana* (güçlü-kuvvetli), *ihtiyar-alil-mariz-orta yaşlı*, *ondan on beş yaşına kadar* şeklinde tasnif edilmiştir.⁷⁴ Bu bağlamda tahrir esnasında yaşlı askerliğe elvermeyenlerin yazılmasının nedeni gelecekteki potansiyel nefer adaylarının erkenden tespiti olmalıdır.⁷⁵ Ayrıca tahriri yapılan şahıslar içerisinde akrabalık bağı varsa (kardeşi, oğlu vb.) bunlar da kayıtlara geçirilmiştir. Buna karşın kazada Evlâd-ı Fâtihân neferatının barındığı hane sayısı ise yazılmamıştır. Kaydedildikleri mahallelerde imam yahut hatip gibi toplumda itibarlı meslekleri yapanların ayrıca belirttiği görülür. Muhtemelen imam ve hatiplerin sosyal çevrelerindeki etkilerine ek olarak bunların özellikle ifade edilmesinin bir diğer sebebi de Tevfik Bey'in raporu olsa gerektir. Çünkü sözü edilen raporda askeri eğitime nezaret etmeleri düşünülen sorumlulardan birisi de imamlardır.⁷⁶

Tahrir edilen bazı kişilerin isimlerinin üstünde *muallem* notu bulunmaktadır. Bu ifade kaza nüfusu içindeki askeri manada eğitilmiş/talimli olanları işaret etmektedir.

72 Taşrada ve sekban olanların yazıldığı defterdir.

73 BOA, NFS.d 4851, s.4.

74 Bahsettiğim bu husus ufak farklarla diğer kazalar için de geçerlidir. bkz. BOA, NFS.d; 4990, 4544.

75 BOA, NFS.d 4851, s.14

76 Özcan, "Evlâd-ı Fâtihân'nın Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusuna İlhakı", s.237

Bununla beraber mualllem olarak belirtilmiş kişi sayısı oldukça azdır. Muallmelere ek olarak Sekban olanlar da *Sekbanlıkta* notuyla kaydedilmişlerdir. Sadece bir kişi için *orduda* ifadesi kullanılmıştır ki bu kişi de Asakir-i Mansure-i Muhammediye'ye katılmış olmalıdır.

Tahririn pratik amacına paralel kazadaki erkek nüfusun tamamının sayılmadığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede sayıma göre kazada en küçüğü on yaşında olmakla 1.874 Müslüman Evlâd-ı Fâtihân mensubu vardır. Bu nüfusun %55'i tüvana, %30'un kırk yaş üstü ve ihtiyar geri kalanının ise on-on beş yaş arasında olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle yapılabilecek bir başka değerlendirmeyle tüvanaların Mansure ordusu içinde aktif olarak askerlik görevini yapabilecek kişi/kişiler oldukları söylenebilir. Bu durumda kırk yaş üstü olduğu ifade edilen %30'luk kitle ise askere alınamayacaklar olarak değerlendirilebilir. Ayrıca defterdeki tüvana, mualllem ve sekban olanların önemle belirtilmesi bu sayımın askeri niyetlerle yapıldığını şüpheye yer bırakmamaktadır.

Tablo 12: Hatip, İmam, Mualllem, Sekban vb.

Yer	Hatip	İmam	Mualllem	Sekban	Topal	Orduda
Mayadağ Çavuşlu Mah.	1	1	6	1	1	-
Kara Sinanlı Mah.	-	1	3	-	-	-
Mayadağ Mah. Alçaklı Mah.	-	1	2	-	-	-
Mayadağ Mahallatından Kurnacit (?) Mah.		1	1			
Selimli Mah.	-	1	1	2	-	-
Davarlı nam-ı diğer Dereli Mah.	-	1	2	-	-	-
Bekirli Mah.	-	1	1	-	-	-
Seyidli Cem.	-	2	2	-	-	-
Devecili Mah.	-	1	1	1	-	-
Çınarlı Dere Cemaati	-	1	1		1	-
Çokallı Mah.	-	-	-	-	-	-
Oravitçe nam-ı diğer Rahovitçe Karyesi	-	1	1		-	-
Çallı Mah.	-	2	2	-	1	-
Kıraşnalı Mah.	-	1	-	-	-	1
Öksüzlü Cem.	-	1	2	2	1	-
Potreş Mah.	-	1	1	-	-	-
Hacı Yunuslu Mah.	-	-	-	-	-	-
Kürküt Mah.	-	1	1	2	-	-

Virlan Karyesi	-	1	1	-	-	-
Bayrak Karyesi		1	2			
Kara Sula Karyesi		1	1			
Mahalle-i Cedid	-	-	-	-	-	-
Akça Kilise	-	-	-	-	-	-
Hasan Obası Karyesi	-	2	1	-	-	-
Durasanlı Karyesi	-	1	1	-	-	-
Kavaklı Mah.	-	1	1	-	-	-
Sarı Göl Karyesi	-	1	1	-	-	-
Kara Pınar Karyesi	-	-	1	-	-	-
Yaycılar Mah	-	1	-	-	-	-
Toplam	1	27	37	8	4	1

Kazadaki en kalabalık mahalle Mayadağı'ndaki Çavuşlu mahallesidir. Çavuşlu mahallesinden sonra ise en kalabalık yer Kara Sinanlı mahallesidir. Akça Kilise karyesi ise en az nefer barındıran mahaldir. Kazada 8 köy, 25 mahalleye dağılmış durumda olan Evlâd-ı Fâtihân gruplarının ayrıca bağlı oldukları üç tane de cemaat mevcuttur. Bunlar içerisinde yer alan Öksüzler cemaati anlaşıldığı kadarıyla varlığını üç asırdır sürdürmektedir ve bu cemaate dâhil olanlar sekiz farklı mahallede ikamet etmektedirler. Buna ek olarak bu tahrirde kayıtlara geçen diğer iki cemaat ise Çınarlı Dere ve Seyidli cemaatleridir.

Tablo 13: 1827-1828 Yılında Avrathisar'daki Müslüman Evlâd-ı Fâtihân Nüfusunun Mahalle ve Köylere Dağılımı⁷⁷

Yer	Tüvana	Alil ve İhtiyar ve Orta Yaşlı	10'dan 15 Yaşına Kadar	Toplam
Mayadağ'da Çavuşlu Mah.	210	73	18	301
Kara Sinanlı Mah.	120	61	28	209
Mayadağ Mahal- latından Alçaklu Mah.	83	41	17	141
Mayadağ Mahalla- tından Kurnacit (?) Mah.	32	21	6	59
Selimli Mah.	26	14	16	56
Davarlı nam-ı diğer Dere Mah.	17	15	2	34
Bekirli Mah.	26	11	6	43
Seyidli Cemaati	25	19	17	61

77 BOA, NFS.d 4851, s.1-14.

Devecili Mah.	27	12	7	46
Çınarlı Dere Cemaati	35	29	13	77
Çokallı Mah.	5	2	2	9
Orevitçe nam-ı diğ-er Rahovitçe Karyesi	20	21	9	50
Çallı Mah.	46	40	17	103
Kıraşnalı Mah.	35	20	9	64
Öksüzlü ⁷⁸ Cemaati	26	24	8	58
Potreş Mah.	8	7		15
Hacı Yunuslu Mah.	19	14	8	41
Kürküt Mah.	59	15	24	98
Vırlan Karyesi	49	49	14	112
Bayrak Karyesi	66	34	23	123
Kara Sula Mah.	7	8	1	16
Mahalle-i Cedid	3	4		7
Akça Kilise Karyesi	2			2
Hasan Obası Karyesi	29	8	4	41
Durasanlı Karyesi	11	4	1	16
Kavaklı Mah.	10	3		13
Sarı Göl Karyesi	23	13	3	39
Kara Pınar Karyesi	10	13	2	25
Yaycılar Mah.	11	3	1	15
Toplam	1040	578	256	1874

Bu tahrirde geçmiş dönemde Evlâd-ı Fâtihân neferatının bulunduğu ancak 1827-1828 sayımında kimsenin yaşamadığı, terk edilmiş diyebileceğimiz köyler de belirtilmiştir. Bunlar *Tuğçalı, İlcalı maa Turhanlı ve Tulçalı Davudlu nam-ı diğ-er Sokullu (?)* isimli köylerdir ve nüfus defterlerine *na-mevcut* olarak geçmişlerdir.⁷⁹ Ek olarak 4851 numaralı nüfus defterinde yedi adet çiftlik olduğu görülmektedir. Bunlardan ikisi Yusuf Paşa'nın geri kalanlarının ise *beş nefer kimesnenin tasarruflarında* olduğu belirtilmektedir. Deftere geçmiş yedi çiftlikte toplam altmış bir gayrimüslim bulunmaktadır.⁸⁰ 4851 nolu nüfus

78 Bu cemaatin dağıldığı mahalleler şunlardır; Çalışlı, Kesmeli, Hüsamlı, Deresli, Muhaylı, Hacılar, Tokuşlu, Caibli (?). BOA, NFS.d 4851, s.10

79 18. yüzyılda bu köylerde Fâtihân neferati bulunmaktadır.

80 Bu çiftliklerden 1 tanesi Akçe Kilise karyesinin çiftliğe döndürülmesiyle ortaya çıkmıştır. Bkz. BOA, NFS.d, 4851, s.12. Kara Sula köyünde üç adet çiftlik bulunmaktadır. Bkz. BOA, NFS.d, 4851, s.12. Yusuf Paşa'nın tasarrufunda olan çiftliklerden bir tanesi Durasanlı bir diğ-eri ise Karapınar köyündedir. Bkz. BOA, NFS.d, 4851, s.13.

defterine ek olarak aynı yıla ait bir başka nüfus defterinde Avrathisar kazasında ayrıca sekiz tane daha çiftlik olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan bir tanesi Alçaklı Numan ve ortakları, iki tanesi Molla İbrahim ve ortakları, beş tanesi ise Abdülrahman Ağa tasarrufundadır. Bu çiftliklerde ise toplam yüz seksen sekiz gayrimüslim vardır.⁸¹

1830 Nüfus Sayımında Avrathisar Nüfusu

Osmanlı Devleti'nin ilk nüfus sayımlarının H. 1246 (M.1830-1831) yıllarında yapıldığı daha önce belirtilmiştir. Bu çerçevede Avrathisar kazasındaki bir diğer nüfus sayımının tarihi 27 Kasım 1830'dur. 1830 sayımının 1827-1828 tahriri ile bazı benzerlikleri ve farklılıkları vardır. 1830'a ait nüfus defteri tıpkı 1828'deki gibi askeri amaçlara göre düzenlenmiştir. Defterde orduya alınabilecekler mimlenip sayfa altında *yarar* lafzıyla yekûnları verilmiştir.

1830 tahririnin 1828'e göre en temel farklılığı ise din, yaş vb. ayrımların yapılmayarak kazanın tüm erkek nüfusunun kaydedilmesidir. Buna karşın Fâtihân tairesine dâhil olmuş olan Kıptilerin askere alınması düşünülmediğinden sayıları ayrı şekilde özetlenmiştir.

Kazadaki ilk sayım için beş farklı defter oluşturulmuştur. Bunlardan ilki Evlâd-ı Fâtihân teşkilatı içinde yer alan Müslümanlara aittir.⁸² Fâtihân nüfusun 1828 ve 1830 verilerini kıyasladığımızda 1827-1828'de tüvana sayısının oldukça fazla olduğu görülür. Buna karşın 1830 sayımında tüvana nüfus %30 azalmış, çocuk ve yaşlıların sayısı ise artmıştır. Bunun en olası sebebi nüfus tahrirlerinin askere alınabileceklerin/alınacakların tespiti için yapıldığının ahali tarafından anlaşılması olmalıdır. Bu konuda verilebilecek bir örnek de mevcuttur. 1828 tahririnde Kara Sinanlı mahallesinin imamı olan İbrahim Efendi'nin Mehmed adında on iki yaşında bir oğlu olduğu görülmektedir.⁸³ 1830 tahririnde ise İbrahim Efendi'nin aslında on dört yaşına gelmesi gereken ya da büyümesi gereken oğlu Mehmed bu sefer küçülmüş ve sekiz yaşında olarak kaydedilmiştir.⁸⁴

Kazada nüfusun en yoğun olarak bulunduğu mahal 239 kişiyle Bayrak karyesidir. Kesmeli mahallesi ise kazanın en seyrek nüfuslu yeridir ve burada sadece 4 kişi mevcuttur.

Tablo 14: 27 Kasım 1830'da Avrathisar'da Fâtihân Nüfus

Yer	Kıpti	Sığar	Elyevm Tahrir	Yarar	İhtiyar	Yekûn
Rahoviçe Karyesi	0	23	1	21	23	68
Kara Suvla Karyesi	29	19	1	14	14	77
Kara Sinanlı Karyesi	0	51	18	84	55	208
Eğri Bucak Mah.	0	8	9	7	10	34

81 BOA, NFS.d 5078, s.13-14.

82 BOA, NFS.d 4853, *Defter ehl-i İslam an Evlâd-ı Fâtihân kaza-i Avrathisarı*

83 BOA, NFS.d 4851, s.5

84 BOA, NFS.d 4853, s.5

Destarlı Mah.	4	6	6	11	9	36
Saraçlı Mah.	5	8	0	5	10	28
Suluş Mah.	0	10	6	8	12	36
Baraklı Mah.	0	7	3	7	4	21
Hacı Bali Mah.	0	5	1	5	8	19
Mazarlı ? Mah.	0	23	5	33	34	95
Cami Mah.	0	14	5	15	14	48
Sevinçli/Sevitçi (?) Mah.	0	15	2	17	19	53
Givanlı (?) Mah.	0	15	6	10	20	41
Çalışlı Mah.	0	22	13	18	18	71
Suvlalı Mah.	0	9	1	10	11	31
Kurnacit (Gurnacit)	0	29	7	26	28	90
Hace Obası Mah.	0	9	5	14	11	39
[...] Mah.	0	9	2	10	9	30
Aşağı Mah.	0	2	1	5	3	11
Hamzalı Mah.	0	7	3	2	2	14
Bekirli Mah.	0	36	8	29	17	90
Selimli Mah.	7	39	7	27	14	94
Edesli (?) Mah.	0	12	4	7	8	31
Seyidli Mah.	0	12	4	8	6	30
Çokallı (Çuğallı) Mah.	9	8	0	3	2	22
Davarlı Mah.	0	33	4	19	12	68
Devecili Mah.	0	20	6	16	15	57
Böbrekli/Büyüklü (?) Mah.	0	71	3	23	41	138
Kıraşnalı Mah.	0	30	5	28	12	75
Hüsamlı Mah.	0	9	0	7	8	24
Potreş Mah.	0	11	3	13	5	32
Çalışlı Mah.	0	10	1	5	4	20
Kesmeli Mah.	0	0	0	3	1	4
Deresli Mah.	0	0	1	3	1	5
Devrekli (?) Mah.	0	4	0	4	1	9
Caib (?) Mah.	0	2	1	4	4	11
Uzunoğlu Mah.	0	11	0	4	6	21
Mahali Mah.	0	5	0	5	3	13
Tokuçlu Mah.	0	5	0	3	3	11

Hacı Yunus Mah.	3	24	1	19	18	65
Kürküt Mah.	0	59	10	31	27	127
Vıralan Karyesi	5	18	18	18	26	85
Kulübeler Mah.	0	2	1	1	5	9
Bayrak Karyesi	0	99	13	65	62	239
Kara Pınarlı Karyesi	0	27	1	11	10	49
Yeni Mahalle Karyesi	0	1	0	6	4	11
Yaycılar Karyesi	0	16	0	9	5	30
Sarı Göl Karyesi	0	33	0	17	19	69
Kavaklı Karyesi	4	7	1	4	5	21
Hasan Obası Karyesi	11	29	4	16	17	77
Durasanlı	0	12	2	4	10	28
Toplam	77	936	193	734	685	2625

Kazaya ait bir başka nüfus defteri hanekeş hükmüne giren Müslümanlara aittir. Bu defterin tasnifinde de askeri amaçlar gözetilmiştir. Askere alınmayacak Kıpti nüfus yine ayrıca belirtilmiştir. Bu çerçevede celp edilebilecek nüfusun toplamı 167 toplam Müslüman nüfus ise 743'tür.

Tablo 15: 27 Kasım 1830'da Avrathisar'da Hanekeş Müslüman Nüfusu

Yer	Kıpti	Sağır	Yarar	İhtiyar	Yekûn
Kılıkış Karyesi	12	39	25	20	96
Armutçu Karyesi	19	10	6	5	40
Haydarlı Karyesi	5	6	3	2	16
Âşıklı Karyesi	2	11	1	11	25
Sersemlı Karyesi		3		7	10
Kalinova Karyesi	48	5	2	7	62
Çidemli Mah.		5	6	13	24
Gevgili Karyesi	3	15	5	9	32
Merzen Karyesi	15	12	16	18	61
Predeyiç Karyesi		15	15	17	47
Nurvence (?) Karyesi	2	8	11	15	36
Boğdanice Karyesi	10	34	40	25	109
İstoban (?) Karyesi		8	2	7	17

Erikli Karyesi	20	18	10	9	57
Böbrek (?) Karyesi		18	6	5	29
Boğreviç Karyesi		19	11	18	48
Avrathisarı Karyesi		7	6	7	20
Sarı Köy Karyesi		6		2	8
[...] Karyesi		2	2	2	7
Toplam	136	241	167	199	743

Üçüncü defterde başka kazalardan gelerek Avrathisar'da çalışan ve yabancı olarak tarif edilen nüfusa dair veriler vardır.⁸⁵ Defterdeki Müslümanlar *tüvana, müsün, sabi*, gayrimüslimler ise ödedikleri cizye türüne göre *a'la, evsat, edna* olarak özetlenmişlerdir. Müslüman sayısı 319, reaya sayısı ise 232'dir.

Geriye kalan iki defter ise çiftliklerdeki gayrimüslim Fâtihân reayası⁸⁶ ile gayrimüslim hanekeşlerindir.⁸⁷ Çiftliklerdeki reaya sayısı 26'sı Kıpti, toplam 672'dir. Hanekeş gayrimüslim nüfusun toplamı ise 93'ü Kıpti, 9 tanesi cizyeden muaf olmakla birlikte toplam 6.138'dir. Nüfus defterlerinden çok açık şekilde anlaşıldığı üzere kazadaki Müslüman nüfusunun çok büyük çoğunluğu Evlâd-ı Fâtihân taifesindedir. Gayrimüslim nüfus içinde de Evlâd-ı Fâtihân hükmünde bulunanlar olmakla birlikte bunların sayısı hanekeş zimmilere göre oldukça azdır.

Tablo 16: 1830'da Avrathisar Nüfusunun Dağılımı⁸⁸

Grup	Nüfus
Fâtihân Müslüman	2.625
Hanekeş Müslüman	743
Fâtihân gayrimüslim	698
Hanekeş gayrimüslim	6.138
Yerli ve Yabancı	515
Toplam	10.719

85 BOA, NFS.d 4854, *Defter-i yabancı Müslim ve reaya Fâtihân ve hanekeşan kaza-i Avrathisarı*. Defterde yapılan bir kayıt örneği şu şekildedir; *Zihne kazası ahalisinden olup üç mahdan beru Avrathisar hâkimi efendi mumaileyhin hizmetinde müstahdem idüğü ya da Vardar nahiyesine tabi Kadı karyesi reayasından olup bir aydan beru iyal ve evladyıla hanekeşan karyelerinden Haydarlı karyesine gelip hizmetkarlık ittüğü vb.*

86 BOA, NFS.d 4856, *Defter-i reaya-ı Fâtihân kaza-i Avrathisarı*

87 BOA, NFS.d 4855, *Defter-i reaya-ı hanekeş kaza-i Avrathisarı*

88 E.Z. Karal, Avrathisar nüfusunu özetlediği bölümde kazadaki Müslümanların 3.178, Gayrimüslimlerin ise 6.949 kişi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, kazada 332 kişilik bir Kıpti nüfus ile birlikte toplam nüfus 10.459 kişidir. Aslında nüfus defterine göre kazadaki Müslüman nüfus toplamı 3.176'dır. Ayrıca, bizim tespit ettiğimiz rakamla (10.719) Karal'ın verdiği (10.459) farklı olmasının temel sebebi de kazadaki yabancı nüfusa ait olan ve Müslümanlarla gayrimüslimlerin karışık olarak yazıldığı defterdir. E.Z. Karal'ın aktardığı yekûna yabancılar defterindeki Müslümanların tamamı dâhil olmayıp sadece askere alınabilecek *yarar* nüfus dâhil edilmiş ve 10.549 rakamına da bu şekilde ulaşılmıştır. Bkz. Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, s.63-64.

1850'ye Kadar Avrathisar Nüfusu

1830-1831'de başlayan nüfus sayımlarından sonra taşradaki nüfusun altı ayda bir yoklanmasının emredilmesi dışında 1834'ten sonra Redif Teşkilatı'nın kurulması sebebiyle yapılmış olan sayım ve yazımlar da mevcuttur. Bu çerçevede 1833, 1835, 1839 ve 1844 yıllarına ait defter verileri ele alınarak, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Avrathisar nüfusunun bileşenleri ortaya konulacaktır. Bu sayımlarda kadın nüfusun yazılmadığını hatırlatmamız gerekir.

H. 29.12.1248 (M 19 Mayıs 1833) tarihli icmal deftere göre 1833'te Avrathisar'daki Müslüman nüfus sayısının önceki tahrirlere göre oldukça arttığı görülmektedir. Buna göre hanekeş nüfus 990, Fâtihân taifesinin nüfusu ise 4.207'dir. Kazadaki Müslümanların toplamı ise 5.197'dir.⁸⁹ Hanekeş gayrimüslim sayısı 6.515, Fâtihân zımmi sayısı 1.159, toplam Gayrimüslim nüfus ise 7.664'tür.⁹⁰

20 Ocak 1835'e gelindiğinde kazadaki Müslüman hanekeş sayısı 1.263, Fâtihân taifesi ise 4.272, Müslümanların toplam nüfusları ise 5.535'tir.⁹¹ Gayrimüslim Fâtihân sayısı 1833'e göre azalarak 797 kişiye gerilemiştir. Hanekeş zımmi sayısı ise 1833'e göre artarak 6.801'e yükselmiştir.⁹² Kazaya ait yabancılar defterinde ise 8 Müslüman, 96 Hristiyan, 230 Kıpti olmak üzere toplam 334 kişi yazılmıştır.⁹³ Bu bağlamda kazanın toplam erkek nüfusu 13.467 kişidir.

6 Ağustos 1839'da kazadaki Fâtihân nüfusun sayısı 4.967, hanekeş Müslüman sayısı 1.125'tir. Kıpti Müslüman nüfusun sayısının bu tarihte ciddi oranda arttığı görülmektedir. Zira Kıptilerin hanekeş sayısı 964'e, Kıpti Müslüman Fâtihân sayısı ise 4.119'a ulaşmıştır. Ayrıca kazada yabancı hükmünde 376 Müslüman Kıpti daha vardır. Bu çerçevede kazadaki toplam Müslüman erkek nüfus sayısı 11.551'dir. Kazadaki zımmi sayısı ise 298'i yabancı, 8.547'si yerli ve 68 gayrimüslim Kıpti olarak toplam 8.913'tür. Kazanın toplam erkek nüfusu ise 20.464'tür.⁹⁴

3 Kasım 1839'da yayınlanan Tanzimat Fermanıyla Osmanlı Devleti'nin din ve millet fark etmeksizin askerliği tüm tebaa için zorunlu hale getirmeyi hedeflediği bilinmektedir. Buna karşın fermana vatani bir hizmet olarak addedilen askerlik görevini çok büyük oranda Müslümanlar yerine getirmiştir. Bu çerçevede fermanın askerlik üzerine getirmeyi hedeflediği yeni düzen Evlâd-ı Fâtihân gibi nesilden nesle aktarılan⁹⁵, görev karşılığı çeşitli vergi muafiyetleri ile ayrıcalıklara sahip ve de bir nevi profesyonel askerlik sayılabilecek bu sistemin ortadan kaldırılmasına giden süreci de başlatmış ve teşkilat 1845'de ilga edilmiştir.⁹⁶

89 BOA, NFS.d 5106, s.2-4

90 BOA, NFS.d 5106, s.6-9.

91 BOA, NFS.d 4859.

92 BOA, NFS.d 4861. Bu sayımda Fâtihân taifesinden olan gayrimüslimler için ayrı bir defter tutulmamıştır. Kazanın yerlisi olan tüm gayrimüslimler tek bir defterin içine kaydedilmiştir. Ancak Fâtihân hükmünde olan reaya defterde ayrıca belirtilmiştir. Bkz. BOA, NFS.d 4861, s.126.

93 BOA, NFS.d, 4860.

94 BOA, NFS.d 6907, s.1.

95 Konuyla alakalı bir örnek için bkz. C.DH. 195-9703, (27 Eylül 1802).

96 Arslan, "Evlâd-ı Fâtihân Teşkilatının Kaldırılması", s.41.

Nitekim Avrathisar'ın H. 1260 (M.1844-1845) yılına ait bir icmal defterinde Fâtihân lafzından hiç bahsedilmemesi de bu minvalde değerlendirilebilir. Bu çerçevede evrakta kaza nüfusu Müslüman, Kıpti Müslüman, gayrimüslim ve Kıpti gayrimüslim olarak tasnif edilmiştir. Bu yılda kazadaki Müslümanların 2.579 hanede, 6.792 kişi olduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslim sayısı ise 2.988 hanede, 9.087'dir. Ayrıca kazada yabancı reaya olarak 209 kişi daha vardır. Kıpti Müslümanlar 92 hanede 268, gayrimüslim Kıptiler ise 63 hanede 154 kişilidir. Kazanın toplam nüfusu ise 1839'a göre azalarak 16.480'e gerilemiştir. Ayrıca bu yılda kazada toplam 55 mahalle, 70 köy, 33 çiftlik bulunmaktadır.⁹⁷

Askeri görevlerine bağlı olarak mali imtiyazları olan, devlet tarafından yarar ve güzide olarak adlandırılan Evlâd-ı Fâtihân Teşkilatı'nın 1845'te kaldırılmasına rağmen 19. yüzyılın ikinci yarısında pek çok kişinin bu yapıya mensup olduklarını söyleyerek bir zamanlar sahip oldukları imtiyazları kendi ihtiyaçları için kullanmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Mesela 6 Ağustos 1852 tarihli bir arzuhalde, Hüseyin isimli bir kişi içine düştüğü fakirlik ile sefaletten kurtulmak için Selanik dâhilindeki Karacaabad nahiyesinin *Fâtihân ahalisinden* ve de nahiyenin *eski çeribaşısı* olduğunu söyleyerek İstanbul'dan yardım istemektedir.⁹⁸ 1858'de Avrathisar'dan İstanbul'a göçmüş *bir kadın dahi* evinin tamiri için yardım isterken kendisini *bende-i Evlâd-ı Fâtihân-ı Avrathisarı Kaya cariyeleri* şeklinde tanımlamıştır.⁹⁹ Kişiler dışında devletin dahi bu tür davranışlar sergilemesi daha da ilgi çekicidir. Örneğin 1853'te muhtemelen Kırım Savaşı için Selanik valisine *Evlâd-ı Fâtihân'dan* sergerdeler ve bunlar vasıtasıyla iki-üç bin nefer yazılması emredilmiştir.¹⁰⁰ Dahası 1878'de bile Mirliva Ethem Paşa, bu taifenin her daim düzenli, cesur ve cengâver askerler olduğunu ve teşkilatın kaldırılmasının yanlış olduğunu da belirtmektedir.¹⁰¹

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de topraklarını büyütmesiyle birlikte Anadolu'dan pek çok Yörük ve Türkmen'in Balkan coğrafyasına yerleştirildiği ve bunların ocaklar şeklinde teşkilatlandırıldığı bilinmektedir. 1691 yılında ise bu taifeden oluşan yapı küçük değişikliklere uğramış ve Evlâd-ı Fâtihân ismiyle yeniden oluşturulmuştur. Evlâd-ı Fâtihân teşkilatının kurulmasıyla bu yapıya bağlı neferlerin kaç kişi oldukları, hangi mahallerde yaşadıkları tekrardan tahrir edilmiş ve bu bilgiler imkânlar dâhilinde zaman zaman güncellenmiştir.

16. yüzyıldaki ocak sayılarından hareketle yamak ve eşkinici olarak toplam sayısı 1000'den fazla olan Avrathisar Evlâd-ı Fâtihân neferatının sayısı 17. yüzyılın hemen başında düşmüştür. Buna karşın 18. yüzyıldaki tahrirlerden anlaşıldığı kadarıyla süreç içerisinde kazadaki Evlâd-ı Fâtihân mensuplarının sayısının yeniden arttığı da açıktır.

19. yüzyılda devletin yenilenmesi noktasındaki çabalar Evlâd-ı Fâtihân teşkilatına

97 BOA, NFS.d, 5108, s.2-9.

98 BOA, MVL, 118-57.

99 BOA, A.MKT.NZD. 252-65, (27 Şubat 1858).

100 BOA, İ.DH. 286-18017, (12 Aralık 1853).

101 BOA, TS.MA.e 457-6, (10 Kasım 1878).

da yansımıştır. Devletin hemen her dönem önemli bir askeri kuvvet olarak benimsediği, ayrıca iç güvenlik, vergi toplama vb. konularda da mühim roller yüklediği bu teşkilat, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yeni ordu için bir tür insan kaynağı olarak görülmüştür. Bu çerçevede söz konusu taifenin Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusuna dâhil edilmesi amacıyla bölgede 1827'den itibaren geniş çaplı nüfus sayımları başlamıştır. Sayımlardan anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Rumeli'nin çeşitli kazalarında yirmi beş binden fazla Evlâd-ı Fâtihân mensubu mevcuttur. Sayım sonrasında ise 1828'de bunlar için bir nizamname hazırlanarak, birlikler oluşturulmuş ve subay atamaları yapılmıştır. Buradan hareketle Evlâd-ı Fâtihân mensuplarının yeni orduya eklenmesi süreci de başlamıştır.

1827-1828'den teşkilatın 1845'teki ilgasına kadar Avrathisar'da pek çok defa askeri amaçlara bağlı olarak nüfus sayımları yapılmış, celp edilebilecekler tespit edilmiştir. 1827-1828 sayımı ile 1830-1831'deki *ilk ve genel nüfus sayımları* ve sonrasındaki tahrirlerin amacı göz önüne alındığında orduya alınabilecek kişilerin bulunabilmesi için öncelikle geleneksel askeri sınıfa dâhil olan unsurlardan başlandığı görülmektedir. Farklı yıllara ait nüfus defterleri Avrathisar'daki Evlâd-ı Fâtihân ile kazanın diğer sakinlerinin nüfuslarının arttığını göstermektedir. Nitekim 1830'daki ilk sayımda 10.000'den biraz daha fazla olan kaza nüfusunun, 1839'da 20.000 kadar olduğu, 1844'te ise biraz düşüşle 16.000'i geçtiği anlaşılmaktadır.

Bu çalışma her ne kadar temelde Avrathisar'daki Evlâd-ı Fâtihân nüfusuyla alakalı olsa da tespit ettiğimiz bazı bulgular literatürdeki Evlâd-ı Fâtihân kavramıyla ilgili yaygın bazı kanaatlerin gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Yukarıda da değinildiği üzere bu yapı temelde askeri bir oluşum olup, mensupları ayrıcalıklı bir zümredir. Ayrıca, teşkilatın etnik olarak Türk, dini olarak yalnızca Müslümanlardan oluştuğu kanaati yaygındır. Bununla beraber 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir teşkilat olma vasfını kaybeden bu yapının artık soyut bir forma dönüştüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Evlâd-ı Fâtihân tabirinin 1850'den sonra ayrıcalık yaratacak bir tür romantizm unsuru olarak kullanıldığı/kullanılmaya başlandığı görülür. 19. yüzyılın sonundan günümüze kadar gelen süreçteyse Evlâd-ı Fâtihân kavramı uzun süre Türk hâkimiyetinde kalan Rumeli coğrafyasına özlemle karışık bir aidiyet bağlamını almıştır. Bu hissiyatın arka planında büyük olasılıkla 93 Harbiyle başlayıp, Balkan savaşıyla devam eden Rumeli'den Anadolu'ya olan zorunlu göçler yatmaktadır. Nitekim Balkan kökenli Türklerin/Müslümanların büyük çoğunluğunun günümüzde dahi kendisini Evlâd-ı Fâtihân gruplarının manevi mirasçısı olarak telakki ettiği malumdur. Buna karşılık çalışmamızda öne çıkan bazı bulgular Evlâd-ı Fâtihân tahayyülüne aykırı bazı unsurlar barındırmaktadır. Zira 18. yüzyıl başlarından itibaren gayrimüslimlerin de Evlâd-ı Fâtihân teşkilatına dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar gayrimüslimlerin, Müslümanlar gibi cepheye gidip gitmedikleri belirsiz olsa da bunların bir şekilde Evlâd-ı Fâtihân'a mensup oldukları açıktır. Konuyla alakalı yazışmalarda Hristiyanların bu taifeye alınmasının kanuna aykırı ve Evlâd-ı Fâtihân yapılanmasının asli olarak Müslümanlardan oluşan bir teşkilat olduğu 19. yüzyıl ricali tarafından ifade edilmektedir. Buna karşın yüksek olasılıkla bir önceki asırda merkezi idarenin taşradaki otoritesinin azalması, mali ihtiyaçlar vb. sebepler

teşkilatın düzenine aykırı olduğu söylenen bu tarz uygulamaların bir şekilde hayata geçirilmesine neden olmuştur.

Evlâd-ı Fâtihân teşkilatına Gayrimüslimlerin girmiş olmasından duyulan rahatsızlığa rağmen 1845'e kadar teşkilata dâhil olup çeşitli ayrıcalıklara sahip olan zimmilere müdahale edilmediği anlaşılmaktadır. Bu durum, ihtiyaçlar ve imparatorluk realitesi içinde değerlendirilmelidir. Nitekim klasik dönemden beri Hristiyan Sipahi, Voynuk ve Martolos vb. isimlerle teşkil edilmiş ve Ortodoksların ağırlıkta olduğu yapıların imparatorluğa çok uzun süre askeri alanda hizmet verdikleri de bilinmektedir. Buradan hareketle Evlâd-ı Fâtihân teşkilatına zimmilerin dâhil edilmesi de pek şaşırtıcı olmasa gerektir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, A.DVNSMHM.d, 112-778.

BOA, AE.SMHD.I, 187-14534.

BOA, AE.SMHD.II, 48-3135.

BOA, AE.SSLM.III, 55-3271,169-10054, 98-5881.

BOA, A.MKT.NZD. 252-65

BOA, C.ADL, 104-6236.

BOA, C.AS, 1070-47107; 413-17090, 70-3305, 1143-50806.

BOA, C.DH, 195-9703, 205-10254.

BOA, C.ML, 148-6260, 37-1677

BOA, D.CRD.d, 40736.

BOA, D.HSK.d 25709, 25687, 25873, 25919, 25920.

BOA, HAT, 311-18379, 308-18234.

BOA, İ.DH, 286-18017.

BOA, İE.DH, 16-1456.

BOA, İE.TCT, 17-1899.

BOA, KK.d, 3206.

BOA, MAD.d, 520.

BOA, MVL, 118-57

BOA, NFS.d, 4544; 4851, 4853, 4854, 4856, 4859, 4860, 4861, 4881, 4903, 4851, 4859, 4990, 5063, 5078, 5106, 5108, 5491, 5538, 5711, 6907.

BOA, BOA, TS.MA.e 457-6.

Araştırma ve İnceleme Eserler

ALTUNAN, Sema, XVI ve XVII. Yüzyıllarda Rumeli Yürükleri ve Naldöken Yürük Grubu,

(Yayımlanmamış doktora tezi), Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1999.

ARMAĞAN, Latif, “Osmanlı Devleti’nde Konar-Göçerler, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, C.4, Ankara, 1999, s.142-150

ARSLAN, Ali, “Evlâd-ı Fâtihân Teşkilatının Kaldırılması”, *Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, (ed. Ali Çaksu), 2000, s.39-46.

AYDIN, Mahir, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1990, s.81-106

BARKAN, Ömer, Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.15, S.1-4, 1953, s.209-237.

BARKAN, Ömer, Lütfi, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, C.1, İstanbul, 1943.

BODUR, Ali, “XIX. Yüzyıl Başlarından Kaldırılışına Kadar Evlâd-ı Fâtihân Teşkilatı”, T.C. Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon, 2016.

BİLGİ, Nejd, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında”, *Türk Yurdu*, C.:19-20, S.148-149, 1999-2000, s.117-124

BİNGÖL, Sedat, “İstanbul’da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Nüfusu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.23, S.36, 2004, s.43-60

GÖKBİLGİN, Tayyib, *Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2008.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Evlâd-ı Fâtihân”, *TDVİA*, C.11, 1995, s.524-525.

İNBAŞI, Mehmet, “Yeni Belgelerin Işığında Rumeli Yörükleri”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, C.4, Ankara, 1999, s.151-169.

KARAL, Enver, Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*, DİE, Ankara, 1995.

KARPAT, Kemal, “Balkanlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C:5, 1992, s.25-32.

KAYAPINAR, Levent, “Selanik Vilayeti ve Evlâd-ı Fâtihân”, *Mübadil Kentler: Yunanistan, Lozan Mübadilleri Yayınları*, İstanbul, 2012, s.48-106.

KAYAPINAR, Levent, “Makedonya’da Osmanlı Dönemi Evlâd-ı Fâtihân Teşkilatı”, *Yitik Hafızanın Peşinde Üsküp Konuşmaları*, Pruva Yayınları, Ankara, 2019.

KIEL, Machiel, “Gevgili”, *TDVİA*, Ek-1, 2016, s.475-476.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Barışı*, Ufuk Kitap, İstanbul, 2006, s.46.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Eşkinci”, *TDVİA*, C. 11, 1995, s.469-471.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Evlâd-ı Fâtihân'ın Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusuna İlhakı İçin Yapılan Çalışmalar”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.19 (Ayrı Basım), 2008.

ÖZEKMEKÇİ, M. Mesut, “Osmanlı Devleti'nin İlk Genel Sayımının Öncüsü Olarak Önerilen Sayımlar”, *Kesit Akademi*, C.6, S.25, 2020, s.148-160.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, MEB, İstanbul, 1993.

SEYYAR, Metin, “11784 Nolu Temettüat Defterine Göre Evlâd-ı Fâtihân Karyelerinden Otmanlı Karyesi'nin 1845 Yılındaki Sosyo-Ekonomik Durumu”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C.5, S.2, 2019, s.472-490

SUNAR, Mehmet, Mert, “1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi'ni Çalışmaya Bir Girizgah: Sefer İçin Asker Toplanması”, *History Studies*, C.10, S.3, 2018, s.239-256.

ŞERİFGİL, Enver M. “Rumeli'de Eşkinci Yürükler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.12, 1981, s.64-80.

YARAMIŞ, Ahmet, “II. Mahmut'un Evlâd-ı Fâtihân'ı Islahat Çabası- 1828 Tarihli Düzenleme”, *Balkan Tarihi*, (ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer), Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları 1, C.2, 2016, s.313-327.

YENİ, Harun, “Osmanlı Rumelisi'nde Yörük Teşkilatı, Kökeni ve Nitelikleri”, *OTAM*, S:42, 2017, s.187-205.

Osmanlı Devleti'nde Bir Mebus Adayının Seçim Beyannamesi

Özlem Karsandık YAZICI*

Özet

II. Meşrutiyet seçimleri (1908-912-1914-1919) Türk demokrasi tarihi açısından önemli gelişmelerin ve birikimlerin yaşandığı süreçtir. Seçimlere katılan adayların propaganda amacıyla hazırladıkları beyannameler dönemi yansıtan önemli ayrıntılar içermektedir. Çalışmamızda 1912 seçimleri için Serfice Sancağı mebus adayı Muhammed Tahir'in hazırlanmış olduğu beyanname özelinde dönemin seçim ortamı, sorunları ve adayların olaylara nasıl yaklaştığı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Seçim, Beyanname, Serfice, Yusuf Efendizâde Muhammed Tahir

Election Manifesto of a Deputy Candidate in the Ottoman Empire

Abstract

2nd constitutional elections (1908-912-1914-1919) represent a period in which important developments and accumulations were experienced in the history of Turkish democracy. The statements prepared by the candidates participating in the elections for propaganda purposes contains important details reflecting the period. In the current study, the election environment of the period, the problems of the candidates and the approaches adopted by them towards the events were evaluated within the context of declaration prepared by the Serfice Sanjak deputy candidate Muhammed Tahir for the 1912 elections.

Keywords: Election, Democracy, Declaration, Serfice, Yusuf Efendizâde Muhammed Tahir

* Dr. Öğretim Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, ozlemyazici@mu.edu.tr

Giriş

Hukuk literatüründe seçim halkın siyasal iktidarı kendi adına kullanacak temsilcileri seçmen niteliği kazanmış adaylar arasından seçmesidir.¹ Osmanlı Devleti'nde seçim usulünün Meşrutiyet dönemiyle başladığı kanısı yaygındır. Ancak bu konuda yapılan akademik çalışmalar devletin kuruluş döneminden itibaren kısıtlı da olsa bazı alanlarda seçimin uygulandığını ortaya koymaktadır. Şehir yönetiminde önemli görevleri bulunan kethüdaların ve esnaf örgütlerindeki görevlilerin seçimle uygulamanın ilk örneklerini oluşturmaktadır.² Uygulama bununla sınırlı kalmamış 17. yüzyıldan itibaren ayanların da yörenin ileri gelenlerince seçilmesine başlanmıştır.³

III. Selim ve özellikle de II. Mahmut döneminde merkezîyetçi politikalar ağırlık kazanmasına rağmen, seçim uygulamalarının alanı nispeten genişlemiştir. II. Mahmut döneminde oluşturulan “Muhtarlık Teşkilatı” gereğince muhtarlar doğrudan mahalle halkı tarafından seçimle belirlenmişti.⁴ Yine “Memleket Sandıkları”nın yönetiminden sorumlu “Sandık Eminleri”, Defter Nazırları da⁵ ve Posta müdürü olarak tanımlanabilecek “Kiracıbaşı” da seçimle iş başına getirilmiştir.⁶

Tanzimat'ın ilanından sonra seçim usulü yerel yönetimler de önemli bir rol üstlenmeye başlamıştır. Vilayet ve kaza meclislerinin üyeleri de seçimle belirlemiştir. Bu süreçte vilayet ve sancak merkezlerinde kurulan ilk meclis 1840'da oluşturulan “Muhassıllık Meclisi”dir.⁷ Kuşkusuz bu meclislerin oluşturulmasındaki amaç M. Çadircı'nın da vurguladığı gibi halkın yönetime katılması için değil, yöneticilerin işlerini kolaylaştırmak,

1 Hikmet Sami Türk, “Seçim, Seçim Sistemleri ve Anayasal Tercih”, *Anayasa Yargısı*, Cilt 22, Sayı 1, Ankara 2006, s. 76; Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s.12.

2 Musa Çadircı, “Osmanlı Devrindeki Halk <<Oy>>unun Yönetimdeki Yeri”, *Özgür İnsan*, Ağustos 1972, Yıl 1, Sayı 3, s.26.

3 Musa Çadircı, “Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye'de Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s.127-128.

4 Muhtarlık Teşkilatı 1829'da İstanbul ve Bilâd-ı Selase'de (Üsküdar-Galata-Eyüp), oluşturulmuştur. Taşrada ilk olarak 1833'de Kastamonu'da uygulanmıştır. Muhtarlık Örgütünün oluşturulması ve uygulaması için Bkz. Musa Çadircı, “Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, *Belleten*, Cilt XXXIV, Sayı 135, Ankara, s.409-420; Erdoğan Keleş, “Menteşe Sancağında Muhtarlık Teşkilatının Kurulması”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Cilt 22, Sayı 1, Ocak 2013, s.59-78.

5 Musa Çadircı, “Tanzimat'ın İlanı Sıralarında...”, s.114;131-132.

6 Musa Çadircı, “Osmanlı Devrindeki Halk <<Oy>>unun Yönetimdeki Yeri”, s.26.

7 “Söz konusu meclis muhassıl, maiyet katipleri, o yerin hakimi, müftüsü ve gayrimüslim ahalî varsa onların ruhani reisleri dışında memleketin ileri gelenlerinden üye olacakların seçimle göreve getirilecekleri kişilerden oluşacaktı.” Musa Çadircı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye'de Ülke Yönetimi*, İmge Yayınevi, Ankara 2007, s.261; Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 214 vd.; İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, T.O.D.A.İ.E. yy. Ankara, 1973, s.115-119; Kenan Olgun söz konusu meclisleri Osmanlı Devleti'nde Müslüman halkın seçimle ilk tanışması olarak vermektedir. Kenan Olgun, “Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı 79, Mart 2011, Ankara 2011, s.3; Mehmet Ö. Alkan “Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Seçimlerin Kısa Tarihi”, *TÜSLAD Görüş Dergisi*, Mayıs 1999, s.48.

vergilerin alınmasında, güvenliğin korunmasında, ülkenin refah ve mutluluğunun sağlanmasında onlara yardımcı olmak içindi.⁸ Ancak yine de sözkonusu meclislerde oluşturulan temsili yönetim ilişkileri, biçimsel olarak yeni siyasal temsil ilişkilerinin doğmaya başladığını işaret etmektedir.⁹ Özellikle Muhasıllık Meclisleri ve onun devamı niteliğinde olan Vilayet İdari Meclislerinin, parlamenter hayata geçişte önemli katkıları olmuştur.¹⁰

Osmanlı Devleti'nde parlamenter hayatın başlangıcını oluşturan 1876 seçimlerinin “Kanun-ı Esasi”, “Talimat-ı Muvakkate”, “Beyanname” ve seçilecek mebusların vilayetlere göre dağılımını gösteren “Cetvel” çerçevesinde yapılmıştır. İstanbul ve çevresindeki seçimler hazırlanan “Beyanname”¹¹ ile İstanbul dışında ise 29 Ekim 1876 tarihli Talimat-ı Muvakkata'ya göre yapıldı. Geçici talimatın şartları Kanun-ı Esasi'deki mevcut ilkelerden biraz farklıydı. Mesela anayasada yer alan 50.000 kişiye bir mebus oranı uygulanmamıştır. Yine anayasada yer alan otuz yaş zorunluluğu da yirmi beşe indirilmişti. Cinayetten veya siyasi bir suçtan hüküm giymiş olma durumu seçilmeye engel kabul edilmişti. Ayrıca mebusların memleketlerinde emlak sahibi olmaları şartı getirilmişti. Mebus sayısı 80 Müslüman ve 50 gayrimüslim olmak üzere 130 olarak belirlenmişti. Mebusları halk değil daha önce halkın seçmiş olduğu vilayet, sancak ve kaza idare meclisleri üyeleri seçecekti. Üyeler adayın ismini yazdıkları pusulayı kapalı ve mühürlü bir zarfa koyarak kazada kaymakama, sancakta mutasarrıfa ve vilayette valiye teslim edecekti. Vali vilayet ileri gelenlerinden bir meclis¹² oluşturmak için seçilen şahısları belirleyecekti. En fazla oyu alanlar arasında eşitlik olması halinde kazanan kurayla tespit edilecekti.¹³ Ancak bu seçim parlamenter sistemin ilk seçimi olsa da genel nitelik taşımaması, seçime sadece erkeklerin katılması ve seçimde hiçbir siyasi partinin yer almaması gibi özellikleriyle dikkat çekmektedir.¹⁴

Seçimlerin tamamlanmasının ardından Meclis-i Umumi, 19 Mart 1877'de açılarak çalışmalarına başladı. Meclisin ilk işlerinden biri yeni bir seçim yasası hazırlamak oldu ancak 28 Haziran 1877'de Meclis-i Mebusan'ın dağılması nedeniyle bu tasarı yasalaşamadı.¹³ Aralık 1877'de toplanan ikinci meclisin de kısa süre görev yapmasının ardından kapanmasıyla Osmanlı Devleti'nde parlamenter sisteme 30 yıl kadar ara verildi.

8 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s.267.

9 Musa Çadırcı, “Osmanlı Devrindeki Halk <<Oy>>...” s.26.

10 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Mahalli İdareler...*, s.22-23; Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi...*, s.13.

11 Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i...*, s.31.

12 Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet...*, s.31.

13 Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet...*, s. 29-31; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul 2002, s.152-153; Seçim yasası ve düzenlemeleri için ayrıca bkz. Kenan Olgun, “Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Ara Seçimler (1908-1912 Dönemi)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XXVIII, Sayı 82, Mart 2012, Ankara 2012, s.3-6; Bekir Sıtkı Baykal, “I. Meşrutiyet'e Dair Belgeler”, *Bellekten*, Cilt XXIV, Sayı 96, Ankara 1960, s. 609-612; Kenan Olgun, “Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye...”, s.5-7; Selda Kılıç, “1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları” *A.Ü.Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 30, Ankara 2011, s.28-30.

14 Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet...*, s.31; Tevfik Çavdar, “*Müntehib-i Sani'den Seçmene*, V Yayınları, Ankara 1987, s.9.

Parlamentar hayat tecrübesinin ardından 24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyetin ilanının ardından yeni bir seçim sürecine girildi. Daha önceki seçimlerde uygulanan Talimat-ı Muvakkata Kanun-ı Esası ile çelişmekte olduğundan ve yeni bir önerge hazırlamaya da zaman bulunmadığından seçimin hangi yöntemle yapılacağı önemli bir sorundu. Nihayet Meclis-i vükelanın 2 Ağustos 1908 tarihli toplantısında seçimin henüz yasalaşmamış olan "İttihat-ı Mebusan Kanunu Layihasına" göre yapılmasına karar verildi.¹⁵

1912 seçimi ise II. Meşrutiyetin ikinci genel ve ilk erken seçimi olması açısından önemlidir.¹⁶ Ayrıca Türk demokrasi tarihinde ilk kez birden fazla siyasal partinin iktidar için mücadele etmesi ve kazanmak için her yolu denemesi, bu seçimlerin olaylar ve yolsuzluklarıyla anılmasına neden olmuştur. Özellikle İttihatçıların seçimleri kazanmak için devlet olanaklarını kullanmaları hatta gerektiğinde zora başvurmaları nedeniyle 1912 seçimleri "Sopalı Seçimler" olarak adlandırılmıştır.¹⁷ 1876 Kanuni Esası'da Meclis-i Mebusan'ın çalışma süresi dört seneye sınırlanmıştır. 1909'da yapılan değişiklikle Meclisin yıl içinde çalışma süresi Kasım başından Mayıs sonu olarak belirlenmiştir. Meclisin Ekim 1912'ye kadar görev yapması gerekirken yaşanan siyasal olaylar seçimi Ocak 1912'de başlatmıştır.¹⁸

8 Ağustos 1909'da çıkartılan kanunla milli egemenliği güçlendirici, kişi hak ve özgürlüklerini koruyucu değişiklikler yapılmıştır.¹⁹ Bu kanun 1912 seçimlerinin daha düzenli gerçekleşmesini sağlamıştır. Ağustos 1909 tarihli "Cemiyetler Kanunu" ile anayasaya dernek kurma ve toplanma özgürlüğü konmuştu.²⁰ Seçim ortamını düzenleyen diğer bir yasa da Haziran 1909 tarihli İctimaat-ı Umumiye Kanunu'ydu. Bu dönemde yapılan bir başka düzenleme ise 16 Temmuz 1909 tarihli Matbuat ve Matbaalar Kanunudur.²¹ Seçim kanunu üzerinde yapılan düzenlemelerle seçimin biçimsel olarak daha sistemli gerçekleştirilmesinin amaçlanmasına karşın daha önce de belirtildiği gibi

15 Fevzi Demir, Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet..., s.50; Muzaffer Tepekaya, "1912 Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimlerinde Saruhan (Manisa) Sancağı İttihat ve Terakki Fırkası Adayı Yusuf Ziya Bey ve Seçim Beyannamesi", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt XIII, Sayı 27 (2013-Güz), s.36; Mehmet Ö Alkan, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de...", s. 50; İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları No:14, Ankara 1997, s.243-244.

16 Fevzi Demir, Osmanlı Devleti'nde II Meşrutiyet..., s.164.

17 Fevzi Demir, Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet..., s.266; Fevzi Demir, "İzmir Sancağı'nda 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, İzmir 1991, s.157; Kenan Olgun, "Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye...", s.7; Muzaffer Tepekaya, "1912 Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimlerinde Saruhan...", s.3; Durdu Mehmet Burak, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 14, Ankara 2003, s.310; Mehmet Ö Alkan, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de...", s. 50; Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 1, İletişim Yayınları, Ankara 1998, s.38;302.

18 Fevzi Demir, Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet..., s.164.

19 Fevzi Demir, Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet..., s.177; Durdu Mehmet Burak, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin...", s.306.

20 Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergah Yayınları, İstanbul 1990, s.24.

21 Fevzi Demir, Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet..., s. 177-179; Muzaffer Tepekaya, "1912 Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimlerinde Saruhan...", s.34-35.

İttihat ve Terakki, muhaliflerin kazanmaması için her türlü çareye başvurmuştur.²²

Seçim işlemleri de 1908'de uygulanan İntihab-ı Mebusan Kanunu'na göre yapılmıştır. Seçim yasasına göre işlemlerin oldukça uzun süreceği öngörüldüğünden Dâhiliye Nezareti'nce 23 Nisan 1912'de birçok seçim dairesine "...defatir-i esasiye hakkında muayyen olan müddetlerin tenzili hakkında..." bir talimat gönderilmiştir. F. Demir, İmparatorluk genelinde seçim takvimini 21 Ocak'tan itibaren Şubat ayı boyunca listelerin hazırlanması, Mart ortalarından itibaren ise müntehib-i sâni seçimlerinin yapılması şeklinde vermektedir.²³ Mebus seçimlerinde adayların tespitinin iki şekilde olduğu görülmektedir. İlkinde kişi adaylığını doğrudan kendisi ilan edebildiği gibi halk tarafından da aday gösterilebilmekteydi. İkincisinde ise siyasi partiler ya kendi adayını ya da kişiler ben şu partiden adayım diyerek adaylarını açıklamaktaydılar.²⁴

1912 Seçimlerinde Serfice Sancağı Mebus Adayı Kayalarlı Yusuf Efendizâde Muhammed Tahir ve Beyannamesi

Bugünkü Yunanistan'ın kuzeybatısında bulunan ve Sultan Murat döneminde Osmanlı hakimiyetine geçen Serfice²⁵ Rumeli Vilayeti'nin Paşa Sancağı olmuştur.²⁶ 1839'da Manastır Vilayeti'ne bağlanmış²⁷ ve dönem içinde idari değişikliklere uğramıştır.²⁸ Çalışmamıza konu olan 1912 seçimleri sırasında Manastır Vilayeti'nin sancağı konumundadır.²⁹

Yusuf Efendizade Muhammed Tahir'in hayatı ve kişiliği hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşılamamıştır. Hazırlanmış olduğu seçim beyannamesine göre Serfice Sancağı'nın Kayalar Kasabası'nda doğmuştur. Eğitimine Naslıç'de başlamıştır. İbtidai ve rüştiye eğitimini Kayalar'da tamamlamıştır. İstanbul Fatih Camiinde Arapça dersi almıştır. Arapça eğitimine hukuk mektebi ve darü'l-fünunda devam etmiştir.³⁰

22 Feroz Ahmad-Dankwart A.Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler:1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi (4-5)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1976, s.245.

23 Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet...*, s.180-182.

24 Bülent Akkaya, "Erciyes Gazetesine göre Kayseri'deki 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/4 Spring, Ankara 2014, s.19.

25 Mehmet Tevfik, *Manastır Vilayeti'nin Tarihçesi*, Beynelminel Ticaret Matbaası, Manastır 1327, s.99.

26 Paşa Sancağı için bkz. İbrahim Sezgin, "Paşa Livası Maddesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s.183-184.

27 H. Baha Öztunç, *Manastır Tanzimat Döneminde Bir Rumeli Şehri (1839-1876)*, Kitabevi, İstanbul 2020, s.30.

28 Serfice'nin idari yapıdaki değişimi için bkz. Mucize Ünlü Sarı, *Manastır Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1996, s.60-61; Mucize Ünlü, "İdari ve Sosyal Yönleriyle Manastır Vilayeti", *Balkanlar'da Bıraktıklarımız*, Samsun Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Derneği Kültür Yayınları, Samsun 2009, s.23.

29 Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu:21, Ankara 2006, s.442; Ela Özkan, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914)*, Hiper Yayın, İstanbul 2020, s.203;275.

30 Umum Serfice Sancağı Ahalisine Beyannamedir, Matbaa'-i Hukukiye: Bab-ı ali Ebu's-su'ud Cad-

1. Beyannamenin Fiziksel Özellikleri

1912 seçimlerine Serfice Mebus adayı olarak katılan Muhammed Tahir'in iki bölümden ve 62 sayfadan oluşan bir seçim beyannamesi yayınlamıştır. Beyannamenin ilk bölümde Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışındaki değişimleri ve bunların nedenlerini anlatmıştır. Ayrıca Serfice sancağı özelinden Müslüman ve gayrimüslim seçmeninin seçime karşı tutumlarını değerlendirmiştir. Serfice Sancağının çözüm bekleyen sorunlarının tespitini ve kısmen çözüm önerilerini de ilk bölümde yapmıştır. Mebusun görev tanımı ve sorumluklarını sıklıkla 1908 dönemi mebus adaylarına gönderme yaparak aktarmıştır. Beyannamenin ikinci bölümüne “nasıl mebus intihab edelim” sorusuyla açtığı başlıkla mebus adayının taşınması gereken özellikleri vermiştir. Kendisinin neden seçilmesi gerektiğini de belirlediği nitelikler çerçevesinde açıklamıştır.

Söz konusu beyanname, İstanbul'da Ebusuud Caddesi 19 numarada bulunan Matbaa-i Hukukiye'de 1327(Rumi)'de Türkçe olarak bastırılmıştır. Beyannamenin son kısmında programın seçim bölgesindeki Rum seçmenlerin de okuyabilmesi için Rumca olarak da basılmasının planlandığı ancak zaman darlığından gerçekleştirilemediği ifade edilmiştir.

2. Muhammed Tahir'in Osmanlı Devleti'ne Dair Tespitleri

Muhammed Tahir, beyannamenin ilk bölümünde aday olduğu Serfice Sancağı özelinde Osmanlı Devleti'nin yönetimi ve yönetimdeki değişimleri değerlendirmiştir. Bu anlamda ilk olarak Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemleri ele almıştır. Burada Osmanlı devlet ideolojisinin temeli olan adalet kavramına değinmiştir. Hakkaniyet çemberini anımsatan açıklamalarda bulunmuştur.³¹ Padişah ve halk arasındaki ilişkiyi baba ve evlat arasındaki ilişkiye benzetmiş, bu ilişkinin temeline sevgi, sadakat ve hayranlığı oturtmuştur.³²

Daha sonra ise devletin içine düştüğü kötü durumu, “Ya nasıl oldu da sonraları bu hallere düştük? Ya nasıl oldu da gülerken ağladık, yükseklerdeyken kara topraklarda süründük? Ya nasıl oldu da ne şanın, ne kılıcın, ne adaletin hiç biricigi kalmadı? Ya nasıl oldu da hükmederken kul, esir olduk? Ellerimize üzerleri ayet-el kürsi yazılı kılıçlarımızı yerine kanlı gözyaşlarımızı silmek için kara çevreler geldi? Adaleti biz icat etmiş iken, adaletsizliğimize düşmanlar güldü? Evet, nasıl? Hep belalar bu kara geceler, bu kanlı günler niçin başlarımıza musallat oldu?” şeklinde sorularla açmış ve söz konusu durumun nedenlerini sıralamaya başlamıştır. Muhammed Tahir'e göre üç etken yüzünden Osmanlı Devleti eski gücünü kaybetmiştir. Bunlar, (1)gurur ve tembellik, (2) kara cahillik, (3) geçimsizlik/nifaktır. Gurur ve tembelliği, imparatorluğun güçlü olduğu dönemden sonra gelen birinci kuşağın babalarının başarılarıyla gururlanıp övünmeleri ve

desinde Numara (19) 1327, s.44.

31 Hakkaniyet Çemberi için bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s.26.

32 Beyanname, s.4.

daha iyisini yapmak için çaba göstermemeleri şeklinde açıklamış. “Şanım var dedi param var dedi rahatım yerinde dedi. Çalışmak, ceddin gibi çalışmak neme gerek!” sözleriyle ifade etmiştir. Ona göre devlet büyüklerinin bu şekilde düşünüp hareket etmeleri sermayeyi tüketmiş, devletin yönetimini zayıflatmış ve düşmanın sınır boylarına kadar gelmesine neden olmuştur. Bu çıkarım Stanford J. Shaw’un Osmanlı sisteminin büyük ölçüde padişahın kişiliğine bağladığı ve padişahların yönetme arzusu veya yeteneğinin olmadığı durumlarda sistemin bozulması ve dağılmasının gerçekleşmesi tespitiyle³³ örtüşmektedir. İkinci neden olarak sunduğu cahilliği de gurur ve tembelliğe bağlamıştır. Geçmiş dönemlerde büyük masraflarla kurulan mektep ve medreselere gerekli özenin gösterilmediğini buna karşılık düşmanların eğitim kurumlarına önem vererek yükseldiğini vurgulamış ve durumu, Hz. Ali’nin “beşikten mezara kadar ilim öğrenin” sözünden hareketle “beşikten mezara kadar cahil kalınma” olarak özetlemektedir. Gurur, tembellik ve cehaletten kaynaklanan geçimsizliklerin başladığı, insanların birbirlerinin kusurlarıyla ilgilenmesi yüzünden milletin karışıklık ve perişanlık içine düştüğünü ifade etmiştir.

Osmanlı Devleti’nin güç kaybına uğramasını sadece içsel nedenlere bağlamamış ayrıca dışsal etkilere de değinmiştir. Muhammed Tahir bu konuda “Biz birbirimizle boğuşurken onlar birbirine kardeş gibi sarıldılar. Bizlerden her gün binlerce baba yiğit gayb olurken onlar yeni yeni evlatlar yetiştirdiler” tespitinde bulunmuştur.³⁴

Muhammed Tahir Osmanlı Devleti’nde III. Selim dönemiyle başlayan yenileşme hareketlerine de değinmiştir. Söz konusu dönemde gerçekleşen değişimlerin devletin geleceği açısından oldukça önemli olduğunu düşünmektedir.³⁵ III. Selim’i Osmanlı Devleti’ni içinde bulunduğu durumdan kurtaracak birkaç devlet adamı arasında saymakta ve onun tahtan indirilmesine neden olan Kabakçı Mustafa olayını devleti çukurun kenarına itmesi şeklinde yorumlamaktadır.³⁶ Sultan V. Murad’ın vatanı ve milleti kurtarma girişiminde bulunduğunu ancak cehalet, nifak ve haset yüzünden 93 gün sonra tahtan ayrıldığına öne sürmektedir.³⁷

Sultan II. Abdülhamit’e şiddetle karşı olduğu anlaşılmaktadır. Bu duygu ona V. Murat gibi silik bir şahsiyeti milleti kurtarıcısı olarak nitelendirmesine yol açmaktadır. Bu yüzden V. Murat’ın yerine tahta geçen II. Abdülhamit’in izlediği politikayı şiddetle eleştirmiştir. Onun döneminden “İşte en fena, en kara ve en tehlikeli günlerimiz bu günler idi. Artık en başından en aşağısına kadar hükümet dahi başka bir yol, dikenli bir yol tutmuş gidiyordu. Bir tarafta millet ağlıyor diğer taraftan büyükler ağlatıyordu” ifadeleriyle söz etmiştir. Onun döneminde halkın unutulmayacak anılar yaşadığını belirtmiştir. Serfice’de hak arayanların yaşadığı karşılaştıkları güçlüklerden bahsetmiştir. Muhammed Tahir’e göre o dönemde Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında yaşanan gerginliklere de devlet

33 Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev.Hür Güldü), Kapı Yayınları, İstanbul 2008, s. 4.

34 Beyanname, s.3-8.

35 Beyanname, s. 9

36 Bu tespit Bülent Tanör’ün de vurguladığı III. Selim dönemini olumlu bir başlangıç ve Kabakçı Mustafa olayının da gerici bir eylem olarak nitelendirenlerle örtüşmektedir. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s.40.

37 Beyanname, s.9.

görevlilerinin neden olduğunu öne sürmüş ve bu durumu fenalığın, perişanlığın son aşaması olarak nitelendirmiştir. II. Abdülhamit'i şiddetle eleştirirken İttihat ve Terakki Cemiyetinden övgüyle söz etmiştir. Ülkenin içinde bulunduğu koşullarda yıllardır gizli gizli çalışan din için, vatan için canlarını feda etmeye Kuran'a el basarak yemin eden bir kuvvetin oluştuğu cemiyet olarak tanımlamıştır. Cemiyetin silahlı mücadelesini de Allah'a sığınarak bütün hastalıklara karşı silaha sarılma şeklinde meşrulaştırmıştır.³⁸

Muhammed Tahir, beyannamede devlet yönetim sistemini de tanımlar. Öncelikle devlet yönetim sisteminde yer alan meclis-i mebusan, hükümet ve ayan meclisinin ne olduğunu açıklar. Ona göre meclis-i mebusan bir kanun meclisidir. Meclis kanun yapar ve yapılan kanunların uygulanıp uygulanmadığını denetler. Ayrıca meclis vatanın milletin istediklerinin yer bulup bulmadığını da kontrol eder. Hükümetin görevini de yapılan düzenlemeleri kanunları icra etmek olarak verir. Ayan Meclisinin sorumluluklarını kanunlar yapılırken çeşitli konularda dikkat ve yardım etmek, gereken yerlerde bildikleri varsa onu göstermek olarak aktarır. Devlet idaresinin bu üç kurumun elindedir. Ancak bunların başında bir idare daha gerekir. Bu sistemde o işlevi padişah ve halife'nin yerine getirdiğini vurgular. Padişahın bu konudaki statüsünü şu sözlerle verir: "Padişahımız bunların başında, devlet saati ayar iden bir mukaddes reistir." Ayrıca "Hukuk-u mukadeses-i tevsii" de padişahın sistem içinde dengenin, eşitliğin, adaletin koruyuculuğuna dikkat çeker. Mebusun bu noktadaki misyonu da sahip olan hak ve yetkileri belirleyip korumaktır.³⁹

Muhammed Tahir'in beyannamesinde akıcı bir dil, benzetme ve çıkarımlarda akılcı bir yaklaşımın yanı sıra inancın da etkisi hissedilmektedir. Nitekim II. Meşrutiyetin yaşanan kötü sürecin "gayretullaha dokunması"na bağlamıştır. Kanun-ı Esasiyi, vatanın birliğinin korunması ve milletin adaleti, eşitliği ve rahatlığı için yapıldığını vurgulamıştır.⁴⁰

3. Muhammed Tahir'in Beyannamesinde Seçim

Muhammed Tahir beyannamede seçim kavramına ve seçimin tarihsel sürecine yer vermemiş ancak seçim uygulamasında seçmen ve mebus adayına dair telkinlerde bulunmuştur. Ayrıca 1908 seçimlerinden hareketle seçim uygulamalarındaki eksiklikleri dile getirmiştir. Bu anlamda 1908 seçimlerinde İntihab-ı Mebusan Kanunu'nun uygulanması sırasında yaşanan sorunları aktarmıştır. Birinci seçmen olmanın şartlarından biri olan "az veya çok doğrudan devlete vergi vermek" maddesinin belirsizliğini⁴¹ ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Söz konusu maddede geçen vergi kelimesinin ev veya tarla vergisini kapsadığını ancak bazı Müslüman halkın babaları yaşadığı için mal dağılımı yapılmadığından tapularını alamadıkları için müntehib-i evvel olarak oy kullanamadıklarını vurgulamıştır. Bu duruma oy kullanmak için tapunun şart olmadığını

38 Beyanname, s.10-12.

39 Beyanname, s.49-51.

40 Beyanname, s.10-12.

41 Fevzi Demir, Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet..., s.58.

tarik bedelinin de bir vergi olduğunu söyleyerek açıklık getirmiştir. Beynamede yaptığı bu açıklama Tahir'in gündemi yakından takip ettiği anayasa ve seçim uygulamalarına hakim olduğunu göstermektedir. Nitekim 1912 seçiminde 1908 seçiminde olduğu gibi Tahir'in de belirttiği seçmen olabilmenin koşulu az çok vergi vermek ifadesindeki belirsizlik Dahiliye Nezareti'nin "tarik bedel-i nakdisini" verenlerinde oy kullanabileceklerini belirtmesi üzerine kalkmıştır.⁴² Yine seçmen olabilmek gereğinden biri olan hakkında hüküm bulunmaması şartını II. Abdülhamit dönemine gönderme yaparak devrin gereği olarak birçok insanın mahkemece cezalandırılması nedeniyle eleştirmektedir.⁴³

Seçime dair yapılan vurgu Müslüman halkın bilinçlendirilmesidir. Buradaki amaç Müslüman halkın temsili gibi görünse de girilen seçim mücadelesini Muhammed Tahir'in kazanması için halkı ikna çabası gibi görünmektedir. Seçim sisteminin iki dereceli olduğunu vurgulayarak oy kullanırken belirli adaylar üzerine yoğunlaşılması gerektiğini belirtir.⁴⁴

Muhammed Tahir, Serfice özelinden hareketle Osmanlı'da yapılan mebus seçimlerine dair değerlendirmelerini 1908 seçimlerini baz alarak yapmıştır. Aynı dönemde farklı bölgeler için hazırlanan seçim beyannamelerinde rastlanmayan 1908 seçimlerine gönderme Muhammed Tahir'in beyannamesinde sıkça dile getirilmiştir.⁴⁵ Söz konusu seçimlerde Serfice'de Müslüman ve Türk mebusun çıkarılmasından yakınmıştır ve nedeni de seçim çalışmalarına gereken önemin verilmemesine bağlamıştır. Halkın bu duyarsızlığını da II. Abdülhamit'e yüklemiş ve onun döneminde baskı altında tutulan Müslümanların haklarını aramadıklarını öne sürmüştür.

Muhammed Tahir beynamede yine 1908 seçimlerinden hareketle Müslüman ve gayrimüslim seçmenin seçime yaklaşımını satır aralarında değerlendirmiştir. Bu anlamda Müslüman halkın seçime önem vermemesi ve nedenlerini değerlendirirken gayrimüslim adayların neden ve nasıl başarılı olduklarını açıklamıştır.

Müslüman halkın seçime önem vermediğinin ispatı olarak gördüğü olaylar şu şekilde özetlenebilir: hatır için oy kullanılması, kütük defterlerinde isimleri olmayanların haklarını aramamaları, mebus seçimine karşı duyarsızlık.⁴⁶ Beynamede Müslüman seçmene yönelik sadece tespitle bulunulmuş seçmenin oyunu kullanırken nasıl

42 1908 seçimlerinde olduğu gibi, seçimlerin yapılış sırasında gerek seçim yasasındaki belirsizliklerden ve gerekse diğer sorunlardan kaynaklanan birçok güçlük karşılıklıdır. Bu sorunların çözümü için sık sık Dahiliye Nezaretine başvurulmuştur. Bu sorunlardan biri, seçim yasasında seçmenlik koşulları arasında yer alan "az çok vergi vermek" koşulunun nasıl yorumlanacağıydı. Dahiliye Nezareti yalnız "tarik bedel-i nakdisini" verenlerin de seçmen olabileceğini duyurmuştu. Buna göre emlak, temettü, aşar, ağnam ve tarik bedeli gibi vergilerden birini ödeyenler diğer koşulları da taşıdıkları takdirde seçmen olabileceklerdi." Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet...*, s.184.

43 Beyanname, s.13-14.

44 Beyanname, s.55-59.

45 Bkz. Muzaffer Tepekaya, "1912 Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimlerinde Saruhan..."; Salih Tunç, "1912 Seçimlerinde Musevi Cemaat'inden İttihatçı Mebus Adayı Salih B. Gürcü ve Seçim Beyannamesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVIII, Sayı 2, 2013, s.549-585.

46 Beyanname, s.13-14.

düşünmesi ve davranması gerektiği konusunda telkinlerde de bulunmuştur. Örneğin hatir için oy kullanılması tespitinde halkın bu tutumunun yanlış olduğunu vurgulamış ve hangi adaya neden oy vermesi gerektiğini ifade ederken aday olan şahsı beğenmeyenlerin veya onunla dargın olanların bulunabileceğini ancak bu durumun kişiselleştirilmemesi gerektiğinin, ufak tefek anlaşmazlıkların bu seçimde göz ardı edilmesinin altını çizmiştir.⁴⁷

Gayrimüslimlerin ise seçime katılabilmek için harcadıkları çabaları ve seçime yönelik haksız uygulamalarına dikkat çekmiştir. Örneğin Gayrimüslimlerin seçime katılabilmek için üzerinde mal olmayanlara geçici bir süre birer domuz verdiklerinin⁴⁸, seçmen olabilmek için yaş koşulunu karşılamayan, Osmanlı tebaasından olmayanların seçmen olduğunu hatta hayatta olmayanların adına bile oy kullanıldığını belirtmiştir.⁴⁹

Muhammed Tahir beyannamede Müslüman halkın mutlaka mebus çıkarması gerekliliğini ifade ederken yaptığı ötekileştirmenin farkındadır. Bu duruma gelebilecek tepkileri de söz konusu beyannamede “Canım ötekiler de bu tebaadan değil mi? Onlar da vatandaşımız bulunmuyor mu? Varsın senden gideceğine ondan gitsin. Maksat iş değil mi?” gibi sorularla dile getirerek kendi düşüncesinin doğruluğunu savunmuştur. Bunu da sorduğu sorulara yanıt vererek yapmıştır. İlk soruyu şu şekilde açıklamıştır: Müslümanların mebus seçme hakkı vardır ve nüfus yoğunlukları doğrultusunda bir hatta iki mebus çıkarma durumları söz konusudur. Bunun kendileri için bir hak olduğunu ve bu noktada haklarını aramazlarsa “haklarını fazla fazla arayanları alıştırmış” olacaklarının altını çizmiştir. İkinci soruya yani “Varsın senden gideceğine ondan gitsin. Maksat iş değil mi?” sorusuna Muhammed Tahir, 1908 seçimlerinde Serfice mebusu seçilenlerin icraatlarını değerlendirerek yanıtlamıştır. Mebusların ayrılıkçı söylemlerinden rahatsızlığını dile getirmiştir. Ona göre geçen dört sene içerisinde bu mebusların hükümeti yıkmak, iş gördürmemek ve görülmek istenen işleri bozmak için millet meclisi kürsüsünden haykırmışlar, yine bütün vatanın selameti ve rahatı için çalışmak yerine memleketin en ufak bir sorununu dünyalar kadar göstermişler buna karşın düşmanların tecavüzlerini haklı gösterecek hareketlerde bulunmuşlardır.⁵⁰ Bu nedenle de seçilen mebusların seçim bölgesi için ne yaptıklarını ahalinin sorgulaması gerekmektedir. Mebusların para kazanma hırsı ve mebusluk sıfatının halkta uyandırdığı saygıdan yararlanarak kendi çıkarlarına yönelik çalışmalarına vurgu yapmıştır.⁵¹ Bu noktada hükümetin işlerliği üzerindeki gücün meclis-i mebusan olduğunu, mebusların milletin hakkını korumayan hükümetten hesap sormaları gerektiğini vurgulamıştır. Bu durumu da şu ifadelerle özetler kötü bir hükümet düşer, cezalandırılır bunun karşısında milleti temsil eden meclis de mert ve çalışkan olmalıdır.⁵²

Muhammed Tahir, beyannamesinde bölgesel karşılaştırmalarla mebusların yetersizliğinin genel bir problem olmadığını bu durumun Serfice Sancağı mebuslarına özgü olduğunu satır aralarında vermektedir.⁵³

47 Beyanname, s.15-16.

48 Beyanname, s.13-14.

49 Beyanname, s.15-16.

50 Beyanname, s.16-17.

51 Beyanname, s.17-19.

52 Beyanname, s.17-19.

53 Beyanname, s.20.

Muhammed Tahir'in beyanname de sıkça yakındığı 1908 Meclisi'nde Serfice Mebusları Hariş Vamvaka Efendi ve Yorgo Boşo Efendidir.⁵⁴ Meclis-i Mebusan zabıt cerideleri incelendiğinde her iki mebusunda mecliste oldukça aktif oldukları görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla 200'ün üzerinde söz almışlardır. Nitekim Yorgo Boşo Efendi'nin Meclis'i Mebusanın açılmasından sonra verilen ilk gensoru için yaptığı açıklamalar dikkat çekicidir. Nitekim A. Özçelik, Yorgo Boşo Efendi'nin sözleriyle başlayan meclis konuşmalarını Osmanlı topraklarıyla ilgili önemli konuda Müslüman ve gayrimüslim mebuslar arasında yaşanan ilk anlaşmazlık olarak değerlendirmektedir.⁵⁵

Muhammed Tahir'e göre seçmenin temsilci olarak seçtiği adaya önem göstermesi gerekmektedir. Çünkü yönetim sistemi kanun-ı esasidir ve bu sistemde hakim ve sahip olan önce Allah sonra millettir.⁵⁶

Mebus seçiminin önemini vurgulamak için Meclis-i Mebusan'da yer alan mebusları eleştirmiştir. Mebusların duyarsızlığından kendi çıkarlarını ön planda tutmasından kendi aralarındaki çıkar çatışmalarından yakınmıştır. Mebusların bu tutumu tüm ülkeyi olumsuz etkilemiş ve bu olumsuzluklar yüzünden padişah meclisi dağıtmıştır.⁵⁷

Muhammed Tahir beyannamenin ikinci bölümünde “Nasıl mebus intihab idelim?” sorusunu yanıtlayarak mebus adayının taşıması gereken özellikleri vermektedir.⁵⁸ Ona göre mebus olacak kişi mert ve namuslu, dinç ve sağlam olmalı vatanını sevmeli, yüz karartıcı suçu bulunmamalıdır. Ayrıca ufku geniş olmalı gelişmeleri takip etmeli, kalemi ve hitabeti güçlü olmalıdır. Seçim bölgesinde tanınmalıdır. Tanınır olmanın çerçevesini de çizmektedir: hemşehrileri tarafından kimdir nedir neyin nesidir denilmekten ise bu adam bizim falandır denmelidir.⁵⁹

Mebus olacak kişide bulunması gereken özellikleri verdikten sonra şu ifadelerle adaylığını açıklar:

“İşte ben, kendi hesabıma şu beyannameyi yazıp sizlere dağıtarak ve her şeyi anlatarak (Sarfice livası mebusluğu için namzetliğimi koyuyorum.) Yani en büyüğünüzden en küçüğünüze kadar, hepimize diyorum ki:

Ben Sarfice livası namına mebus çıkmak istiyorum ve sizlere kendimi göstererek teklif ediyorum: Beni intihab idiniz!”⁶⁰

Adaylığını açıkladıktan sonra mebus olacak kişide bulunması gereken özellikleri kendisinin ne kadar doğru bir aday olduğunu vurgulamak için tek tek kendi üzerinden açıklar. Örneğin birinci madde yer alan mebus olacak kişinin mert ve namuslu olmalıdır

54 Hariş Vamvaka Efendi dönem içinde ölen Koço Drizi Efendi yerine seçilmiştir. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt II, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları No:15, Ankara 1997, s.34.

55 Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet*, Tez Yayınları, İstanbul 2001, s.20-21.

56 Beyanname, s.34-35.

57 Meclisin kapatılması ile ilgili bilgiler için bkz. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, c.1, s.219-222.

58 Beyanname, s.34-35.

59 Beyanname, s.35-38.

60 Beyanname, s.38.

ilkelerini şu ifadelerle verir:

“...Livamızın Kayalar kasabasında dünyaya geldiğim günden bu güne kadar cenab-ı hak ve feyyaz-mutlak hazretlerine bin kere hamd-u senalar olsun ki bi’l-cümle vatandaşlarımın gerek huzurunda gerek gıyabında mertliğe, ırza, haysiyete, doğruluğa, namusa, uygunsuz gelen en küçük bir harekette zerre kadar bulunmadım. Bir Serficeci olduğumu ve böyle bir Sefice evladı bulunduğumu her zaman iftiharla söylerim. Eminim ki bunu, benden evvel siz hemşerilerim tasdik eylersiniz. Zaten edna bir macera sahibi bulunsa idim, sizlerin de pek ala malumlarıdır ki bugün çıkıp da, karşılarınız da ne bunları yazmağa, ne söylemeğe ne de öyle bir teklifte bulunmağa cesaret edemezdim.”⁶¹

Muhammed Tahir, beyannamesinde neden seçilmesi gerektiğini açıklarken yine tekrara düşer daha önce bir adayda bulunması gereken özellikleri verdiği açıklamaları sorulara dökerek aktarır:

“Fakat şurasını dikkat gözüne almalıdır ki memleketinizde böyle teklif de bulunacakların kimler olduklarını iyice bilmek lazımdır. Sefice Sancağından namzetliğini koyacak herhangi bir vatandaşımızı gördüğünüz, işittiğiniz zaman evvela bu zat kimdir kimin nesidir? Şimdiye kadar nerede idi? Ne iş yapardı? Bugüne kadar sefice için gerek şahsi gerek umumi zerre kadar bir hizmeti görmüş müdür? Kendi herkesçe nasıl tanınmıştır? İyi midir, fena mıdır? Mazisi nasıl geçmiştir? Hamiyet, vatanperverlik, fedakârlık, çalışkanlık gibi cenab-ı hakkın manevi sermayelerinden onda ne kadar mevcuttur. Bi’l-hassa namuslu mudur? Fukaraya, köylüye, acizlere ne yolda muamele etmiştir? Malumatı, mevki nicedir velhasıl bir mahlûk için evvela insanlığa lazım olan sermayelerle, mebusluğa iktiza iden sermayeye malik midir? İşte hep bunları sormalı, araştırmalı, teraziye koymalı ve ondan sonra hareket etmelisiniz. Yoksa öyle birden bire intihab edivermekle ne kendinize ve ne de vatanınıza hiçbir menfaat getirmiş olmazsınız. Bugün vatan merd, namuslu, malumatlı ve çalışkan mebuslara muhtaçtır. Başımızda bozuk düzen idareler, tehlikeli düşmanlar, her gün yeni yeni ve kanlı vakalar, köyümüzde fakirlikler, kasabamızda geçimsizlikler, çiftimizde çubuğumuzda perişanlıklar dururken kalkıp da kimin nesi olduğu bilinmeyen veya bilinip de şu beyan ettiğim ihtiyaçat-ı zaruriyenizi yaptıramayacak olan bir kimseyi mebus intihab itmek kadar gafflet olamaz...”⁶²

Mebus olmak için doğru kişi olduğunu anlatır. Burada da en çok vurguladığı şey dürüst, vicdanlı ve topluma karşı işlenmiş bir suçunun olmamasıdır. Seçildiği takdirde herkesin derdiyle tek tek ilgilenileceğine bunun için elinden gelen her şeyi yapacağını dile getirir.

Beyannamesinin dikkatle okunmasını okuma bilmeyenlere de okuyup anlatılması gerektiğini vurgulamaktadır ve şu sözlerle beyannameyi bitirmektedir:

“Ta ki mülk ve millet namına iktiza iden ihtiyaçlar husul, istekler vücut bulsun. Artık atalet ve uyku devri geçti hemşeriler! Şimdiden sonra çalışmak uğraşmak, hem gece gündüz çalışıp uğraşmak bu millete farz oldu etrafımızı, içimizi dışımızı düşman sarmış, gafflet her tarafımıza bürümüş, fakr ve sefalet çökmüş... Haydi biraz kımlıdayarak onları söküp atalım cenab-ı hak adın mutlakdır, rahim-i azamdır. Elbette bunun sonu iyi olacak. Elbette bizim de yüzümüz gülecek,

61 Beyanname, s.39.

62 Beyanname, s.53-54.

günlerimiz”.⁶³

Muhammed Tahir, beyannamede iki bölümde de mebus adayının taşıması gereken özellikleri vermiştir. Ona göre aday namuslu, hamiyetli, çalışkan olmalı ayrıca memleketi, devleti, hemşerileri için canla başla çalışmalıdır.⁶⁴ Manisa adayı Yusuf Ziya Bey'in seçim beyannamesinde de adayların taşıması gereken özellikler de benzer vurgular dikkati çekmektedir.⁶⁵

4. Muhammed Tahir'in Beyannamesine Göre Serfice Sancağının Sorunları

Muhammed Tahir, seçim ve mebuslarla ilgili açıklamaların dışında sancağın kendince belirlediği problemlerine de değinmiş ve bu sorunların nasıl çözüleceğine dair açıklamalarda bulunmuştur.

Beyannamede su problemi önemli bir sorun olarak nitelendirilmiş ve Sefice Sancağı'nda su problemi yaşayan yerler Kayalar Oba (Kale Oba) civarındaki köyler, Dedeler, Turgutlar, Köşeler, Üskübler, Şahinler, diğer Köşeler, Sofular, Çobanlı, İshaklar, Işıklar köyleri ile Kırçova olarak belirtilmiştir. Su sorununun devam etmesini mebusların ilgisizliğine bağlayan Muhammed Tahir çözümün Ahd Oba (Ahmed Oba) değirmeninden akan suyun köylere getirilmesiyle ve akan çayın eski yatağına çevrilmesiyle giderileceğini belirtmektedir. Yine su problemi yaşayan tek yerin Sefice olmadığını ancak diğer vilayetlerin mebuslarının bölgelerindeki sorununu hükümetten aldıkları ödeneklerle çözdüklerini dile getirmektedir.⁶⁶

Sancağın tek sorunu su meselesi değildir bunun yanı sıra orman, koru ve mera problemleri de çözüm beklemektedir. Muhammed Tahir bu sorunların insanlar arasında ayrılıklar, kavgalar ortaya çıkardığını somut örneklerle ortaya koymuştur. Köylülerin karşılaştıkları problemlerin çözümünün mebusların en önemli görevi olduğunu bir kez daha dile getirmiştir.⁶⁷

Beyannamede halkın güvenliği konusuna da değinmiştir. Sefice Sancağı'nda asayişin tam olarak sağlanabilmesi için yeterli miktarda jandarma istihdamının olmadığını, mevcut karakolhanelerin kapalı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Mebus olacak kişi kapalı karakolhaneleri açmalı, jandarma ihtiyacı karşılayacak miktarda olmalı, karakolhaneler arasında iletişim sağlanmalı ve jandarma kesinlikle halkın hukukunu muhafaza ve canını himaye etmesi için gerekli çalışmaları yapmalıdır.⁶⁸

Halktan alınan vergileri de sorunlar içinde ele almıştır. Aşar vergisinin Osmanlı

63 Beyanname, s.61-62.

64 Beyanname, s.15-16.

65 Muzaffer Tepekaya, “1912 Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimlerinde Saruhan...”, s. 43.

66 Beyanname, s.21-22.

67 Beyanname, s.23-24.

68 Beyanname, s.25.

halkı için yük olduğunu vurgulamıştır. Ona göre aşar yüzünden perişan halk bir de rejinin baskı ve zulümlerine maruz kalmıştır. Tütün ziraatının halkı zarara sokmayacak şekilde çoğaltılması ve diğer yolsuzlukların giderilmesi üreticiyi rahatlatacak ve bu durum devlete de yansiyacaktır.⁶⁹

Ulaşımında önemli olan yolların bakımı ihmal edilmiştir. Özellikle Surviç'ten başlayıp Kayalar- Kozane ve Alasonya'ya ulaşan yolun gerek devletçe ve gerekse ticari açıdan öneminin unutulmaması gerektiğini belirtmiştir. Bu yol için halk yıllarca para vermiş, hapisler de yatmış, esir gibi hizmet etmiş olmasına rağmen yolların durumu kötüdür. Bu konuda da vekillerin duyarsızlığını dile getirmiştir.⁷⁰

Muhammed Tahir eğitime yönelik eleştirilerini de Serfice Sancağı özelinden genelleştirerek yapmıştır. Ona göre eğitim toplumların en önemli konularından biridir. Eğitim konusunda yapılması gerekenleri şu şekilde sıralamıştır: Küçük mekteplerin oluşturulmasından çok vilayet merkezlerinde olduğu gibi yedi senelik bir idadi mektebi, rüştiyelerin oluşturulması, var olanların ıslahı ve her karyede yeni sistemde köy mektepleri yapılması. Ayrıca medreselerin eğitimdeki önemini vurgulamış ve medreselere gereken önemin verilmemesinden var olanların da bakımsızlığından yakınmıştır. İdadilerin ve rüştiyenin de öğrenci yetiştirmek için değil salnamelere yazmak için olduğunu belirtmiştir. İptidai ve mahalle mekteplerinin de oldukça kötü durumda olduğunu belirterek eğitimcilerin yetersizliğini dile getirmiştir. Eğitim alanında yaptığı tespitlerden biri de bu dönemde eğitimin bir lüks olduğu vurgusudur. Bunun en önemli dayanağı olarak da idadiyi bitirdikten sonra darü'l-fünuna girebilmek için alınması gereken iki yıllık eğitimin sadece vilayet merkezi veya İstanbul'da verilmesini göstermiştir. Görüldüğü gibi Muhammed Tahir eğitimin yaygınlaşması gerektiğine inanmaktadır. Eğitim alanında yaygınlaşmanın yanı sıra yapılabilecek düzenlemeler anlamında Rumların okullaşmadaki başarısını örnek göstermiş onların temel aldığı eğitim sisteminin doğruluğunu savunmuştur.⁷¹

Ona göre vakıflar da önemli sorunlar arasındadır. Vakıflar sorunu evkaf-ı münderisenin ve nukud-u mevkufenin adil olarak oluşturulması ve vakfiye şartlarına uyulmasıyla çözülür. Ancak bu konularla seçilecek mebuslar ilgilenmelidir.⁷²

Ayrıca sancakta önemli yer tutan kilim ve seccade dokumacılığına da vurgu yapmıştır. Dokumacılığı altın bilezik olarak tanımlamış ve Konya'dan göç ettirilen atalarından miras kalan bu sanatın eski ustalığına kavuşturulması gerektiğini dile getirmiştir. Ona göre dokumacılık aba, kilim, keten bez, döşeme gibi alanlarda geliştirilmelidir.⁷³

69 Beyanname, s.25-26.

70 Beyanname, s.26.

71 Beyanname, s.26-30.

72 Beyanname, s.30.

73 Beyanname, s.31-32.

5.Muhammed Tahir'in Vaadleri

Beyannamede sorunları ifade ederken kısmen dile getirdiği çözüm önerilerini ikinci bölümde 11 madde de toplamıştır. Buna göre;

- “1 – Aşar, vergi işleri
- 2 – Ziraat: Üzüm, erik vesair bi'l-cümle yerli mahsulâtı
- 3 – Maarif: Köy, kaza ve merkezde ibtidai mektepleri, rüşdiyeler, idadisi, medreseler
- 4 – Sular, bendler, irva ve iska meseleleri
- 5 – Nafia: Yollar, köprüler
- 6 – Sanayi: Halıcılık, doğramacılık, debbağat vesaire
- 7 – Bi'l-cümle evkaf meseleleri
- 8 – Asayiş ve inzibat hususları
- 9 – Adliye, mülkiye vesair daireler ve memurin
- 10 – Sancağın sair kaffe-i ihtiyacı
- 11 – Hukuk-ı mukaddeses-i padişahinin tevsii”

Halkın kendisini mebus seçtiği takdirde belirttiği maddeleri sırayla ele alacağını ve bu alanlardaki eksikleri gidermeye çalışacağını dile getirir.⁷⁴

Muhammed Tahir, beyannamenin ikinci bölümünde verdiği maddeleri tek tek açıklamamaktadır. Ancak son madde de yer alan “Hukuk-ı mukaddeses-i padişahinin tevsii” ifadesinde neyi vurguladığını uzunca anlatmaktadır. Bu maddeyi açıklarken öncelikle padişahın aynı zamanda halife olmasının altını çizmektedir. Meşrutiyetle yönetilen ülkelerde görev dağılımının belirlenmesi gerektiğini vurgular. Meşrutiyette herkesin görevini, hak ve salahiyetini bilmesi gerektiğini ancak bu şekilde işlerin doğru düzgün ilerleyeceğini ifade eder. Bu görevlerin dağıtılmasında dikkat edilmesi gereken noktaları verir. Burada görevler ayrılığına vurgu yapar. Ona göre, görevlerin dağılımında en önemli şart her işin kendi işleyişi içinde değerlendirilmesidir. Bu şekilde olmazsa, ölçüsüz hakların, görevlerin, kuvvetlerin ileride daha da karışacağını belirtir.⁷⁵

74 “İşte vatandaşlarım, benim programımdaki maddeler şimdilik bunlardan ibarettir. Eğer bana itimat gösteren sancağımızın mebusu olmak üzere intihab ederseniz şu baladaki cetvelde yazılı olan maddeleri sırasıyla dikkat ve vazife gözüne alarak elimden geldiği vakit gerek vatana gerekse millete hizmet etmeğe çalışacağım.” Beyanname, s.47.

75 Beyanname, s.47-48.

Muhammed Tahir, beyannamesinde unsurların birlikteliğine vurgu yapmakta bunun oluşabilmesi için elinden geleni yapacağını belirtmekte ancak bunu nasıl gerçekleştireceğine dair bir bilgi vermemektedir.⁷⁶

Beynamede suç işlenmesinin nedenini kötü yönetime ve temsilcilerin halka sahip çıkmamasına bağlamakta ve kendisinin çalışmalarıyla bu duruma son vereceğini dile getirmektedir.⁷⁷

Sonuç

Muhammed Tahir, 1912 seçimlerine adaylığını açıkladığı beyannamesi iki bölümden oluşmaktadır. Beyannamenin ilk bölümünde ülkenin içinde bulunduğu durumu değerlendirerek daha çok problem tespit etmiştir. Bu anlamda Serfice Sancağının su kaynağı problemi, orman, maden, ulaşım, eğitim, vakıf, dokumacılık (kilim ve seccade) gibi sorunlarına değinerek bunların nasıl çözülmesi gerektiğini açıklamaktadır. Mebus tanımıyla başladığı ikinci bölümde adaylarda bulunması gereken özellikleri belirtmiştir. Beyanname de Serfice Sancağı mebuslarının kendi çıkarları doğrultusunda çalışmalarından yakınmaktadır. Sorunları da Serfice Sancağı özelinden örneklerle açıklamış Osmanlı genelinde var olan sorunlara dair çıkarımlarda bulunmuştur.

Muhammed Tahir genel olarak beynamede hem Müslüman hem de gayrimüslim seçmeni eleştirmektedir. Serfice Sancağı'nda Müslüman halkın seçimlere yeterince önem vermediğinden şikâyetçidir. Gayrimüslimlerin önceki seçimleri kazanmalarının nedenlerini satır aralarında açıklamakta ve beyannamenin ilk bölümünde net olarak vermektedir. Aynı zamanda gayrimüslimlerin seçimi kazanmak için her türlü tedbiri aldıklarını hatta bunun için birçok hileye başvurduklarını dile getirmekte ve bunu 1908 seçimlerinden verdiği örneklerle açıklamaktadır.

Yapılan vurgular, beyannamenin asıl probleminin Müslüman seçmenin bilinçlendirilmesi algısını oluşturmaktadır. Seçmene bulunduğu vaadlere, yaptığı eleştirilere ve oy kullanımında nelere dikkat etmesi gerektiği yönündeki telkinlerine bakıldığında Müslüman oylarına yoğunlaştığını görmekteyiz. Beyannamenin genelinde kullandığı ifadeler de bu durumu doğrular niteliktedir. Hatta Müslümanların birlikteliğini ön plana çıkarmaya çalıştığı bölümlerde ötekileştirme vurgusu dikkat çekmektedir. Öte taraftan ikinci bölümde unsurların birlikteliğine vurgu yaptığı görülmektedir.

Muhammed Tahir topluma seçimin, mebusun önemi vurgulayan bir beyanname hazırlamıştır. Seçilecek adayda olması gereken özellikleri belirlemiş ve bunları kendi üzerinden açıklayarak ne kadar doğru bir aday olduğuna vurgu yapmıştır. Beyannamenin genelinde satır aralarında en önemli vurgu Müslüman seçmenin seçime gereken önemi vermesi gerektiği ve mevcut mebusların sancağa ve sancağın sorunlarına duyarsızlığıdır. Beyanname sancaktaki sorunlar ve çözümünden çok doğru adayın nasıl

76 Beyanname, s.51-52.

77 Beyanname, s.61-62.

olması gerektiği, seçimin ve temsilin önemi çerçevesinde oluşturulmuştur. Dönemin koşulları düşünüldüğünde sorunların çok iyi belirlenmiş olduğu görülmektedir. Kanımca beyannamenin en eksik yönü bu sorunların nasıl çözüleceğine dair açıklama ve önerilerin yetersizliğidir.

1912 seçimlerinde başka bölge adaylarınca da beyannameler hazırlandığını bilmekteyiz. Diğer beyannamelerde olduğu gibi Muhammed Tahir de bu beyannameyi kuşkusuz ki propaganda amaçlı hazırlamıştır. Bu da Türk Demokrasi Tarihi açısından yadsınmayacak bir gelişmedir.

Kaynakça

Akkaya, Bülent, “Erciyes Gazetesine göre Kayseri’deki 1912 Meclis-. Mebusan Seçimleri”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/4 Spring, Ankara 2014, s.15-23.

Akşin, Sina, *Jön Türkler İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 1998.

Alkan, Mehmet Ö., “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Seçimlerin Kısa Tarihi”, *TÜSIAD Görüş Dergisi*, Mayıs 1999, s.48-61.

Baykal, Bekir Sıtkı, “I. Meşrutiyet’e Dair Belgeler”, *Belleten*, Cilt XXIV, Sayı 96, Ankara 1960, s.601-625.

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar*, Dergah Yayınları, İstanbul 1990.

Burak, Durdu Mehmet, “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara 2003, Sayı 14, s.291-318.

Çadircı , Musa, “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Türkiye’de Yönetim”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye’de Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

_____, “Osmanlı Devrindeki Halk <<Oy>>unun Yönetimdeki Yeri”, *Özgür İnsan*, Ağustos 1972, Yıl I, Sayı 3, s.25-27.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye’de Ülke Yönetimi*, İmge Yayınevi, Ankara 2007.

_____, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, *Belleten*, Cilt XXXIV, Sayı 135, Ankara, s.409-420.

_____, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.

Çavdar, Tevfik, “*Müntehib-i Sani*”den Seçmene, V Yayınları, Ankara 1987.

Demir, Fevzi, “İzmir Sancağı’nda 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, İzmir 1991, s.137-156.

_____, *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları No:14, Ankara 1997.

Keleş, Erdoğan, “Menteşe Sancağında Muhtarlık Teşkilatının Kurulması”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Cilt 22 Sayı 1, Ocak 2013, s.59-78.

Kılıç, Selda, “1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları” *A.Ü.Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 30, Ankara 2011, s.27-40.

Mehmet Tevfik, *Manastır Vilayeti'nin Tarihçesi*, Beynelmillel Ticaret Matbaası, Manastır 1327.

Olgun, Kenan , “Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Ara Seçimler (1908-1912 Dönemi)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XXVIII, Sayı 82, Mart 2012, Ankara 2012, s.1-23.

_____, “Türkiye’de Cumhuriyetin İlanından 1950’ye Genel Seçim Uygulamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı 79, Mart 2011, Ankara 2011, s.1-35.

Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, T.O.D.A.İ.E. yy., Ankara, 1973.

Özçelik, Ayfer, *Sahibini Arayan Meşrutiyet*, Tez Yayınları, İstanbul 2001.

Özkan, Ela, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914)*, Hiper Yayın, İstanbul 2020.

Öztunç, H. Baha, *Manastır Tanzimat Döneminde Bir Rumeli Şehri (1839-1876)*, Kitabevi, İstanbul 2020.

Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu:21, Ankara 2006.

Sezgin, İbrahim, “Paşa Livası Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s.183-184.

Shaw, Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev.Hür Güldü), Kapı Yayınları, İstanbul 2008.

Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul 2002.

Tepekaya, Muzaffer, “1912 Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimlerinde Saruhan (Manisa) Sancağı İttihat ve Terakki Fırkası Adayı Yusuf Ziya Bey ve Seçim Beyannamesi”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt XIII, Sayı 27, (2013-Güz), s.33-61.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt 1, İletişim Yayınları, Ankara 1998.

Tunç, Salih, “1912 Seçimlerinde Musevi Cemaat’inden İttihatçı Mebus Adayı Salih B. Gürçi ve Seçim Beyannamesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVIII, Sayı 2, 2013, s. 549-585.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, Ankara 2005.

Türk, Hikmet Sami, “Seçim, Seçim Sitemleri ve Anayasal Tercih”, *Anayasa Yargısı*, Cilt 22, Sayı 1, Ankara 2006, s.75-113.

Umum Serfice Sancağı Ahalisine Beynamedir, *Matbaa’-i Hukukiye : Bab-ı ali Ebu’s-su’ud Caddesinde Numara (19) 1327*.

Ünlü Sarı, Mucize, *Manastır Vilâyeti'nin İdâri ve Sosyal Yapısı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1996.

Ünlü, Mucize, “İdari ve Sosyal Yönleriyle Manastır Vilayeti”, *Balkanlar'da Bıraktıklarımız*, Samsun Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Derneği Kültür Yayınları, Samsun 2009.

İslam Dünyasında Kâğıt Üretimi ve Terbiyesinin Elyazmalarındaki Resimlere Yansıması

Gülşen TEZCAN KAYA*

Özet

Medeniyetlerin oluşmasıyla birlikte bilim kültür ve sanatın aktarımında en önemli araçlardan biri şüphesiz yazıdır. Bu nedenle her nereye ve ne şekilde yazılırsa yazılsın nesiller bundan yararlanmışlar; kendi kültür ve tarihlerini yakından tanıyabilmişler ve gelecek kuşaklara da miras bırakabilmişlerdir. Ancak bu mirasın aktarılmasını daha da kolaylaştıracak bir malzeme olan kâğıdın icadı, işleri oldukça hızlandırmıştır. Gerek bilgi aktarımında kullanılan, gerekse bizzat sanatın üzerine işlendiği kâğıt hem doğu hem de batıda vazgeçilmez bir malzeme olarak karşımıza çıkar. Kâğıdın keşfiyle beraber, medeniyetlerin onu elde ettikleri hammaddeler de coğrafya ve yüzyıla göre farklılık göstermiş, türleri, ticarî ilişkiler ve kullanım kolaylıklarına bağlı olarak batı ve doğu arasında sürekli yer değiştirmiştir.

Bu çalışmada genel olarak kâğıdın tarihi serüveni ve hammaddeleri üzerinde durularak, İslam coğrafyasında farklı yüzyıllarda, kitap üretim merkezlerindeki kâğıt yapım aşamalarını gösteren tasvirler üzerinden, kitabhanelerdeki üretim faaliyetlerini gözler önüne sermek amaçlanmıştır.

Özellikle 15. yüzyıl sonunda Herat'ta Timurlu döneminde (1370-1507) günlük yaşam sahnelerinin resimlerde yer bulmasıyla, edebî eserlerde medrese konulu resimlerde kâğıdı yazıya ve çizime hazırlayan kişiler görülmeye başlanmış, 16. yüzyılda Safevî (1501-1736) ve Özbek Hanlığı dönemlerinde (1500-1599) bu etki devam etmiş, sonrasında Bâbürlü dönemiyle (1526-1858) de risalelerde saray kitabhanelerinin canlandırıldığı resimlerle ve albümlerde sayfa kenarı süslemesi olarak görülmüştür. Bu tasvirlere bakıldığında, kâğıt yapım aşamaları, hat, tezhip ve tasvire uygun hale getirilmesi (terbiyesi) ile üretimde kullanılan aletler; dönemin kaynaklarını destekler biçimde yansıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kâğıt, kitabhâne, elyazması, tasvir, mühre

* Dr. Öğretim Üyesi, Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, gtezcan@sakarya.edu.tr

Paper Production and Treatment in the Islamic World and Its Reflection on the Paintings in the Manuscripts

Abstract

With the formation of civilizations, one of the most important tools in the transmission of science, culture and art is undoubtedly writing. For this reason, wherever and however it has been written, generations have not only benefited from it by being able to find out about their own culture and history closely, but they have left a heritage for future generations as well. However, the invention of paper, a material that will facilitate the transfer of this heritage, has accelerated the work considerably. Paper, which is used both in the transfer of information and on which the art itself is embroidered, appears as an indispensable material in both the east and the west. Along with the discovery of paper, the raw materials from which civilizations have obtained it have differed according to geography and century, constantly changing places between the west and the east depending on their types, commercial relations, and ease of use.

In this research, it is aimed to demonstrate the production activities in the court ateliers through the miniatures showing the paper making stages in the book production centers in different centuries in the Islamic geography, by focusing on the historical adventure of paper and its raw materials in general.

Especially at the end of the 15th century, with the appearance of daily life scenes in the paintings in the Timurid period in Herat (1370-1507), the people who prepared the paper for writing and drawing began to be seen in the pictures showing the madrasa in literary works. Moreover, this influence continued in the Safavid (1501-1736) and Uzbek Khanate (1500-1599) period in the sixteenth century, and later, in the Mughal period (1526-1858), it was seen in pamphlets with pictures in which the court ateliers were portrayed, and as margin painting in albums. Looking at these depictions, the papermaking stages and the tools used in its production as well as its treatment, that is, how it is made suitable for calligraphy, illumination and miniature painting, are reflected in a way that supports the sources of the period.

Keywords: Paper, court atelier, manuscript, miniature painting, burnish

Giriş

Kâğıt, üzerine yazı, şekil, resim, süs yapmak, içine bir şeyi sarmak ya da bir yeri kaplamak ve kapatmak için kullanılan ince bir yapaktır (Özönder 2003: 94). Batı dillerinde kâğıt anlamında kullanılan “paper” kelimesi ise köken olarak, Grekçe ve Latince’deki “papyrus”, “papyros”tan gelmektedir. Çünkü Mısırlılar MÖ 4000’lerde, önceki ve çağdaşı uygarlıkların yazmak için kullandıkları taş, tahta, kalay, çinko, kurşun, pirinç, kemik gibi malzemelerden yapılan levhaların taşımada zorluk yaşatmasından dolayı, Nil kıyılarında ve Delta bataklıklarında yetişen papirüs bitkisinden¹ kâğıt benzeri

1 Mısır’da duvar resimlerinde ve Plinius gibi bazı antik kaynaklardan öğrenildiğine göre, papirüsten kâğıt yapımı, bitki yapraklarının hasadı, sonrasında iğne ya da kesici bir alet yardımıyla

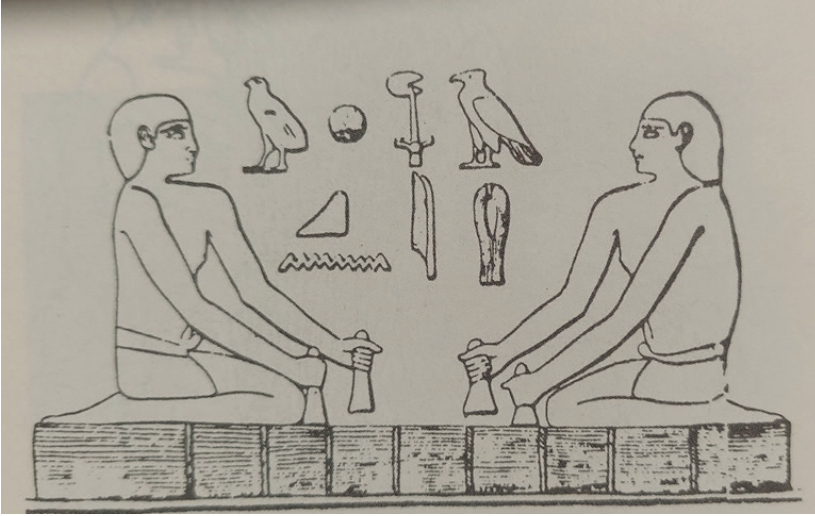
hafif bir malzeme üretmişler ve yazı için kullanmışlardır (Bakır 2001:146; Ersoy 2001: 163).

Resim 1. Sakkara'daki bir mezar resmine göre papirüs hasadı (Yıldız 2014: R. 108)

Antik dönemin en önemli doğa bilimci ve yazarlarından olan Plinius (ö. 79), Mısır'da papirüs üretimi için yapılan işlemi tarif etmiştir. Yazar, papirüs kâğıdının mürekkebi daha iyi alabilmesi için, pürüzlerin bir fildişi veya deniz kabuğu parçası ile düzleştirildiğini ancak bu yüzden harflerin de kolaylıkla silinebileceğini, kâğıt yapım yönteminde perdelamanın kâğıdı parlattığını, mürekkebi almadığını belirterek, iyi işlenmezse küflenme yapabileceğine dair uyarılarda bulunur. Ayrıca İslam dünyasında da konuya ilişkin bilgiler edinilmektedir. Arap bitki uzmanı İbnü'l-Baytâr'ın (ö. 1248), basit ilaçlar ve yiyecekler konusunda yazmış olduğu *El-Müfredât* adlı eserinde, papirüsün nasıl üretildiğine dair bir açıklama yer alır (Hannawi 2012: 14-15; Yıldız 2014: 152)

bitkinin özünün çıkarılması, gövdenin bıçak yardımı ile tabakalara ayrılması, tabakaları eğimli özel bir masa üzerinde biri diğerine ters yönde dik açı yapacak şekilde yerleştirerek ve darbeler vurarak preslenmesi ve böylece baskı sayesinde ya da güneşte kurutularak kaynaşması, elde edilen tabakaların makasla kesilerek yazıya uygun hale getirilmesi anlatılmıştır (Yıldız 2014: 150-151).

Resim 2. Papirüs liflerinin preslenerek hazırlanması M: 2600, mezar resmi (Yıldız 2014: R. 111)

Mısır ile Anadolu arasındaki papirüs kâğıdı rekabeti sonrasında, adını Bergama hrinden alan “parmen” adı verilen, malzemesi hayvan derisinden elde edilen bir kâğıdın üretilmesi hikâyesi, Plinius gibi yazarların sıklıkla dile getirdikleri bir bilgidir. Akdeniz bölgesinde kullanımı yaygınlaşan bu kâğıt türü, özellikle Hellenistik dönemde (M. 330-M. 30) Bergama kentinde kitap yazmak üzere kullanılması ile ihtiyaçları karılamıtır. Antik dönemin ünlü tarihcilerinden Herodot (. M 495) da birçok milletin yazı için deri kullandığını aktarmıştır (Ersoy 2001: 163; znder 2003: 156; Yıldız 2014: 173). Ancak kaynaklara ve günümüze gelen tomarlara² bakıldığında, Akdeniz’in doğusundaki ülkelerde parmenin ana yazı malzemesi olarak zaten kullanıldığını açıkça gösterir (Bloom 2003: 44-45).

M. 3. yüzyıldan, Orta ağ Avrupası’na kadar kullanılan parmen, dayanıklılığı ile de işlevini srdrmtr³. İlk Hıristiyan metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkan bu

2 M. 3. yy-MS. 1.yy da yazılan l Deniz parmenleri, bir kısmı İbranice bir kısmı da Aramice yazılmış olan, kırk bin adet elyazmasından oluşan ve Hıristiyanlık ile Museviliğin bilinen en eski yazılı kaynakları arasında geçen metinleridir (<http://dss.collections.imj.org.il/significance>). Erişim Tarihi: 29.08.2021.

3 Parmen kağıtlarını Orta ağ elyazmalarının üzerine yazılabileceği uygun beyaz ve temiz bir materyal haline getirmek parmen yapımıcısının iidir. Bu mesleği icra edenler, gotik dönem boyunca hatta Romanesk ve Karolanj ağlarında da var olmuşlardır. Kaynaklarda, 882 yılında Abbot Adelcrd’ın kuzey Fransa’da Corbie Manastırı’ndaki memurlar arasına bir parmen yapımıcısı görevlendirdiği belirtilir. Oxford’daki kitap üretimine yönelik en erken yazılı kanıt, 1200’l yılların başında kayda geçen bir arazi sözleşmesidir. Bu sözleşmeye Raginald ve Roger adında iki parmen yapımıcısı, 3 nakka ve bir hattat şahitlik etmiştir. 13. Yüzyıl Floransa’sın-

malzeme defterlerde kullanılmaya uygun olması ve her iki yüzüne de yazı yazılması avantajıyla hem maliyeti düşürmüştü hem de saklanma koşulları açısından tercih edilmiştir (Bloom 2003, 46).

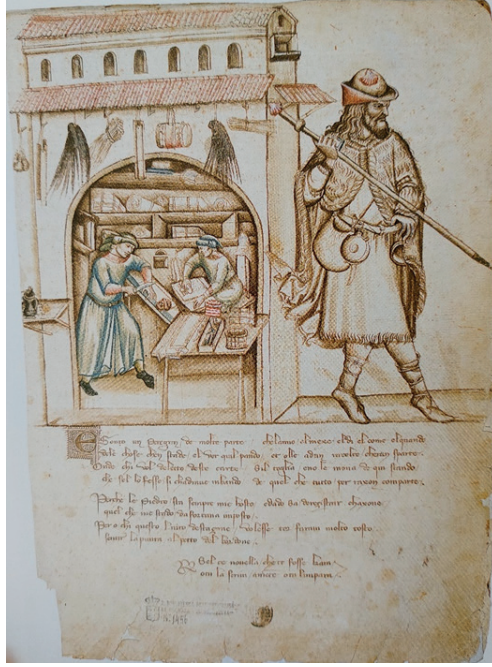
Günümüze gelebilen birçok Avrupa kökenli resimli elyazmasında kâğıt yapımcılarının, dükkanlarının ve aletlerinin betimlendiği resimler yer almaktadır. 13. yüzyıla ait Alman elyazmalarından birinde keşişin parşömen yapımcısından alacağı kâğıdı incelediği sahne, arka planda görülen tahta çerçeveye gerilmiş deri ve soyma bıçağı ile ustanın bu işi nasıl yaptığı hakkında fikir verecek biçimde tasvir edilmiştir (Hamel 2009: 13).

Resim 3. 13. yüzyıla ait bir Alman elyazmasında keşiş, parşömen yapımcısından satın alacağı kâğıdı inceliyor (Hamel 2009: 13).

15. yüzyılda İtalya’da hazırlanmış bir elyazmasında ise, dükkanlarında parşömen yaprakları hazırlayan iki kişi görülmektedir. Solda ayakta duran zanaatkâr yaprakları dikdörtgen şeklinde kırarken, sağda oturan zanaatkâr ise, onları yazıma uygun hale getirmek için ağartmaktadır. Arkalarında raflardaki hazır ürünler hem rulo hem de katlanmış kâğıt paketleri şeklinde istiflenmiştir (Hamel 2009: 9).

da parşömen yapımcılarının Badia (Güney Tirol, İtalya’da bir kent) kenarında dükkanları vardı. 1280’de Ghent şehrinde parşömen yapımcılarından bahseden şehir heykelleri vardı. 1292 tarihli Paris vergi defterinde de 19 parşömen yapımcısının ismi geçer ve liste tam değildir. Orta çağ sonlarında Parşömen yapımcılarının her şehirde sanatçıların ve tüccarların arasında yer almaya başladığı açıkça görülür (Hamel 1992: 8-9).

Resim 4. 15. yüzyıl İtalyan günlüklerinde resmedilen bir paremen dkkn (Hamel 2009: 9)

Ancak hem papirüs hem de paremen rulolara yazılan metinler, birçok açıdan sıkıntı yaratmaktaydı. Papirsn malzemesinin dayanıksız olması dezavantajlardan biriydi, diğeri ruloların tek bir yüzünün yazı yazmak için kullanılması ve belirli uzunluktaki bir metnin birkaç ruloya sığması ve rulolardan birisinin kaybolması durumunda da bilgi akışının sağlanamaması; paremende ise, yapımı için hayvan kesilmesinden dolayı üretiminin pahalı ve zahmetli olması insanoğlunu başka arayışlara yneltmiştiş (Bloom 2003: 40-41). Bu arayış sonucu bazen bitkilerden bazen de bez parçalarının ayrıştırılmasından elde edilen selüloz elyaflarından elde edilen malzeme ile kğit elde edilmiştiş.

20.yüzyılın sonunda yapılan araştırmalar ile, kâğıdın Çin’de icat edildiği kanıtlanmıştır. 1991’de Gansu eyaletinde, Han İmparatoru şendi döneminden (M. 1 yy.) kâğıtlar bulunmuş, Lancou yakınlarındaki Doğu Han mezarlarında düzenli kalınlıkta, esnek ama kuvvetli beyaz kğit tabakaları çıkarılmıştır. Bu erken dönem neklerine bakıldığında, kğit üreten ustaların tabakaları, paçavra ve dokuma artıklarından yapılan hamuru bir su havuzunda yüzen bez kalıplara dökerek biçimlendirdikleri anlaşılır. Kaynaklarda zamanla kâğıdı artık malzemelerden yapmak yerine, hamuru kenevir, jt, Hint kamışı ve bambu gibi bitkilerin ağası liflerinden ya da dut ağaçlarının i kabuğundan yapmaya başladıkları belirtilir (Bloom 2003: 58, 60).

Kâğıdın Asya'da yayılmasının en önemli etkenlerinden biri olarak Budizm⁴ gösterilmiştir. Çünkü Budizm öğrencileri Budist öğretiyi daha etkin yayabilmek amacıyla Çinliler'den fırça, mürekkep ve kâğıt yapma sanatlarını öğrenmişler ve kâğıt imalatı diğer ülkelere ihraç edilmiştir. Orta Çin kâğıdının Dunhuang'da bulunan ve 30.000'den fazla kâğıt rulodan oluşan, aralarında Çince, Sanskritçe, Sogdca, Orta Farsça, Uygurca ve Tibetçe metinlerden oluşan büyük koleksiyonu, kâğıdın birbirinden uzak bölgelere ne kadar hızlı bir şekilde yayıldığını gösterir (Bloom 2003: 63-64).

İslam Dünyasında Kâğıda İlişkin Bilgiler

Kâğıdın Çin'de icat edilmesinden sonra, Budist rahipler ve misyonerler tarafından Doğu, Güney ve Orta Asya'ya taşındığı bilinir ancak İran'daki kâğıdın kökenleri tam bir muammadır. Sasanî halkının, kâğıt kullanımıyla ilgili literatürde tekrarlanan asılsız söylentilerine rağmen, Çin kâğıdını bildiğini veya kullandığını öne süren somut bir kanıt yoktur. Benzer şekilde, İran'a ve İslam topraklarına kâğıdın girişi, 134/751'de Talas Savaşı'ndan sonra Çinli kâğıt yapımcılarının ele geçirilmesiyle ilişkilendirilmektedir, ancak Arap tarihçi Talibî (ö.1038) tarafından bildirilen bu hikâyenin gerçek olması mümkün değildir⁵ (Floor 2017).

İslam dininin kabulü ile Arapça elyazmalarını ve Kur'an-ı Kerim'i kopya etmek için kâğıdın kullanıldığı bilinmektedir. 8-10. yüzyıl arası parşömen yapraklarına, 10. yüzyıl sonlarından itibaren ise kâğıt üzerine yazılan Kur'an örnekleri⁶ bu bilgiyi doğrular niteliktedir.

4 Budizm, Buda'nın MÖ. 6. yüzyılda Hindistan'da kurduğu din ve felsefe sistemine verilen addır. Kutsal metinleri, inanç esasları, cemaati, mâbedleri ile bir din olarak kabul edilir ve çok hızlı bir şekilde yayılması buna bağlanır (Tümer 1992: 352).

5 J. Bloom, Talibî'nin bu olayı, savaştan üç yüzyıl sonra ve muhtemelen Samani hükümdarının vezirinin yazdığı *Kitabü'l-Mesâlik*'e dayandırarak aktardığını, oysa bu savaştan önce Orta Asya'nın tümünde kâğıt yapıldığını ve Semerkand'da kâğıdın hem kullanılıp hem de üretildiğini ispatlamıştır. Yazar burada, İbnü'n Nedim (ö. 995) gibi bazı yazarların metinlerine bakıldığında, ketenden kâğıt üretildiği belirtilse de İslam kağıtları incelendiğinde bunların paçavra lifinden yapıldığını, bazen de aralarında ham lif olduğunu, eğer Semerkand'da kâğıt yapımını tutsak Çinli kâğıt ustalarının başlattığı düşünüldüğünde, bu kadar kısa sürede atık lif kullanımında ustalaşmalarının mümkün olmayacağını açıklar (Bloom 2003: 72).

6 Bu örneklerle ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Deroche 1992: 154-155; Tanındı 2010: Kat 35; Bloom 2003: 92).

Resim 5. Kur'an-ı Kerim, TİEM 453-456, Abbasi Dönemi, 993-4 tarihli, Krem rengi kâğıt, siyah mürekkep (Tanındı 2010: Kat.35).

İslam coğrafyasındaki tarihi kaynaklarda kâğıdın keşfi, üretimi ve milletlere göre kullanım şekilleri ile ilgili çeşitli bilgiler yer almaktadır. Bu tarihçilerden bir kısmının, yazı yazma geleneğini Âdem Peygambere kadar götürdükleri görülmektedir. 10. Yüzyılda Bağdat'ta yaşamış, ünlü varrâk (kitapçı) ve nedimlerden olan Muhammed b. İshak en-Nedim'in (ö. 995) *Kitâbü'l-Fihrist* adlı eserinin "Kitâbü'l-Fihrist fî Ahbâri'l-Ulemâ" başlıklı birinci makalesinde, çamur üzerine ilk olarak Âdem Peygamber'in yazı yazdığını, Tufan öncesinde ise insanların kalıcı olması için bakır levhalar ve taş abideler üzerine yazı yazdıklarını belirtilmiştir. Eserde, ihtiyaç duyduklarında tahta ve ağaç yapraklar üzerine, ayrıca İranlıların oklarını üzerine yerleştirdikleri bir çeşit ağaç kabuğu olan *tuzâ* da yazdıkları, sonradan insanların derileri tabaklamaya ve üzerine yazmaya başladıkları anlatılır (Muhammed b. İshak en-Nedim 2019: 74). Sonrasında farklı coğrafyalarda yaşayan diğer milletlerin yazı yazdıkları araçlar da özetlenir. Bunlar arasında Mısırlıların papirüs kamışından yapılan papirüse yazdıkları, Rumların beyaz ipek kumaş, parşömen, Mısır tomarı ve zebra derisi olan *felcan* üzerine yazdıkları, Farslar'ın manda, sığır ve koyun derileri üzerine; Araplar'ın devenin kürek kemiğine, beyaz ince taş levhalar olan *lihâfa* ve hurma yapraklarına yazdıkları, Çinliler'in Hint kenevirinden (haşışten) yapılan Çin kâğıdına yazdıkları, Hintliler'in bakır levha, taş ve beyaz ipek üzerine yazdıkları bilgi olarak geçer. Daha sonra İslam coğrafyasındaki üretimden bahsederek, Horasan kâğıdının ketenden imal edildiğini, bazıları bu kâğıdın Emevîler devrinde (661-750), bazıları Abbasi devletinde (750-1258) ortaya çıktığını, bazıları oldukça eski olduğunu, bazıları yeni olduğunu, bazıları da Horasan'da Çinli ustaların Çin kâğıdı metoduyla bu kâğıdı imal ettiklerini söylediklerini belirtir (Muhammed b. İshak en-Nedim 2019: 76).

Kâğıdın önemine dikkat çeken bir diğer İslam âlimi ise İbn Haldun'dur (ö. 1406). Onun *Mukaddime* adlı ünlü eserinde, kağıtçılık sanatına ayrı bir bölüm ayrılmış, yazma ve tashihin ilimlerin temeli olduğunun altı çizilmiştir. Burada İbn Haldun, devletin büyük güce kavuşmasında ilmi eserlerin ve kayıtların kitap haline getirilmesinin, istinsah ve ciltlenmesinin önem taşıdığını, bu eserlerin, defterlerin ve sicillerin çoğaltılması ve ülke geneline dağıtılması nedeniyle halkla buluştuğunu ve bu iş için de "sahhaf" adı verilen ayrı bir sınıf türediğini anlatır. Eserde, Erken İslam döneminde başta parşömen ve deri kağıtlar üzerine yazılan yazıların, resmi yazışmaların da çoğalmasıyla birlikte ihtiyacı karşılayamaz duruma geldiği ve Abbasi vezirlerinden Fadl bin Yahya tarafından bir kâğıt imalathanesi kurulduğu ve kâğıt imalatına başlandığı, böylece kâğıt sanatının geliştiği belirtilir (Haldun 2020: 884-885).

Bâbü'r Devleti'nin kurucusu Bâbü'r Şah'ın (ö. 1530) döneminin olaylarını ve anılarını kaleme aldığı *Baburnâme* adlı eserinde, Şemerkand şehrini anlattığı bölümde, dünyanın en iyi kâğıdının Semerkand'dan çıktığını, "Cüvaz kâğıdı" denilen bu tür kâğıdın bütün malzemesinin Kan-ı Gil'den geldiği anlatılır (Babur 2006: 189).

Safevî Devleti'nde önemli görevlerde bulunan tarihçi ve tezkire yazarı Kadı Ahmed (ö. 1606), 16. yüzyıl sonlarında yazdığı ve dönemin ünlü hattat ve nakkaşlarını anlattığı *Gülistân-ı Hüner* adlı eserinde, kâğıt çeşitleri, kâğıt yapımı ve kâğıdın renklendirilmesi konusunda bilgiler vermiştir. Yazar burada Çin kağıdını överek, *ne kadar arasanız arayın, Çin kağıdından daha iyisini bulamazsınız, safran kına ve birkaç damla mürekkeple üstüne yazabilirsiniz, bundan başkasıyla yazmayı kabul etme*, demiştir. Hemen arkasından Semerkand kâğıdını da överek, Semerkand kâğıdı da çok iyi, eğer aklın varsa bunu reddetmezsin, Üstüne çok rahat ve güzel yazabilirsin, ama kâğıt dediğin beyaz ve temiz olmalı demiştir. Yazı yazmak için ise Çin kâğıdının renginden daha güzel bir renk olmadığını, üstüne güzel yazıldığını, altın kullanımı için uygun olduğunu, iyi yazıyı güzelleştirdiğini, yazmak için hafif renklendirilmiş kâğıdın uygun olduğunu, böylece gözü yormayacağını, kırmızı, beyaz ve yeşil renkler güneşe bakıyormuş gibi gözü aldığını ancak, daha koyumsu renklerin renkli yazmak için uygun olduğunu belirtmiştir. Ardından kâğıt için çok önemli bir işlem olan âharlamanın nasıl yapılması gerektiğini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Bu kısımda, bu işlemi yaşlı bir adamdan öğrendiğini, âharın nişastadan hazırlanması gerektiğini, önce macun yapıp, suya dökülmesi, sonra sıcak ateşte bir süre kaynatılması ve nişastaya biraz yapıştırıcı eklenmesini, ne çok kalın ne çok ince olana kadar elekten geçirilmesi ve sonra kâğıdın üstüne yayılması gerektiğini sırasıyla açıklamıştır. Ardından da kâğıdın nasıl cilalanması ve yazım ya da çizime hazır hale getirilmesini yazmıştır (Kadı Ahmed: 113- 114).

Osmanlı'da ise, Nefeszâde İbrahim'in (ö. 1650) dönemin sultanı IV. Murad'a sunduğu *Gülzâr-ı Savâb* adlı eserinde, âhar, boya, kâğıt, kalem gibi malzemeler ve yapım teknikleri ile hat sanatı hakkında çok önemli bilgilerin verildiği görülür (Nuhoğlu 1996:

7 Semerkand'da Kara-Su kenarında çayırılarıyla ünlü bir alandır. Babur Kara-Su'nun yedi sekiz değirmen işletecek kadar suyu bulunan, Kan-ı Gil'in de Semerkand Sultanlarının her sene iki ay ikamet ettiği bir yer olduğunu yazar (Babur 2006: 189). Kâğıt üretiminde suyun ve değirmenin önemi düşünülüğünde burasının seçilmesinin ne kadar mantıklı olduğu açıkça görülür.

260). 17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sanat faaliyetlerini yürüten en önemli kurum olan Ehl-i Hiref teşkilatında, yazma eserlerin hazırlanmasında, kullanılan kâğıt için özel bir grup oluşturulmadığı bilinir. Bu durum “kâtiban-ı kütüb” tarafından kullanılan kağıtların ya piyasadan hazır olarak alındığını ya da kendileri tarafından hazırlandığını düşündürür. Özellikle değerli eserlerin yapılacağı kağıtların kâğıt terbiyesi denilen özenli işlemlerden geçirildiği, kağıtların hoş bir görüntü vermesi için boyandığı belirtilir (Yaman 2008: 38-39).

Kitap hazırlanmak istendiğinde ilk olarak kâğıt üretiminin gerçekleşmesi gerekir. İslam dünyasında kâğıt, ağaç hamurundan değil, keten ve kenevir bezlerinden yapılırdı. Elyaf, birçok farklı bitki türünden veya bez parçaları, eski halatlar ve ağlar gibi atıklardan elde edilirdi. Bu elyaf şeritler halinde kesilir ve kireçli suda yumuşatıldıktan sonra, sonra bir hamur haline getirilerek bir fiçıda ıslatılırdı. Islak lifler bir çekiçli değirmende veya değirmen taşları altında öğütülür; elde edilen “malzeme” suyun içerisinde bırakılır, sonra bir elek üzerinde toplanır, çevrilir ve kurutulur. İşte kâğıt (kâğad), suyun yakınında dövülen ve daha sonra bir elek üzerinde toplanan ve kurutulan bir selüloz elyafı yaygısıdır. Kuruduktan sonra kâğıt, yüzeyi pürüzsüz ve gözeneksiz hale getiren nişastalı bir çözelti uygulamasıyla mürekkep ve boya alacak şekilde hazırlanırdı (Bloom 2017 a-b).

Kâğıt üretildikten sonra, üzerine yazı yazılabilir, resim çizilebilir hale gelebilmesi için çeşitli işlemlerden geçirilmesi gerekmektedir. Çünkü imalathânedan gelen kâğıdın üzeri buna uygun değildir. İçinde hava kabarcıkları ve delikler bulunabilir. Bunun ortadan kaldırılabilmesi, hat, tezhip ve tasvir yapmada kullanılabilmesi için boyama ve cilalama işlemlerinden geçmesi gerekir. Şinasi Tekin, Orta Asya'da Uygurlar döneminde “kâğıt terbiyeciliği”nin nasıl yapıldığına dair fazla bilgi sahibi olmadığımızı, ancak İstanbul ve Osmanlı'nın diğer kültür merkezlerinde kâğıt terbiye dükkânları bulunduğunu belirtir (Tekin 2017: 46-7).

Mühreciler, âharcılar ve boyacılar olarak adlandırılan bu sınıf, kâğıdı yazmaya ve çizmeye uygun hale getirmişlerdir. Yaprak sayısı fazlaysa boyanacaklar boyacıya, mührü vurulacaklar mühreciye, âharlanacaklar âharcıya gönderilirdi ancak yaprak sayısı az olduğunda iş bölümüne gerek duymadan hepsini aynı kişi yapmıştır. En pahalısı ve zaman alanı âharlı kâğıt yapımında ortaya çıkmıştır. Âharlanan kâğıdın üzerinde bir parlaklık ve cila olduğundan mürekkep kâğıdın bünyesine sızmaz. En sade şekliyle yumurta âharı denilen bu işlemde, taze yumurta akı şapla eritilir ve sulandırılarak sürülür. Kuruyunca kuru sabun sürülmüş mührü ile parlatılır. Diğer yöntem ise sulu nişasta sürülerek yapılır. Aynı zamanda pişmiş pirinç suyu ile de âharlı kâğıt imal edilmiştir⁸. Aher, mürekkebin veya boyaların nüfuz edemeyeceği bir tabaka oluşturduğundan, genellikle hattatlar ve müzehhiplerin ince işçilik isteyen işlerinde tercih edilir. Çünkü hata yapıldığında ıslak pamuk ya da sünger ile kolayca silinebilir (Ünver 1962: 741-42; Derman 1988: 485).

8 Titley âharlama işleminde yumurta akının İran'da, nişasta çözümü ya da pirinçli suyun Hindistan ve Keşmir'de kullanıldığını belirtir (Titley 2003: 241).

Bu işlemlerin en basit ve maliyetsiz olanı ise mühreleme işlemidir⁹. Mühre, cam, boncuk, deniz böceği kabuğu ve kemikten yapılan, aharlı kağıtların parlatılması ve düzeltilmesi için kullanılan yuvarlakça ya da yumurta biçiminde bir araçtır. Mührelenecek kâğıt, mühre tahtası denilen düz yüzeyli tahta üzerine yatırılır. Mührenin kayması için, kuru sabun sürülmüş, bir çuha parçası kâğıdın üzerinde gezdirilir. Sonra mühre aleti, ileri geri hareket ettirilerek sürtünmeyle kâğıdın parlaması ve ütülenmesi sağlanır (Özönder 2003: 139-140; Derman 2006: 527).

İslam Dünyasında Kâğıdın Üretimi ve Yazıyla Çizime Uygun Hale Getirilmesine İlişkin Tasvirler

İslam dünyasında 15. yüzyıldan itibaren, tıpkı Çin ve Japonya’da olduğu gibi, renkli kâğıtlar kullanılmıştır. İran kütüphanelerinde başta Timurlular olmak üzere 15. yüzyıl sonlarından itibaren halkârî¹⁰ kağıtların kullanıldığı da bilinmektedir. Ebrulu kâğıt¹¹ ise, 16. yüzyılın ortalarında İran ve Dekkan bölgesinde, daha sonra da Osmanlı İmparatorluğu’nda kullanılmaya başlanmıştır. Kitapları istinsah edecek olan hattat, yaprakları önceden âharlatırdı (Richard 2010: 110-11). Elyazmalarının izini sürerek dönemle ilgili bilgi sahibi olmak bu bakımdan çok önemlidir. Kağıtların kalitesi, türü ve yapılan bezemelerin üslubundan ketebe kaydı olmayan nüshaların nerede ve hangi tarihte hazırlandıkları konusunda tahminde bulunulabilir. Yine 16. yüzyıl ortalarında Buhara’da üretilen elyazmalarına bakıldığında, altın serpiştirilmiş (zerefşanlı) renkli kâğıtların kullanıldığı görülür. Buradaki zerefşanlı kısımlar, kâğıdın bordürüyle sınırlı kalmıştır (Titley 1983: 241).

İslamî elyazmalarında kâğıdın üretim ve hat, tezhip, nakışa uygun hale getirilmesini gösteren bulabildiğimiz en erken örnekler, Timurlu dönemine, 15. yüzyıl sonuna tarihlendirilmektedir. İran edebiyatında hamse geleneğini başlatan ünlü şair Nizâmî’nin (ö. 1214?) *Hamsesi*’nde üçüncü mesnevi olarak yer alan *Leylâ vü Mecnûn*’dan “Leylâ ile Mecnûn’u okulda (medresede)” gösteren bu sahnelerde, öğrenciler hocaların gözetiminde, kâğıdın yazı ve çizime uygun hale getirilmesi için çalışma yaparken betimlenmiştir. Metinde, on yaşına gelen, güzelliği halk arasında bilinen Kays’ın, mektep zamanı geldiğinde bir hocaya teslim edildiği, mektepte birçok çocukla arkadaş olduğu, her çocuğun öğrenme ümidi ve ceza korkusuyla okuyup çalıştığı, erkek çocukların yanı sıra kız öğrencilerin de bu sınıfta yer aldığı, ardından Kays ile Leylâ’nın birbirini görünce ilim öğrenmek yerine sevgi peşine düştükleri, diğerleri ilimden bir yaprak okurken onların sevgi teneffüs ettikleri anlatılır (Nizâmî 2001: 64-67). Nakkaşlar bu sahneyi canlandırırken bir medrese içinde hoca ve kız-erkek öğrencileri okuma-yazma faaliyetleri içinde, bazen dinlerken bazen de falaka ile cezalandırılırken kalabalık bir kompozisyon

9 Titley, mühreleme işleminde İran’da kristal, Hindistan’da akik, Osmanlı’da ise oniks taşı (damarlı akik) kullanıldığını belirtir (Titley 2003: 241).

10 Tezhip sanatında varak altının ezilerek jelatin eriği ile karıştırılması sonucu zermürekkebe hazırlanır. Bunun yoğunluğu dereceli olarak kullanılarak gölgeli bir tezyinat oluşturulmasına halkârî denir (Derman 1997: 365-367).

11 Ebru, kitreli su üzerine serpilen boylarla bezenmiş kâğıda ve bunu hazırlama sanatına verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için Bkz (Derman 1994: 80-82).

içinde betimlemişlerdir. Metne bağlı kalarak bir okul ortamını hünerlerine göre yansıtmışlardır. Ancak bu sahnelerde dikkati çeken ayrıntı, nakkaşlar çok iyi bildikleri ve çoğunun da uyguladığı bir yöntem olan kâğıdın âharlanması işlemini, metinde böyle bir anlatı olmamasına rağmen tasvir etmeleridir. Nakkaş bir kalıp olarak en çok, âharlı kâğıdı mührü tahtası üzerine yatırarak mührüleyen öğrenciyi kompozisyonuna dahil etmiştir.

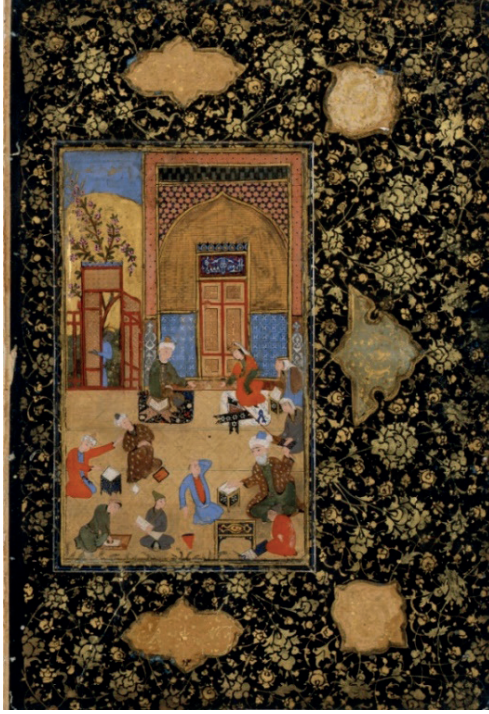
Resim 6. Leylâ ile Mecnûn Okulda, *Nizâmî Hamsesi*, BL, Or 6810, y. 106b, Herat, 1490-99.

(http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_6810_f030v)

Aka Mirâk (1520-1576) ve Behzad'a (ö. 1535-36?) atfedilen bu resimde, Leylâ ile Mecnûn okulda gösterilmiştir. Elyazması muhtemelen Miranşah'ın (1366-1408) oğlu Semerkant'ın hükümdarı Sultan Mirza Barlas'a takdim edilen 1495 tarihli nüshadır. Burada hem iç mekânın hem de dış mekânın birbiriyle bağlantılı olarak gösterilmesi, iç mekânda Leyla Mecnun, hoca ve öğrenci figürleri yer alırken, dış mekânda daha çok gündelik yaşam sahnelerinin kesitler halinde vurgulanmış olması, son dönem Timurlu resminde Herat üslubunun karakteristik özelliklerini bize yansıtır¹² Nakkaş burada hikâyenin ana kahramanlarını geri plana alarak, okul yaşantısını tüm gerçekliğiyle yansıtmak istemiştir (İnal 1995: 147).

12 Cambridge Fogg Sanat Müzesi'nde bulunan 1486 tarihli Sadi'nin Gülistanı adlı eserdeki bir okul sahnesinde de benzer bir kompozisyon kurulmuştur. Görseli için Bkz. İnal 1995: 147, R. 83.

Safevî döneminde hazırlanan 1513 tarihli diğer bir Nizâmî kopyasında ise yine mühre yapan genç öğrenci, sayfanın sol alt kısmında görülür.

Resim 7. Leylâ ile Mecnûn Okulda, *Nizâmî Hamsesi*, PAM, 72.37.1, 1513 civ.

(<http://portlandartmuseum.us/mwebcgi/mweb.exe?request=record;id=13012;type=101#>)

1525-26 tarihinde Safevî döneminde hazırlanan diğer Nizâmî kopyasında, İranlı nakkaş Şeyhzade benzer bir kompozisyonla kâğıdı mühreleyen ve çizim yapan öğrencileri, günlük yaşamdan kesitlerle tasvir etmiştir. Öğrenci resmin alt kısmında bütün dikkatini işine vermiş, diğer figürlerden bağımsız olarak gösterilmiştir.

Resim 8. Leylâ ile Mecnûn okulda, 1524-25, Herat, Şeyhzade, MET. 13.228.7.7, y. 129 (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/446603>)

1529-30 tarihinde hazırlanan CBL nüshasında, Leylâ ile Mecnûn bu kez resmin merkezine alınmış, hemen sağ üst köşede, diğer öğrencilerden ayrı konumlandırılan ve yaptığı işin zorluğundan dolayı başlığını çıkarıp yanına koymuş olan öğrenci figürü, güç kullanarak tahta üzerindeki kâğıdı mührelemekle meşguldür.

Resim 9. Leylâ ile Mecnûn okulda, *Nizâmî Hamsesi*, CBL, Per 196, 135b, 1529-30

(Minovi 1960: 57-59, R. 27)

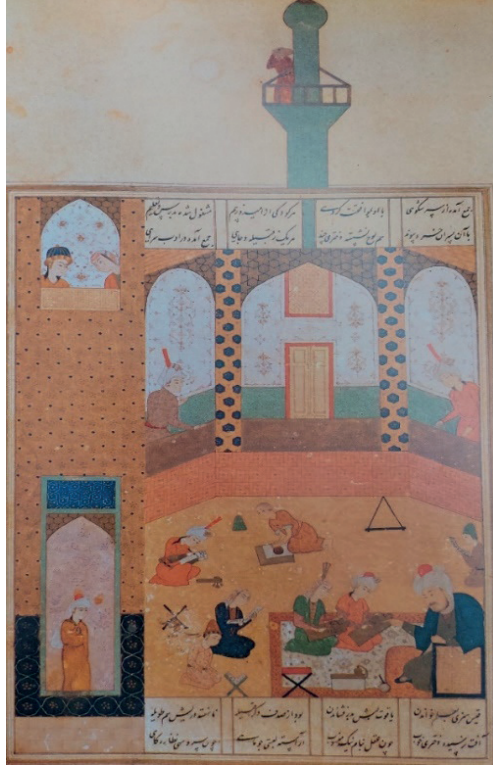

Resim 9'dan ayrıntı © The Trustees of the Chester Beatty Library, Dublin. CBL Per 196 f.135b

(<https://chesterbeattyconservation.wordpress.com/tag/tima/>)

Safevî döneminde 1543-44 tarihinde Şiraz'da hazırlanan bir kopyada¹³ medresenin sağ alt köşesine diğer figürlerden büyük olarak betimlenen hoca, eliyle Leyla ve Mecnun'a yaptıkları çizimi işaret ederken, arka planda öğrencilerden bazıları kağıtlara yazarken, bazıları okurken, bazıları da dinlerken gösterilmiştir (Kerimov 1983: 51). Burada da mühre işiyle meşgul olan öğrenci için aynı ikonografik kalıp kullanılmıştır. Yalnız burada öğrenci resmin merkezine alınmıştır.

13 Nizâmî Hamsesi, Leyla ile Mecnun okulda, IOS, D-212, y. 127 (Kerimov 1983: 52)

Resim 10. Leylâ ile Mecnûn okulda, *Nizâmî Hamsesi*, 1543-44, Şiraz, IOS, D-212, y. 127 (Kerimov 1983: 52)

1545-55 civarına tarihlendirilen resimde, nakkaş kalabalık bir kompozisyon yaratmıştır. Eyvanın içinde merkezde hoca, Leylâ ile Mecnûn üçlüsü, etraflarında öğrenciler farklı etkinlikler yaparken gösterilmiştir. Burada diğer figürlerden daha küçük, sanki araya sıkıştırılmış gibi, başlıksız mühre yapan öğrenciyi yerleştirmiştir.

Resim 11. Leylâ ile Mecnûn Okulda, *Nizâmî Hamsesi*, LACMA M.73.5.560, 1545-1555 civ, Şiraz

([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Layla_and_Majnun_at_School; Page from a Manuscript of the Khamsa of Nizami LACMA M.73.5.560.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Layla_and_Majnun_at_School;_Page_from_a_Manuscript_of_the_Khamsa_of_Nizami_LACMA_M.73.5.560.jpg))

Şah Tahmasp'ın hükümdarlığında hazırlanmış olan albüm yaprağındaki okul sahnesi¹⁴ 1550 civarında Mir Seyyid Ali (1510-1572) tarafından yapılmıştır. Resimde, kâğıt üretiminde çalışan ve resim yapan öğrenciler faaliyet halinde gösterilmiştir (Grabar 2009: 36) Eyvanın içinde falakaya yatırılmış hocası tarafından dövülen bir öğrenci, hazırlanan resimli el yazmalarını inceleyen yönetici ya da hükümdar, el pençe kapıda bekleyen hizmetli, eyvanın dışında bahçeye ve köşkün önüne dağılmış öğrenci ve hocaları ile, çeşitli köşelerde kâğıt üretiminin farklı aşamaları canlandırılmıştır. Üst köşede ağacın altında, kazanda kâğıt hamuru hazırlayıp ve yoğurulan kâğıt hamurlarını açma işiyle meşgul olanlar, sağda eyvanın önünde kâğıt aharlama, mühreleme ve yazma işiyle meşgul olanlar, en altta ise tekneden çıkardıkları boyanmış ıslak kâğıt yapraklarının ipe asılıp kurutma işlemi ile meşgul olanlar betimlenmiştir. Birçok araştırmacı tarafından *Nizâmî Hamsesi*'nin Safevi saray nüshasından ayrı bir sayfa olduğu düşünülen bu minyatür, Mir Seyyid Ali'nin eserleri arasında önemli bir belge olarak günümüze gelmiştir (Seyyler 2002: 56-57). Buradaki kolektif çalışma, aslında kitap resimlemeciliğinin her aşamasında

14 1550, Kazvin, Mir Seyyid Ali, The Freer Gallery and Arthur Sackler Gallery, Smithsonian Institution, S. 1986.221

karşılaşılan bir durumu özetleyecek bir betimlemedir. Mühreciler, cetvelkeşler, hattatlar, katipler, nakkaşlar, müzehhipler ve mücellitler her resim atölyesinde ihtiyaç duyulan kişilerdir.

Resim 12. Okul Sahnesi, Mir Seyyid Ali, 1550 civ, Safevî dönemi, Kazvin

Arthur M.Sackler Gallery, Smithsonian Institution, Washington, DC; S1986.221

(Grabar, 2009: 36).

Resme ayrıntılı bakıldığında en çok dikkati çeken, yaprağın alt kısmında boya teknesi içine daldırdıkları kağıtları ipe asıp kurutan öğrenci ve bu işi öğreten hoca göze çarpmaktadır.

Resim 12' den Ayrıntı

15. Yüzyıldan itibaren, yaprakları boyamak için kullanılan ileri rafine teknikler yalnızca renkleri eitlendirmeyi değil aynı zamanda Çin'den alınan ve Farsça'da bulut gibi anlamına gelen *ebru* olarak bilinen bir işlem yoluyla, kâğıdı ebrulamayı ya da yapraklara altın tozu serpmeyi mümkün kılmıştır. Bir el yazması, bazen tamamen bazen de kısmen kaliteli bir kâğıda kopyalanabiliyordu. (Grabar 2009, 36-37). Bu yüzden usta ya da öğrenciler tarafından kâğıdı uygun hale getirmek büyük önem taıymaktaydı.

Kâğıt mühreleyen ğrenci tasviri nl İrani şair Câmî'nin (. 1492) *Yusuf ile Züleyha* adlı eserinde de görülür. Buhara'da 1564-65 tarihinde hazırlanan bir el yazmasında nakkaş, "Leylâ ile Mecnûn okulda" sahnesine çok benzer bir kompozisyon oluşturmuştur. Birden fazla hocanın ders verdiği medrese içinde, rahleleri üzerinde okuyan ve yazan öğrencilerin yanı sıra yine R. 8'deki gibi resmin altında mühre yapan ge tasviri, yanındaki l grup ile çok benzer tasvir edilmiştir.

Resim 13. Okul Sahnesi, Câmî, *Yûsuf u Züleyhâ*, The Nasli M. Heeramaneck Collection, gift of Joan Palevsky (M.73.5.440), Buhara, 1564-65.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:A_School_Scene,_Painting_from_a_Manuscript_of_Yusuf_and_Zulaykha_of_Jami_LACMA_M.73.5.440.jpg#/media/File:A_School_Scene,_Painting_from_a_Manuscript_of_Yusuf_and_Zulaykha_of_Jami_LACMA_M.73.5.440.jpg

Timurlu ve Safevî dönemlerinde, edebî eserlerin içinde yer alan resimlerde gösterilen bu faaliyet, Bâbürlü döneminde yerini risale metnindeki resimlere ve albümlerde sayfa kenarlarındaki süslemelere bırakmıştır. Babürlü resim sanatına bakıldığında, birçok farklı kültür ve dinin etkisinde şekillendiği söylenebilir. Özellikle Ekber Şah (1556-1605) dönemiyle birlikte sanat ve farklı dinlere tanınan bu özgürlük, kitabhânedeki farklı eserlerin resimlendirilmesine yol açmıştır. Mir Seyyid Ali ve Abdüssamed (ö. 1593), baş nakkaşlar olmak üzere, çeşitli uluslardan yüzün üzerinde nakkaş, elyazmalarını hazırlamak üzere görevlendirildiler. Bu nakkaşların çoğu Kaşmir'den, Gucerat'tan ve Pencap'tan

gelen Hindulardı ve kendi okullarında öğrendikleri geleneklerini de beraberlerinde getirmişlerdi. Başlangıçta Hint ve İnan ğeleri yan yana olduğundan *Hamzaname* gibi erken hazırlanan eserlerde Hint etkisi ağır basarken, sonrasında Ekber'in Hıristiyan dinine duyduğu ilgi ve Cizvitli rahipleri sarayına davet etmesiyle birlikte Avrupa etkisi ağır basmaya başlamıştır (Dimand 1953:48, 51). Ardından gelen Cihangir şah döneminde¹⁵ (1605-1627) de özellikle içinde ünlü nakkaşların, hattatların, mzehhiplerin resim, yazı ve tezhiplerinin bulunduğu eşsiz albümler yapılmıştır (Rad 2011:31-32, 421). Bu albümlerde karşılaştığımız tasvirlerde, albüm yaprağının kenarında, sırasıyla kitap yapımında görev alan ustalar, yaptıkları işle alakalı olan sahnelerde canlandırılarak, okuyucuya yapılan iş anlatılırken bir taraftan da kitap yapımının her aşamasında görev alan ustalar yceltirmiştir.

13. yüzyılda yaşamış İnanlı filozof ve alim Nasreddin Tusi'nin (. 1274), ahlak, toplumsal adalet ve siyaset üzerine yazdığı risalesi *Ahlak-ı Nasiri*'nin 1595 civarında Lahor'da hazırlanan bir kopyasında Babürlü saray kitabhnesi'ndeki faaliyetler hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayacak bir sahne bulunur¹⁶. Sayfa altında Sanju imzasıyla yapılan bu yaprakta, saray kitabhnesinde hattatların, nakkaşların, zanaatkarların çalıştığı bir an canlandırılmıştır.

15 Ekber ve Cihangir şah dönemlerinde Saray Kitabhanelerinde hazırlanan elyazmaları ve görevli nakkaşların isim ve üslupları için Bkz. J. M. Rogers, *Mughal Miniatures*, London, 2006.

16 AKM, 00288

Resim 14. Kütüphane, Nasreddin Tusi, Ahlak-ı Nasirî, Lahor, Babürlü Dönemi, 1595 civarı, AKM, 00288 (Richard 2010: 144).

Burada asıl dikkatimizi çeken saray kitabhânesinin bahçesinde, ona ayrılmış bölümde kâğıdın yazı ve çizime uygun hale getirilmesi için çalışan bir zanaatkârın tasviridir. Burada usta, kâğıdı mührelerken betimlenmiştir (Richard 2010: 144-145).

Resim 14'den Ayrıntı

Hindistan'da Ekber Şah ve ardından Cihangir Şah, çok sayıda minyatürlü yazma sipariŐ etmiŐler ve bu iŐ için saraylarında ustaları istihdam etmişlerdir. Kütüphaneler için üretilen bu kĞit türlerinin kalitesi yapılan iŐ için büyük önem arz etmekteydi. Pahalı bir malzeme olan ve kullanımdan önce ahar ve mühre işlemlerinden geçirilmesi gereken kĞidin, kitabhnenin yakınında üretildiği düşünülmektedir (Richard 2010: 110). Birçok İslam elyazmasında hattatlar, eĖilmiŐ olarak kĞit parlatırken tasvir edilir. nl hatta Sultan Ali, kĞidin herhangi bir kırıŐıklık kalmayana dek parlatılması gerektiğini, kĞit parlatma zemininin temiz olması ve güçlü bir el tarafından ne sert ne de yumuşak bir Şekilde temizlenmesi gerektiğini belirtmiştir (Bosch-Petherbridge 1981: 36). Parlatma uygulaması bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir.

Cihangir Şah için hazırlanan albümden bir yapraĖın¹⁷ kenarlarında, kĞit yapım işiyle uğraşan zanaatkârlar gösterilmiştir. Varak halinde ama daha çok bir bağlayıcı katılarak toz halinde kullanılan altın, tezhip sanatının en nadide eserlerinde kullanılmıştır. Halkr tezhibe yönelen ustalar, bu işin tekniğine hâkim olduklarından kitabhnede en sayĖı gören kişiler arasında yer alırdı. 16. Yüzyıldan itibaren görmeye baŐladığımız bu tezhipli dekorlar, zamanla artarak kenarlara halkârî bezemeler de eklenmiŐtir (Richard 2010: 110).

17 Berlin, PSL, Abb. S. 83, y. 18a

Resim 15. Kâğıt yapımı ile uğraşan zanaatkârlar, Cihangir Albümü'nden bir yaprak, PSL, Abb. S. 83, y. 18a

(https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN71774034X&PHYSID=PHYS_0035&DMDID=DMDLOG_0035)

Resmin alt kısmındaki figür mühre tahtası üzerinde kâğıdı parlatırken betimlenmiştir.

Resim 15' den ayrıntı

Hemen yanındaki figür kırmızı boyayı hazırlarken görülür, onun üzerindeki figür ise elindeki kâğıdı kırmızı boya ile dolu tekneye batırarak renkli kâğıt elde etmektedir.

Resim 15' den ayrıntı (Bosch-Petherbridge 1981: 39).

Mir Ali'nin hattıyla yazılan, Cihangir Albümü'nden diğer bir yaprakta, yine kâğıt yapım aşamalarını gösteren benzer bir örnek bulunur¹⁸. (Resim 15)

Resim 16. Kâğıt yapımı ile uğraşan zanaatkarlar, Cihangir Albümü, 1600 civ., FGA.1954, y. 116a

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Page_from_Jahangir_Album_with_calligraphy_Mir_Ali,_ca._1600,_Freer_Gallery_of_Art,_Washington.jpg)

1600 civarına tarihlendirilen bu yaprakta, farklı geleneklerden, estetik zevklerden ve inançlardan gelen nakkaşların bir kitabın üretim aşamasında nasıl uyumla çalıştığını da gözler önüne serer. 17. yüzyılda hazırlanan bu albümdeki yaprakta, saray kitabhânesindeki faaliyet, nakkaş tarafından canlandırılmıştır. Zanaatkârlar tarafından kitabın hazırlanması sırasında, kâğıtların üretimi, boyutlarının ayarlanması, aharlanması, mührlenmesi ve son olarak ciltlenmesinin anlatıldığı tasvirler yine sayfa kenarlarını süslemektedir.

Ayrıntılara bakıldığında bitkisel bezemenin yoğun kullanıldığı bir doğa içinde kâğıdı mühreleyen ustanın hemen önünde âharlanmış ve mührlenmeyi bekleyen bir tomar kâğıt olduğu görülür.

18 Freer Gallery, Smithsonian Institution, Washington D.C., (F1954.y. 116a), 1600 civ.

Resim 16'dan ayrıntı (Bosch-Petherbridge 1981: 36).

19. yüzyıla gelindiğinde, Hindistan'da geleneksel kâğıt yapım yöntemlerinin ve aletlerinin tanıtıldığı bir resimde kâğıt hamurunu hazırlamadan, teknede ıslatmaya, kâğıt yapraklarının kurutulmasından, aharlanmasına kadar aşama aşama kâğıt üretimi, açıklamaları üzerine yazılarak betimlenmiştir (Bosch 1981: 21).

Resim 17. 19. yüzyılda Hindistan’da geleneksel kâğıt üretimini ve aletlerini anlatan bir resim, Londra, India Office Library and Records Add Or Ms 1699, Keşmir, 1850-60 civ. (<https://blogs.bl.uk/collectioncare/2015/04/making-islamic-style-paper.html>)

Metinde yazılanlara göre kâğıt üretim işlemi aşağıdaki şekilde açıklanmıştır:

“En üstte sol kısımdaki alette, su tekerleği ittirir ve tekerlek döndükçe dibegin içine giren dövücü kol kuvvetlice kalkar ve iner. Böylece dibegin içindeki artık keten bezleri iyice ezilene kadar bu işlem devam eder. Köşedeki iki adam bir parça kumaşın iki ucunu bellerine bağlamış, keteni dövüp beyazlayana kadar yıkıyorlar. Sonrasında kurutmak amacıyla bir taşın üzerine koyup süzülünce bir kovaya alıyorlar”. Keten hamuru ve kovadaki dövülmüş keten bezi, çıkırlıklı kuyu resimde gösterilmiştir.

“Kâğıt yapımcısı suda ayrıışmış yumuşak kâğıt hamurunu alır ve portakal ağacı dallarından yapılmış ağ biçimindeki kalıpta şekillendirir. Elek yardımıyla kâğıt suyundan

arındırılır ve taşların üzerine konur, kâĝit iki tahtanın arasına yerleştirilir ve üstlerine taş konulur”

Resmin alt kısmında ortada yer alan bir tutam alt kuyruĝu kılı görülür. Bunu kâĝıdın kuruması için koyarlar. “Kaĝıtlar aĝaç dalından yapılma bir ip üzerine asılarak kurutulur. Kâĝit bir tahtanın üzerine yerleştirilir ve bir bıçakla kırılır. Kâĝıdın zerine biraz nişasta serpilerek bir tahta üzerinde mhrelenir” (Bosch 1981: 21).

Böylece geleneksel yöntemlerle üretilen bir kâĝıdın tüm yapım aşamaları, şematik bir çizimle okuyucuya tanıtılmıştır.

Sonuç

İlkaĝlardan bu yana insanoĝlu bilginin ĝrenilmesi ve oĝaltılmasında, sözlü geleneĝin yetersiz kaldıĝını görünce yazıyı icat etmiş ve birçok malzeme bu iş için kullanılmıştır. Ancak kâĝıdın keşfi ile bu süreç hem hızlanmış hem de kolaylaşmıştır. Hafif ve taşınabilir olması, üzerine kolayca yazı yazılıp silinebilmesi, kolayca saklanabilmesi hem resim hem de yazı için kullanılabilmesi, üstelik üretiminin diĝerleriyle kıyaslandıĝında daha hızlı ve bol yapılabilmesi kâĝıdı ne çıkarmıştır.

M. 4000’lerden bu yana birçok toplum kendi kültürlerinde kâĝıdın eşitleri ve üretimi ile ilgili resimleri kaydetmişler ve gelecek kuşaklara aktarmışlardır. Papirüs kaĝıdının üretimi için hasadı ve hazırlanışını Mısırlılar mezar resimlerinde nasıl canlandırdıysa binyıllar sonra Orta aĝ Avrupa’sında da keşişler ve zanaatkârlar elyazması resimlerde dükkanlarını, aletlerini ve üretim aşamalarını aynı duyarlılıkla betimlemişlerdir.

İslam dünyasında okumanın, dolayısıyla da kitabın önemi başta ayetlerde olmak üzere sürekli vurgulanmıştır. Bu nedenle özellikle Abbasî döneminde kuzey ve orta Mezopotamya, 12. yüzyıldan itibaren kitap resimleme merkezleri haline gelmiş ve 14. yüzyıldan itibaren ise İlhanelilerin yönetimindeki kuzeybatı İnan’a kaymıştır (Bloom 2003: 236-7). Böylece kâĝit, saray kitabhânelerinde ve imalathanelerde giderek artan bir hızda üretilerek, nakkaşlara, hattatlara ve mzehhiplere malzeme saĝlamıřtır.

Kaĝıtların retim şekli ve kalitesi ticarî ilişkileri ve kültürlerarası etkileşimi geliştirmiş, dekoratif sanatlarda yeni tekniklerin denenmesini mümkün kılmıştır. Birincil kaynaklarda, saraylarda hazırlanan dönemin tarihî ve popüler eserlerinin bu kaĝıtlar üzerine yazıldıĝı, renklerinin ve kalitesinin Timurlu ve Safevî dönemlerinde doruĝa ıktıĝı açıkça belirtilmiştir. Bu baĝlamda dönem kaynaklarını destekleyecek şekilde, nakkaş ve hattatların, bu işlemi yaparken canlandırıldıĝı resimler de Türk-İslam elyazmalarında sıklıkla karşımıza çıkar. 15. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıla kadar geçen sürede Herat, şiraz, Tebriz, Kazvin, Buhara, Lahor, Keşmir gibi birçok merkezde hazırlanan bu resimlerde, kâĝit üreten zanaatkârların ya da kâĝıdı hat, tezhip ve nakışa uygun hale getiren usta ve ĝrencilerin betimlendiĝi görülür. Bu araştırma için seçilen örneklere

bakıldığında, Timurlu'nun son döneminde Herat'ta Behzad ve ekolünün hazırlamış olduğu örneklerde, *Nizâmî Hamsesi*'nde yer alan "Leylâ ile Mecnûn okulda" sahnesi öne çıkmaktadır. Gündelik yaşam sahneleri içine yerleştirilen bu figürler, sahnenin okulda geçmesi dolayısıyla daha çok öğrenci olarak karşımıza çıkmakta ve elyazmaları için kâğıdın hazırlanmasında pratik yaparken gösterilmektedirler. Nakkaşlar ikonografik kalıp olarak başında sarığı bulunmayan, ana kahramanlardan ayrı bir yerde, canla başla âharlanmış kâğıdını mühreleyen figürü tekrar etmişlerdir. Aynı kalıp Özbek döneminde hazırlanan Câmî'nin *Yûsuf u Züleyhâ*'sında da karşımıza çıkar.

Bir diğer kalıp ise, medresede ya da kâğıt imalathânesinde çalışan öğrencilerin kolektif olarak kâğıt üretim aşamalarına dahil edildiği örneklerde görülür. Nakkaşın zengin kompozisyonu sayesinde, kâğıt hamurunun hazırlanmasından, boyanıp kurutulmasına kadar süren her işlem, gerçekçi bir biçimde yansıtılmıştır.

Babürlü dönemine gelindiğinde ise, saray kitabhânesindeki Hıristiyan, Müslüman, Rajput Hindusu gibi farklı kökenlere sahip nakkaşların hazırladıkları risaleler ve albüm yaprakları, bu işin bütün İslam saraylarındaki atölyelerde yapıldığını gösterir. Ayrıca kâğıt üretenlerin hemen kitabhânenin yakınında konumlandığı da kaynaklarda açıkça belirtilir. Babürlü albümlerinde tezhip içerisinde verilen kâğıt üreten ve hazırlayan zanaatkâr tasvirleri, bu ustaların resimli elyazması üretiminde ne kadar önemli bir rol oynadığını da gösterir. Aynı zamanda zanaatkârlar, kâğıt yapımında kullanılan elyaf havuzu, boya teknesi, mühre tahtası, mühre, ucu kavisli bıçak ile betimlenerek gerçekçi bir anlatım gözler önüne serilmiştir.

19. yüzyılda Hindistan'da hazırlanan bir elyazmasında ise kâğıt üretimi ve terbiyesiyle ilgili açıklamaların da resmin üzerinde yer aldığı görülür. Bütün bu tasvirler hem kâğıt üretimini hem de elyazmalarında kullanılacak olan kâğıtların nasıl işlenerek kullanıma uygun hale getirildiğini gösterir.

Kısaltmalar Listesi

AKM- Aga Khan Museum

BL- Londra, British Library

IOS- Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the USSR

LACMA- Los Angeles County Museum of Art

MET- Metropolitan Museum of Art

PAM- Portland Art Museum

PSL- Berlin, Prusya State Library

TİEM- İstanbul, Türk İslam Eserleri Müzesi

Kaynakça:

BABUR, Gazi Zahîreddin Muhammed (2006). *Baburnâme (Vekayi)*, (Çev. Reşit Rahmeti Arat), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

BAKIR, Abdulhalik (2001). “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi”, *Bellekten*, LXV (242): 75-160.

BLOOM, Jonathan, M. (2003). *Kâğıda İşlenen Uygarlık, Kâğıdın Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi*, (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul: Kitap Yayınevi.

BLOOM, Jonathan M. (2017 a). “Papermaking: The Historical Diffusion of an Ancient Technique”, *Mobilities of Knowledge*, Vol. 10, Ed. Heike Jöns, Peter Meusburger Michael Heffernan, United Kingdom: Springer Open.

BLOOM, Jonathan (2017 b). “Paper i. Paper in the Iranian World Prior to Printing,” *Encyclopædia Iranica*, online edition, Erişim Tarihi: 25.08.2017, (<http://www.iranicaonline.org/articles/paper-iran-prior-printing>)

BOSCH, Gulnar (1981). “Islamic Bookmaking: The Historical Setting”, *Islamic Bindings and Bookmarking, A Catalogue of an Exhibition*, Chicago: The Oriental Institute Museum: 1-22.

BOSCH, Gulnar- vd. (1981). “The Materials Techniques and Structures of Islamic Bookmaking”, *Islamic Bindings and Bookmarking, A Catalogue of an Exhibition*, Chicago: The Oriental Institute Museum: 23-84.

DEROCHE, Francois (1992). *The Abbasid Tradition: Qur’ans of the 8th to 10th Centuries AD (Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art)*, New York.

DERMAN, F.Ç. (1997). “Halkârî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15, İstanbul: 365-367.

- DERMAN, U. (1988). “Âhar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1, İstanbul: 485.
- DERMAN, U. (1994). “Ebru”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 10, İstanbul: 80-82.
- DERMAN, U. (2006). “Mühre”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 31, İstanbul: 527.
- DİMİND, M. S. (1953). *Mughal Painting under Akbar the Great*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin New Series, 12 (2): 46-51.
- ERSOY, Osman (2001). “Kâğıt”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 24, İstanbul: 163-166.
- FLOOR, Willem. “Paper. ii. Paper and Papermaking,” *Encyclopædia Iranica*, Erişim Tarihi: 16 Ağustos 2017, (<http://www.iranicaonline.org/articles/paper-and-papermaking>)
- GRABAR, Oleg (2009). *Masterpieces of Islamic Art. The Decorated Page From the 8th to the 17th Century*, Prestel, München, Berlin, London, New York.
- HAMEL, Christopher De. (2009). *Medieval Craftsmen. Scribes and Illuminators*, London.
- HANNAWÎ, Abdul Ahad (2012). “The Role of the Arabs in the Introduction of Paper into Europe”, *MELA Notes*, 85: 14-29
- İBN HALDUN (2020). *Mukaddime*, (Yay. Haz ve Çev. Arslan Tekin), C. II, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- İNAL, Güner (1995). *Türk Minyatür Sanatı, Başlangıcından Osmanlılara Kadar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- KADI AHMED (1959). *Calligraphers and Painters, A Treatise by Qadi Ahmad, son of Mir Munshi* (circa A.H. 1015/A.D. 1606), (İng. Çev. V. Minorsky), Washington D. C.
- KERİMOV, Kerim (1983). *Nizâmî Ganjevi: Khamsa Miniatures*, Bakü.
- MINOVI, M.- vd. (1960). *The Chester Beatty Library: A Catalogue of the Persian Manuscripts and Miniatures*. Volume II, MSS. 151-220 / ed. A. J. Arberry, Dublin: Hodges Figgis.
- MUHAMMED B. İSHAK EN-NEDİM (2019). *El-Fihrist*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Türkiye Yazma Eserleri Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- NİZAMÎ (2001). *Leylâ ile Mecnun*, (Çev. Ali Nihat Tarlan), Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- NUHOĞLU, Hidayet Yavuz (1996). “Gülzâr-ı Savâb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 14, İstanbul: 260.
- ÖZÖNDER, Hasan (2003). *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Deyimleri, Terimleri Sözlüğü*, Konya.
- RAD, A. M. H. (2011). *Iranian Masterpieces of Persian Painting*, Tahran.

RICHARD, Francis (2010). “Kitabhane: Kitabın ve Kültürün Hizmetinde Bir Kurum”, AĞa Han Müzesi Hazinesi. *Kitap Sanatı ve Hat*, İstanbul: Sakıp Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, 104-113.

SEYYLER, John, Thackson. - vd. (2002). *The Adventures of Hamza: Painting and Storytelling in Mughal India*, Washington: Smithsonian Institution.

TANINDI, Zeren (2010). “Kur’an-ı Kerim Nüshalarının Ciltleri ve Tezhipleri”, *1400. Yılında Kur’an-ı Kerim*, ed. Müjde Unustası, İstanbul: Antik A.Ş. Yayınları, 90-121.

TEKİN, Şinasi (1993). *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, Bask. H. Tuğba Çavdar, İstanbul: Eren Yayıncılık.

TITLEY, Norah (1983). Persian Miniature Painting And Its Influence On The Art Of Turkey India. *The British Library Collections*, London: British Library.

TMER, Günay (1992). “Budizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6, İstanbul: 352-360.

ÜNVER, Süheyl (1962). “15. Yüzyılda Türkiye’de Kullanılan Kağıtlar ve Su Damgaları”, *Bellekten*, XXVI (103): 739-762.

YAMAN, Bahattin (2008). *Osmanlı Saray Sanatkrları. 18. Yüzyılda Ehl-i Hiref*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

YILDIZ, Nuray (2014). *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara: TTK Yayınları.

Roma Hukukunda Çiftçi Yasaları Üzerine Bir Değerlendirme

Talat KOÇAK*

Özet

İnsanlığın tarım toplumuna geçişi İÖ 10.000-6.000 yıllar arasında Neolitik Çağ'da olmuştur. Bu dönemde tarıma geçilmesinin bir sonucu olarak suya yakın, tarıma elverişli yerlerde sabit köy yerleşmeleri görülmeye başlanmıştır. İnsanların göçebe yaşam tarzından yeni bir düzene geçmesinden dolayı bazı araştırmacılar bu olayı "Neolitik Devrim" olarak adlandırmışlardır. Tarımdaki bu ilerlemenin bir sonucu olarak devam eden süreçte hukuk alanında da çiftçilikle ilgili kanunlar meydana getirilmiştir. Çiftçilikle ilgili ilk yasa örneklerini Mezopotamya ve Anadolu Kanunlarında görmekteyiz.

Roma başlangıçta bir tarım toplumdur. Dünya hukuk tarihine önemli katkılar sunan bu medeniyette çiftçilerle ilgili kanun maddeleri bir hayli yer tutar. Bu yasalar Theodosianus ve Iustinianus hukuk külliyatında toplanarak, geç imparatorluk dönemi uygulamaları kayıt altına alınmıştır. Her ne kadar Digesta 6. yüzyılda oluşturulmuşsa da bu yüzyıla ait kanunların sayısı oldukça azdır. Kanunların geneli 2. ve 5. yüzyıllardaki hukukçuların çalışmalarını içermektedir. Çiftçi Yasaları Geç Antik Çağ'ın son hukuksal metni olan ve Ecloga adı verilen kanunların, ekler kısmında da kendine yer bulacaktır. Yasalar çiftçilerin sadece tarla, hasat ve sınır problemleriyle ilgili değildir. Vergi, büyük ve küçükbaş hayvanlar, kümes hayvanları, üzüm yetiştiriciliği, değirmenler ve tarım aletleri ile ilgili çiftçiler arasında yaşanan sorunlara çözümler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çiftçi Yasaları, Roma, Hukuk, Ecloga, Digesta

An Evaluation on the Farmer's Law in Rome

Abstract

The transition of humanity to the agricultural society was in the Neolithic Age between the years 10.000-6.000 BC. In this period, as a result of incrementation of agriculture, the fixed village settlements were started to have seen in places convenient to agriculture. Some researchers have named this event as "Neolithic Revolution" because people have left the nomadic lifestyle and past a new layout of life. As a result of this progress in agriculture, laws were formed in the field of farming. We see the examples of first laws on farming in Mesopotamian and Anatolian laws.

* Öğr. Gör. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanı, talatkocak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4030-7966

Rome is initially an agricultural community. This civilization offers significant contributions to the history of World Law. That is why you can see many law items about farmers in this civilization. These laws are collected in Theodosianus and Iustinianus Law Corpus; the late Imperial Period practices are recorded. Although the Digesta was created in the 6th century, the number of laws belonging to this century is very few. The laws in general include the work of jurists of the 2nd and 5th centuries. Farmer's Laws will also find its place in the appendices of the laws called Ecloga, which is the last legal text of Late Antiquity. Laws are not just about farmers' field, harvest and border problems. They offer solutions to the problems experienced among farmers regarding tax, cattle, poultry, grape growing, mills and agricultural implements.

Keywords: *Farmer's Laws, Rome, Law, Ecloga, Digesta*

Giriş

İnsanın toprağa galip gelmesi İÖ 10.000-6.000 yıllar arasında Neolitik Çağ'da olmuştur. Neolitik Çağ insanları avcı-toplayıcı ve göçebe yaşam tarzını büyük ölçüde terk etmiş ve "Bereketli Hilal"¹ diye tanımlanan bölgede arpa, buğday, bezelye, mercimek, keten, acı burçak, nohut gibi bitki türlerinin üretimini gerçekleştirmiştir (Kaya 2017: 44). Bu dönem çiftçileri tarım ve hayvancılıkta yeni tekniklerle üretim araçlarını kendi lehine geliştirmiştir. Neolitik Çağ'da tarım aracılığıyla başlayan bu gelişmelere bazı araştırmacılar Neolitik Devrim adını vermiştir (Childe 1944: 8; Berk, 2018: 78). Neolitik Dönemde bilinen önemli merkezlerinde başta Çatal Höyük (Konya), Hacılar (Burdur), Çayönü (Diyarbakır), Can Hasan (Karaman) gibi yerlerde yapılan kazılarda Anadolu'da günümüzde 7-8.000 yıl önce tarım yapıldığı tespit edilmiştir (Kiriş 2020: 2).

Tarımdaki bu gelişmenin neticesi olarak ilerleyen dönemlerde hukuk alanında da tarım yasaları ile ilgili kurallar meydana getirilmiştir. Çiftçilikle ilgili ilk yasa örneklerini Mezopotamya ve Anadolu Kanunlarında görmekteyiz.²

Roma toplumu başlangıçta tarımsal ev halklarından oluşmuş bir tarım toplumu olarak karşımıza çıkmaktadır (Bailey 2019: 50). Zaman içerisinde bu yapı siyasi bir organizmaya evrilecek ve çiftçi kanunları Roma Hukukunda görülmeye başlanacaktır.

Geç İmparatorluk Döneminde Çiftçi Kanunları

Roma hukuk külliyyatında tarım ve tarımsal meselelerle ilgili çok sayıda kanun maddesi vardır. Bu yasalar Theodosianus ve Iustinianus kanunlarında, geç imparatorluk döneminde uygulanmış ve devam eden süreçte Geç Antik Çağ'da da uygulamaya değer görülmüştür. Bilindiği gibi Digesta (=D), ekseriyetle 2. ve 3. yüzyıllardaki hukukçuların çalışmalarını içermektedir. Bununla birlikte 4. ve 5. yüzyıllarda yayınlanan fermanları da

- 1 Bu bereketli hilal, Akdeniz'in güney doğu köşesinden başlar. Merkezi Arabistan'ın kuzeyinde ve doğu ucu Basra Körfezi'nin kuzey ucunda bulunan yaklaşık yarım daire şeklindedir (Breasted 1916:101).
- 2 Bu yasalar için bkz. Aydın, 2017; Johns, 2018; Galanti, 1931; Karauğuz, 2018; İmparati, 1992. İlgili yasaların Roma Hukuku ile mukayeseli çalışmaları Eski Doğu ve Eski Batı Tarihi etkileşiminin ortaya çıkartılması bakımından önemlidir. Kılıç 2014: 17.

ihtiva eder. Kanunların pek azı 6. asra aittir (Buck 1982: 244). Yani çiftçi kanunları Geç Roma İmparatorluğu devri ürünüdür. Devam eden süreçte Ecloga adı verilen kanunların, ekler kısmında da kendine yer bulacaktır (Humphreys 2017: 129-139).

Çiftçi yasaları ile ilgili Codex Theodosianus'ta (=CTh) yerel olarak uygulanan kanunlar³ olmasına rağmen, Corpus Iuris Civilis'te yasalar imparatorluğun her yerinde uygulanmaya başlanmıştır. Bununla birlikte bir istisna olarak sonraki kanunnamelerde Güney İtalya'nın Roma kentinin gıda tedarikçisi olacağına dair bazı yasa maddeleri kendine yer bulmuştur (Buck 1982: 244).

Digesta'da çiftlik hayvanları ile ilgili maddeler vardır. Digesta'nın 9. Bölümü tamamıyla dört ayaklı hayvanlardan kaynaklanan anlaşmazlıklarla ilgili çözüm önerilerinden oluşmaktadır: *Eğer birisi yasadışı olarak bir başkasına ait bir köle ya da sığır cinsinden dört ayaklı bir hayvanı öldürürse, sahibine (zarar verdiği malın) bir önceki yıl elde ettiği en yüksek değeri ödemeye mahkûm edilir* denilmiştir. Kanunun devam eden kısımlarında koyun, keçi, at, katır, eşek gibi sürü içerisinde bulunan hayvanların zarar görmesi durumunda aynı cinsten tazminat ödenmesi gerektiği hükme bağlanmıştır. Bununla birlikte hukukçu Marcus Antistius Labeo⁴ domuzlarında bu hayvanlar içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak köpek, aslan ve panter, vahşi hayvan sınıfındadır. Filler ve develerin durumu ise karışıktır. Çünkü onlar çiftlik hayvanı olarak insanlara hizmet etseler de doğaları gereği vahşidirler. Kanunun ruhunda kullanım amacı burada ön plana çıkmış, kanun maddesine göre bunlar da çiftçilikle ilgili olduğu kanaati oluşmuştur (D. 9. 2. 1-2).

Geç İmparatorluk Döneminde tarım arazilerinin tek elde toplanması büyük bir sorundu. Kanunlar genelde büyük arazi sahipleriyle ilgili anlaşmazlıklarla ilgilidir. Böyle kanunların çokluğu aslında dönemin realitesini bize göstermesi bakımından önemlidir. Bütün bunlara rağmen *patronium* (patronaj)⁵ kanunlarla yasaklanmaya çalışılmıştır. Codex Iustinianus (=CJ) küçük çiftçilerin *patronium* altına girmesi aşağıdaki iki maddesinden de görüleceği üzere kesinlikle yasaklanmıştır:

1. İlahi Majestemizin bu emrinden sonra herhangi biri, dolandırmak veya kamu hizmetinden kaçmak için herhangi birinin himayesine girerse, bu amaç uğruna yaptığı

- 3 CTh 9.30.1. maddesine göre Calabria, Bruttium, Lucania, Samnium gibi şehirlerde insanların askerler, gaziler ve senatörler dışında at beslemeleri yasaktı. Takip eden 4 kanun hayvancılıkla ilgili yerel ve istisnai maddeleri ihtiva eder. Bu kanunlar sırasıyla, 30 Eylül 364, 5 Ekim 364, 21 Haziran 365, 16 Aralık 365, 1 Aralık 399 tarihlerinde çıkarılmıştır.
- 4 Marcus Antistius Labeo, İÖ 50-İS 18 tarihleri arasında yaşamış önemli bir hukukçudur. Roma Cumhuriyetinin son yıllarında dünyaya gelen Labeo, hayatının sonuna kadar cumhuriyetçi kalmıştır. "Procuilanuslar" adıyla anılan Hukuk okulunun kurucusudur. Pithana, Responsa, Epistulae isimli eserleriyle tanınır. Berger 1953: 536; Umur 1975:106.
- 5 Kanunlar önünde zayıf olanın güçlü tarafından himaye edilmesi anlamına gelir. Patronus-clients münasebeti, Hellen ve Roma dünyasının önemli meselelerinden biri olmuştur. Hami-yanaşma ilişkisi olarak değerlendirebileceğimiz bu durum, Roma'nın gücünün etkisiyle Romalı soylular vasıtasıyla değişik eyaletlerde bulunan kentler arasında yaygınlaşmıştır. Karahan, 2020: 541 Bununla birlikte küçük sürü sahipleri ve çiftçiler ticari çıkarlarını korumak adına bir koruyucu gücün varlığına ihtiyaç duydular. Nicols 2014: 282.

bağış, satış, kira veya başka bir sözleşmenin geçerliliği yoktur. Bu tür belgeleri onaylamaya cesaret eden noterler, bilerek bu tür belgeleri imzalamaya cesaret ettikleri sürece mülklerinin yasaklanmasıyla cezalandırılacaktır. Çiftçiler veya himayeye girenlerin malları, kamu hazinesine aktarılacaktır. Ancak mükellefleri kamu yararına aykırı olarak kendi korumalarına aldıkları tespit edilenler, asil dereceden iseler 100 pound (45 kilo 300 gr.) altın ve kınama cezasına çarptırılacaklar. Oysa daha mütevazı bir servete sahip olanlar servetlerini kaybetmekle cezalandırılacaklar. Ayrıca bu türden alçakça eylemleri için aracılık eden ve kötü niyetle kendi hizmetlerini sunanlar da aynı ceza ile cezalandırılacaktır.

2. Hiç kimse çiftçilere gelir veya başka bir kazanç vaadinde bulunarak hamilik sözü vermeyecektir. Eğer birisi bu kuralları ihlal ederse, hem yukarıda belirtilen cezalara maruz kalacak, hem de daha büyük bir felaketle sınanacaktır. Buna ek olarak köleler, köylüler cezalandırıldıktan sonra sahiplerine iade edilecektir. Ama eğer serbest kalırlarsa, 20 pound altın para cezasına çarptırılırlar ve bir köyde idari sorumluluğu olan on kişi tarafından dövülürler. Bütün bunlara rağmen bu faaliyete devam ederlerse sürekli olarak sürgün edilirler (CJ 11. 54. 1-2).

Codex Theodosianus'ta da patronicumla ilgili benzer yasakların olduğu aşağıdaki beş maddesinden de görüleceği üzere bilinmektedir:

1. Mısır'ın dört bir yanında bulunan çok sayıda koloninin, çeşitli yüksek mertebedeki kişileri ve hatta dukleri kendi patronajlarına aldıklarını bildirdiniz. Bu nedenle, herhangi bir kimsenin kendisine öyle büyük bir kanunsuzluğu varsaydığı ortaya çıkarsa, kişileri koruma ve boyunduruğu altına alma vaatleri durdurulmalıdır. Bunu yapan kişinin himayesindeki diğer köylüler tarafından kendi kaynaklarına ne kadar mal teslim edildiği ispatlanacak ve her şekilde vergi ödemesi ödemeye mecbur hale getirilecektir. Ayrıca, herhangi bir kişinin koruması altına böyle bir koloniyi almış gibi görünmesi durumunda, bu korumadan yoksun bırakılacağını da temin etmelisiniz.

2. Çiftçiler, eğer ki korumaya başvurmadan kaçınmaz ve cüretkâr yalanlarla kendileri için böyle bir yardım talep ederlerse, cezaya tabi tutulacaklardır. Dahası, herhangi bir kişi kendi (arazisiyle ilgili) yetkilerini verirse, bu şekilde aldığı tespit edilen kişi (ceza olarak) beş ve yirmi pound altın ödemelidir. Ayrıca alışık oldukları gibi ürünün tamamını değil, ancak yarısını alabileceklerdir.

3. Size ya da herhangi birine bağlı olan kişinin, kendi köylerini sizin korumanız altına aldığı tespit edilirse, belirlenen cezalara tabi olacaktır. Ayrıca, arazi sahipleri, iradeleri dışında dahi, emperyal kanunlara uymaya usulüne uygun olarak zorlanacak ve zorunlu kamu hizmetlerini yerine getirmeleri sağlanacaktır. Ancak, herhangi bir köyün, hamisinin veya kendi sayılarının çokluğuna güvenerek zorunlu kamu hizmetlerinin yerine getirilmesine karşı çıktığı anlaşılırsa, mantık çerçevesinde adaletin kendisi tarafından dikte edilen makul cezaya tabi tutulması gerekmektedir.

4. Herhangi bir kişi, herhangi bir çiftçiyi, ya da herhangi bir yüksek rütbeli askeri ya da eski bir valiyi, papazı veya valiyi koruması altına alırsa, daha sonra bu türden bir hukuksuzluktan vazgeçmediği takdirde, her çiftliğe sağlanan koruma için bir pound altın cezasına çarptırılması gerektiğini bilecektir. Bu nedenle, tüm insanlar bilir ki, bahsi geçen ceza sadece bu türden köylülerin korunmasını üstlenen kişilere verilmez. Aynı zamanda vergi yükümlülüklerinden kaçmak amacıyla herhangi bir kişiye sığınmaya çalışan da onu patronajı altına alan da cezalandırılır. Bu yüzden belirlenen cezanın iki katı oranında ödeme yapmak zorunda kalırlar.

5. Efendileriniz patronajı yasaklamak amacıyla diğer imparatorların adına resmen ilan edilmiş kanunları bilmelidirler. Biz ağır bir ceza ekledik. Herhangi bir kişi kendi mülklerine sahip olan çiftçilere veya köylülere hamilik sağlaması durumunda, kendi mülkleri elinden alınacak ve zarara uğrayacaklardır. Ayrıca çiftçiler de aradıkları korumaya sığınmak için kaçarlarsa kendi topraklarını da kaybetmiş sayılacaklardır.

6. Valerius, Theodorus ve Tharsacius'un soruşturmaları sona erdirilecek ve Praefectus Augustalis mahkemesinde sadece Caesarius ve Atticus'un consullükleri zamanından itibaren koruma başlığı altında arazi sahibi olmaya başlayan kişiler hakkında dava açılacak. Ancak, tüm bu kişilerin zorunlu kamu hizmetlerinin yerine getirilmesine tabi olmasına, böylece hami (koruyucu) adının tamamen kaldırılmasına karar veriyoruz. Ancak eski vergi listelerine uygun olarak, zorunlu kamu hizmetlerinden ve vergilendirmeye tabi olduğu kabul edilen kolonilerin sağladığı bilinen devlet kölelerinin ödemelerinden kendine düşen vergiyi üstlenirlerse, halen kendi statülerinde tesis edilmiş olan arsalar, eski arazi sahiplerinin kontrolünde kalabilir.⁶

Digesta'da çiftçi yasalarıyla ilgili Roma Hukukunun kayda geçen hükümlerinde ilginç detaylar vardır. Bunlardan birisi komşunun üzüm asmasının kendi çitinden içeriye taşmasıyla ilgilidir. Bununla birlikte tarımsal öneme haiz ağaçların izinsiz kullanımıyla ilgili çok sayıda hükmün Codex Iustinianus ve Digesta'da bulunması da dikkat çekicidir.⁷ Yine Digesta'da yulaf, bir kişinin tarlasından bir başka kişinin tarlasına yayılması durumunda dava konusu olabilecek, delice otu gibi zehirli bir musibettir. Devam eden maddede mayalanmış bir şarabın komşusu tarafından bozulması da ceza gerektiren bir durum olarak belirtilmiştir.⁸

6 CTh 11. 24. 1-6. Kanunlar sırasıyla 6 Şubat 360, 12 Kasım 370, 30 Eylül 395, 10 Mart 399, 25 Mayıs 399, 3 Aralık 415 tarihlerinde çıkartılmıştır. 6. maddenin ekler kısmında uzun sayılabilecek vergi müfettişlerinin, çiftçilerin usulsüz patronaj altına girmeleri karşısında uyacakları kurallar sıralanmıştır.

7 Bu yasalardan bazıları şunlardır: Komşusuyla kavga eden birisi onun ağaçlarını keserse suçlu kabul edilir. D 19. 2. 25. 4; Kiralanan arazideki ağaç köklerini kesmek yasaktır. D. 47. 7. 5; Komşunuz Aganhangelus'un bahçesinde bulunan ve büyüyen ağaç köklerinin evinizin temellerine zarar verdiğini ettiğini iddia ediyorsun. Vali, "bir ağaç başka bir evin üzerinde asılı kalırsa" ve "bir ağaç başka bir alanın üzerinde asılı kalırsa" adlı yasaların durumuna göre bu konuyu adil bir şekilde çözecektir." Mevcut kanunlar, komşunun bir ağacının istemeden dahi olsa zarar görmemesi gerektiğini gösteriyor. CJ 8.1.1. (26 Mart 224).

8 Yulaf ve şarap için D 9.2.27.14-15.

Kanunlar, Roma İmparatorluğu'nda tarıma ait vergilerin aynı olarak, tütsülenmiş domuz eti, sosis ve canlı domuz sürüsü olarak da ödenebildiğini göstermektedir. Bu vergiler Theodosianus Kanunları'nda belirtilen prosedürlere göre orada tartılıp tahsil edilirdi.⁹ Domuz tahsilat loncaları canlı domuzları Roma'ya götürür, konserve etler ise o yöredeki ambarlarda depolanır veya toplu ulaşımın başka bir yere nakledilirdi. Batı Roma İmparatorluğunun gittikçe zayıfladığı dönemde, Lucania'dan Roma'ya götürülen domuzların önemi daha da artmıştır. 452 yılına ait bir kararname domuz tahsilat loncalarına Lucania'da ve diğer güney İtalya vilayetlerinde vergi tahsil etme önceliği vermiştir.¹⁰ Kanatlı hayvan yetiştiriciliği ile ilgili de *Digesta*'da kayıtlar mevcuttur. Buna göre yabancı kuşları ağla yakalamak yasal bir çiftlik faaliyeti olarak tanınmaktaydı.¹¹

Geç Antik Çağ'ın Son Çiftçi Kanunu

İmparator 3. Leo dönemine tarihlenen yasalar manzumesi olan *Ecloga*'da çiftçi yasalarının sıralı listesi vardır. Bilindiği gibi 3. Leo *Ecloga*'da, *Corpus Iuris Civilis*'in karışık metinleri yerine daha pratik bir uygulama alanı olan hukuk kanunlarını kısaltarak bir araya getirmiştir. İlk Grekçe yasa kitabı olarak bilinen bu esere bazı tarihçiler ilk Hıristiyan yasa kitabı olarak da değerlendirmişlerdir (Freshfield 1926: 11-12). Ekler kısmında Denizcilik Kanunları, Çiftçi Kanunları, Musa Hukuku ve İmparatoriçe İrene'nin Yasa Ekleri¹² mevcuttur. Bu yasanın menşei Güney İtalya, Anadolu, Balkanlar, İstanbul'dur (Humphreys, 2015: 196). *Ecloga*'daki çiftçi yasalarının büyük çoğunluğu, Roma hukuk geleneğine uygun bir şekilde somut senaryolar ve bu senaryolara uygun görülen cezaları öneriyordu. Yasa maddeleri Theodosianus ve Iustinianus'un hazırlattığı hukuk metinlerine benzer mantık içerisinde oluşturulmuştu. Bu gerçeklik çiftçi yasalarının başlığında, Iustinianus'un kitaplarından alıntılardan meydana getirildiği yazılarak beyan edilmiştir. Çiftçi Yasası'nın tüm bölümleri, tarlaların kiralınması, tarım aletlerinin çalınması, değirmenlerin inşası, hayvanların serbest dolaşmasından kaynaklanan ziyanlarla ilgiliydi. Çiftçi Kanunu, başıboş hayvanlar ya da dikkatsiz insanlar yüzünden meydana gelen kaza sonucu oluşan hasarların nasıl karşılanacağına dair çözüm önerisi sunuyordu. Bize şimdi gereksiz detay gibi gelebilecek bu uygulamalar aslında Roma hukukunun çözüm konusunda pratikliğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Tarım toplumlarında her zaman ortaya çıkan bu tip hukuki boyutu bulunan hadiseler karşısında bu kanunlar çiftçi yasasına bir dereceye kadar evrensellik kazandırıyor (Humphreys 2017: 28; Ashburner 1912: 87).

Çiftçi yasasının uygulandığı coğrafya, kamu arazisi ile serpiştirilmiş özel mülkiyetin hâkim olduğu Roma dünyasıdır. Bu yasanın sükeleri toprak sahipleri, kiracılar, köleler ve çobanlardır. Objeleri ise tarlalar, bahçeler, üzüm bağları, çiftlik hayvanları, otlaklar

9 Codex Theodosianus'un 11. bölümü çiftçilerden alınan aynı vergilerle, 14. bölümün 4. maddesi domuz, sığır, şarap toplayıcıları ve loncaları ile ilgilidir. CTh 11.1.9 (6 Mart 365); CTh 11.1.21 (23 Aralık 385); CTh 14.4.4 (8 Ekim 367); CJ 10.16.8. (23 Aralık 385).

10 Nval (Novel Of Valentinian) 36.2. 29 Haziran 452 yılına tarihlenen mezkûr yasa maddesinde sığır ve keçi toplayıcılarının ve vergiyi domuz olarak vereceklerin bedelleri rakamlarla belirtilmiştir. 36. Maddenin tamamı çiftlik hayvanı olarak görülen domuz, sığır ve keçi toplayıcıları ile ilgilidir.

11 Kuşlar, kazlar, sülünler ve tavuklar için D 32.66; ağla kuş yakalama, D 33.7.12. 13.

12 İmparatoriçe İrene'nin yasa ekleri için Koçak 2020: 735-748.

ve ağaçlardır. Kısacası, çiftçi hukukunun dünyası karmaşık, sosyal tabakalı ve devletin büyük olduğu bir dünyadır (Humphreys 2015: 205-207).

İmparator 3. Leo Roma hukukunun yeniden formüle ederek oluşturduğu yeni kanun metinlerini, imparatorluğun kontrolünü merkezden köklerine kadar yeniden inşa etmenin bir yolu olarak görmüştür. Ayrıca, çiftçi yasasının dili, Eski ve Yeni Ahit'ten alınan imgeler ve ifadelerle doludur. Bu durum, 3. Leo ve ardıllarının dünyasında Eski Ahit düşüncesinin ve dilinin yaygınlığının bir işaretidir (Humphreys 2017: 29).

Çiftçi Yasasının Bölümleri

Yasa 85 maddeden oluşmaktadır ve oldukça anlaşılır bir dille yazılmıştır.¹³ Maddeler klasik Roma Hukuku yasaları gibi karışık değil, sıralı ve sistemlidir. Bu haliyle dönemin yargıçlarının işlerini kolaylaştırdığı düşünülebilir.

1.ve 22. maddeler arası tarlaların ekilmesi ve çiftçiler arası ilişkiler üzerinedir:

İlk madde komşu çiftçiler arasında sınır ihlallerinden bahsetmektedir. Burada çiftçilerin tarlayı sürerken ve ekim yaparken sınır ihlali yapmamaları, eğer bu yapılırsa fazladan sürülen yerden kaldırılacak üründen hiçbir pay alamayacağı net ifadelerle açıklanmıştır. İkinci ve sekizinci maddeler arası çiftçilerin tarlalarını takas etmelerini ve sınır anlaşmazlıklarını hukuki zeminde ele almıştır. Buna göre sahibinden izin almadan tarla sürmek yasaktır. Tarlaların takas işlemleri iki veya üç şahit huzurunda yapılmalıdır. İki kişi bir tarlayla ilgili anlaşmazlık yaşarsa, hakemlik yapan hâkimler bölge hakkında bir araştırma yaparlar. Eski bir sınır taşı varsa tarlanın sınırları ve kime ait olduğu bu yolla tespit edilir. Dokuzuncu ve on altıncı maddeler arası ortak ekilmiş ve kiralık tarlalarla ilgilidir. İlgili maddelere göre birisi ekip biçmek için bir maddi bedel ödemediği toprak kiralayacaksa sadece tarlayı sürer ve mahsul paylaşılır. Şayet ekin biçmek için anlaşmaya bir madde konulmuşsa kiralayan anlaşmaya uymakla mükelleftir. Bir çiftçi yarım hisseli bir toprağı ekip biçmek için alırsa ve gereken mevsimde sürmezse ama tohumları yüzeye serperse hiçbir mahsul alamaz çünkü hile yapmıştır ve toprağın sahibini kandırmıştır (Ashburner 1912: 87-88; Humphreys 2017: 129-131). On üç ve on dördüncü maddeler tarlaya ortak olan çiftçiye yaptırımları içermektedir. Kiraladığı üzüm bağında, asmalara gerekli bakımı yapmayan bir çiftçi elde edilecek üründen hisse alamaz. Bununla birlikte aynı durumdaki bir çiftçi kiraladığı araziye ekmeyip, çalışmaz ve yurt dışına giderse ceza olarak ürün miktarının iki katını ödemekle mükelleftir. Ortaklık işlerinde zaruretin bulunduğu hallerde ortaklığı yürütemeyecek çiftçinin bu durumu tarla sahibine bildirmesi elzemdir. On yedinci ve yirincinci maddeler ağaç yetiştiriciliğiyle alakalıdır. Mezkûr maddeye göre başkasının ağacını izin almadan kesen, budayan kimse bu işleri sahibinin bilgisi olmadan yaptığı için hiçbir hak iddia edemezdi.¹⁴ On sekiz ve on dokuzuncu maddeler çiftçilerin vergi mükellefiyeti ile ilgilidir. Buna göre bir çiftçi kendi toprağında ücretsiz şekilde çalışmaktan kaçarsa, kamu maliyesi tarafından boş kalan tarlalarda talepleri

13 Metnin tıpkıbasımı için Ashburner, 1910: 85-108.

14 Ashburner, 1912: 87-88 (13 ve 14. maddeler), 89 (17 ve 20. maddeler).

olanlar çalıştırılır ve çiftçi dönüce bunun için onlara ceza ödemez hükmü bulunmaktadır (Ashburner 1912: 89; Humphreys 2017: 131). Yirmi birinci maddeye göre başkasının izinsiz ev yapan ya da asma diken kişiler hakkındadır. Böyle bir durumda mal sahibi isterse yapılan evi yıkmayabilir, dikilen ürünü sökmeyebilirdi. Böyle bir durumda eşit şekilde mal paylaşılırdı. Fakat mal sahibi paylaşımına yanaşmazsa o zaman bağı sökmeye ve evi yıkmaya hakkı olurdu. Yirmi ikinci madde tarım aletlerinin çalınması durumunda uygulanacak cezayı açıklamaktadır. Bir kişi bel, tırmık, balta, budama bıçağı, orak gibi tarım aletlerini çalarsa 12 follis günlük kira ödemek durumunda kalırdı (Ashburner 1912: 89; Humphreys 2017: 132).

23. ve 55. maddeler arası genel olarak çiftlik hayvanları ile alakalı yasalardır.:

Yirmi üç ve yirmi dokuzuncu maddeler arası çobanın otlattığı hayvanın zarar görmesi durumunda uygulanacak yaptırımlarla ilgilidir. Bir çobanın otlatmak için aldığı öküzü bir kurt kaparsa, çoban malın sahibine hayvandan kalan parçaları gösterirse suçsuz kabul edilirdi. Otlatmak için alınan öküzü çoban elindeki bir aletle yaralar veya öldürürse çoban zararı karşılamak zorundadır. Fakat çoban bunu (fırlattığı) bir taşla yaparsa kasıt olmadığı için cezalandırılmazdı (Ashburner 1912: 90; Humphreys 2017: 133). İlgili maddelerde ispat aracı olarak yeminin kullanıldığını görüyoruz. Bir çoban bir çiftçiden bir öküz alırsa ve öküz kaybolursa bilerek yapmadığına ve öküzün kaybolmasıyla ilgisi olmadığına Tanrı adına yemin ederse sorumlu tutulmazdı. Fakat sonra iki veya üç güvenilir şahit tarafından yalan yere yemin ettiği ispatlanırsa dili kesildikten sonra öküzün sahibine tazminat öderdi. Bir çoban sabah bir çiftçiden bir öküz alırsa ve kaçarsa ve öküz sürüden ayrılırsa, dolaşırsa, tarlalara ve bağlara girerse ve zarar verirse çoban ücretinden yoksun olmaz fakat zararı karşılar. Birisi bir öküzün veya koyunun zilini keserse hırsız olarak kırbaçlanır ve hayvan kaybolursa o adam zararı karşılardı. Bununla birlikte hayvanların izinsiz alınması ile ilgili yasalardaki uygulamalar oldukça ağırdı. Birisi sahibinin izni olmadan eşeği, öküzü veya benzer bir hayvanı alırsa, kirası için değerinin iki katını ödemek zorundaydı. İzin alındığı durumlarda ödünç alınan hayvan ölürse, mahkeme araştırır ve araştırmaya göre hayvan iş yapılırken öldüyse kişi sorumlu olmazdı (Ashburner 1912: 90-91).

Çiftçi yasalarının otuz beş, kırk bir ve kırk ikinci maddeleri hırsızlıkla ilgili düzenlemeleri içermektedir. Başkasının samanını veya öküzünü çalmak bazı angaryaların yanında, çalınan malın iki katını ödemekle cezalandırılırdı. Sürüden bir öküz çalmaya çalışırken, bütün sürüyü kaçırıtın ve vahşi hayvanlarca sürünün telef olmasına neden olan kimsenin gözleri kör edilirdi (Ashburner, 1912: 91).

Kanunlarda kölelerin benzer suçlarda daha ağır cezalar aldığı tespit edilmiştir. Kırk beş, kırk altı ve kırk yedinci maddeler kölelerden kaynaklanan zararlara verilecek cezalarla ilgilidir. Bir köle bir ormanlıkta bir öküz, domuz veya koçu keserse sahibi tıpkı suçu kendisi işlemiş gibi için tazminat öderdi. Bir köle gece hırsızlık yaparken hayvanları sürerse ve hayvanlar vahşi hayvanlar tarafından yenirse veya kaybolurlarsa bir katil gibi asılır. Birinin kölesi sürekli gece hayvan çalıyorsa, köle asılır ve kölenin sahibi köleden

sorumlu olduğu için kaybı telafi eder (Ashburner 1912: 91; Humphreys 2017: 134-135).

Çiftçi Yasasında köpek ve domuzlarla ilgili kanun maddeleri de bulunmaktadır. Elli iki, elli dört ve elli beşinci maddeler bu hayvanlarla ilgilidir. Hasat zamanı kurulan kapanlara yakalanıp ölen, köpek veya domuz için tarla sahibi cezalandırılmaz. Birisi başkasının domuzunu veya köpeğini hapseder ve zarar verirse o kişiye hayvanların fiyatının iki katını ödemek zorundadır. Bir kimse sürüsünün korumaya çalışan bir çoban köpeğini öldürürse, köpeğin ölümünden sonra sürüye vahşi bir hayvan saldırırsa köpeğin değeriyle beraber tüm sürüdeki kayıpları da ödemek mecburiyetindedir. Çiftçi yasasındaki hayvanlarla ilgili bu maddeler, çiftlik hayvanlarının bu bakımdan eşya hukukuna tabi olduğunun bir göstergesidir (Ashburner 1912: 92; Humphreys 2017: 135).

56 ve 66. maddeler arası tarım aleti hırsızlıkları, tarım ürünlerine verilen zarar ve çiftliklerin kundaklanması ile ilgilidir.:

Örneğin birisi kendi ağaçlığında ateş yakarsa ve yangın büyürse, evlere, meyve bahçelerine hasar verirse, bunu güçlü bir rüzgârda yapmadıysa suçlanmazdı (Ashburner 1912: 92). Yasa koyucunun burada eylemin kendi arazisinde yapılması ve dış etkenlerin de hesaba katılmasına rağmen yine de cürmün gerçekleştiği senaryosundan yola çıkmıştır. Eğer bu iki durum aynı anda olmuşsa ateşi yakan arazi sahibi ceza almazdı. Bununla birlikte başkasının arazinin yamacında ateş yakan ve o araziden ağaç kesen bedelin iki katını ödemekle cezalandırılırdı.

Bağın çitini yakan birisi dövülür, eli damgalanır ve zararın iki katı para cezası kesilir. Başkasının meyveli koruklarını kesen veya alan birisinin eli kesilir ve ona pazar cezası uygulanırdı. Başkasının ekin alanına ekim zamanı girenler ve tahıl veya bakliyat demetini ya da başını çalanlar gömlekleri çıkartılıp kırbaçlanırdı. Başkasının üzüm bağına, incirliğine yemek için girenler zarar görmez. Fakat çalmak için gelirlerse ve (kırbaçlanmak için) gömlekleri çıkarılırdı. Düşmanından harman yerinde veya tohum yığnında ateş yakarak oç almaya çalışan kişi canlı canlı yakılır. Saman veya hububat kabuğu depo binasında ateş yakanların, başkasının evini gayri resmi yıkan veya başkasının çitini kullanılmaz hale getirenler, çit veya bina topraklarındaysa elleri kesilirdi. Bu yasalardan kırbaç ve adam yakma cezaları ilk dönem Roma Hukukundan itibaren uygulanan yasaklardır. Bu yasalar arasına el kesme cezasının ilk defa Ecloga ile Roma Hukukuna girdiği söylenebilir (Freshfield 1926: 11-12).

67 ve 85. maddelerin arası yukarıda saydığımız maddelerin tekrarı niteliğindedir. Üzüm bağları, köleler, hırsızlık, çoban köpeği ile ilgili yasalar diğer yasaların tekrarı gibidir. Örneğin elli dört ve elli beşinci maddelerde bulunan çoban köpeğiyle ilgili hususlar, yetmiş beşinci maddede neredeyse aynen tekrar edilmiştir. Bu bölümle alakalı özgün maddeler değirmenlerle ilgili olan yasalardır. Seksen bir ve seksen üçüncü maddeler arasını kapsayan bu yasalara göre bir kişi kamu arazisine ait bir yere değirmen inşa ederse, köylüler tarafından şikâyet edildiği takdirde, değirmenin bedeli ödendikten sonra, değirmene el konurdu. Bununla birlikte kendi arazisine değirmen yapan birisi,

tarlaları ve bağların sulanmasına engel olmadığı müddetçe faaliyetine devam edebilirdi (Ashburner 1912: 93-95).

Sonuç

Hukuk en geniş anlamıyla şahısların, devletlerin ve toplumların birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen kurallar manzumesidir. İnsanların birlikte yaşamaya başladığı en eski devirlerden itibaren hukuk kuralları oluşmaya başlamıştır. Bu birliktelik ve etkileşim çiftçiliğin yaygınlaşmasıyla kuşkusuz daha da artmıştır. Roma'nın ilk devir yapılanması tarımsal ev halkları şeklinde olmuştur. Devam eden süreçte çiftçi yasaları bu toplumda da görülmeye başlamıştır.

Roma Hukuku dünya hukuk tarihine nizam vermiş, bugün bile önemini yitirmemiş önemli hukuk ekollerinden bir tanesidir. Onun için çiftçi yasaları Roma Hukuk Külliyyatında önemli bir yer tutar. Theodosianus ve Iustinianus'un hazırlattığı hukukla ilgili eserlerde çiftçi yasalarıyla ilgili teferruat sayılabilecek ayrıntılar vardır. Codex Theodosianus, Codex Iustinianus ve Digesta'da çiftçilerle ilgili çok sayıda kanunun bulunması Roma'nın ticaretin yanında bir çiftçi toplumu olduğunun kanıtı niteliğindedir. Bununla birlikte Geç Antik Çağ'ın son hukuk derlemesi olan Ecloga'nın ekler kısmında müstakil bir çiftçi kanunun bulunması çiftçiler arası anlaşmazlıkların yargıçlar tarafından daha çabuk halledilmesine vesile olduğu düşünülebilir.

Kaynakça

ASHBURNER, W. (1910). “The Farmer’s Law I”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 30: 85-108

ASHBURNER, W. (1912). “The Farmer’s Law II (Continued)”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 32: 68-95.

AYDIN, N. (2017). *Hammurabi Yasaları*, İstanbul: Alfa Yayınları.

BAILEY, C. (2019). *Antik Roma’nın Dini* (çev. Peren Gülmez), İstanbul: Kanon Yayınları.

BERGER A. (1953). “Libeo Marcus Antistius”. Şurada: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia: 536.

BERK, F. M. (2018). “Ticari Hayata Katkı Bağlamında Yol-Medeniyet İlişkisi: Eski Çağ Anadolu Tarihinden Örnekler”. Şurada: *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, (Ed. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen), İstanbul: 69-99.

BREASTED, J. H. (1916). *Ancient Times A History Of The Early World*, Ginn and Company, Boston.

BUCK, R.J. (1982). “Roman Law and Agriculture The Evidence From San Giovanni”, *Echos Du Monde Classique Classical Views*, 25/3: 243-258.

CHILDE, G. V. (1944). “Archaeological Ages as Technological Stages”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 74, No. 1/2: 7-24.

FIGURELLA, I. (1992). *Hitit Yasaları*, (çev. Erendiz Özbayoğlu), Ankara: İtalyan Kültür Heyeti Yayınları.

FRESHFIELD E. H. (1926). *A Manuel of Roman Law the Ecloga Published by the Emperors Leo III and Constantine V of Isauria at Constantinople A. D. 726*, Cambridge: Cambridge University Press.

GALANTI, A. (1931). *Hitit Kanunları*, İstanbul: Bankalar Matbaası.

HUMPHREYS, M. (2015). *Law, Power, and Imperial Ideology in the Iconoclast Era*, C. 680-850, Oxford: Oxford University Press.

HUMPHREYS, M. (2017). *The Law of the Isaurian Era*, Liverpool: Liverpool University Press.

JOHNS, C. H. W. (2018). *The Oldest Code of Laws in the World*, Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.

KARAHAN, Ü. O. (2020). “Hellen ve Roma Dünyasında Patronus-Clients İlişkisi”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 44: 527-546.

KARAUĞUZ, G. (2018). *Hitit Yasaları*, Konya: Çizgi Kitabevi.

KAYA, M. A. (2017). *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi I*, İstanbul: Bilge Yayınları.

KILIÇ, Y., 2014. (2014). *Eskiçağ Aile Hukuku*, Konya: Çizgi Kitabevi.

KIŞIŞ ÖZ, E. (2020). *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KOÇAK, T. (2020). "İmparatoriçe İrene'nin Yasa Eklerine Göre Roma Hukukunda Kitab-ı Mukaddes İzleri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24: 735-748.

NICOLS, J. (2014). *Civic Patronage in the Roman Empire*, Leiden-Boston: Brill.

The Digest of Justinian I-II-III-IV (1985). (Latince'den İngilizce'ye Çeviren: Alan Watson), Philadelphia: University Of Pennsylvania Press.

The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions (1952). (Latince'den İngilizce'ye Çeviren: Clyde Pharr vd.), Princeton: Princeton University Press.

The Codex of Justinian (2016). (Latince'den İngilizce'ye Çeviren: Justice Fred H. Blume vd.), Cambridge: Cambridge University Press.

UMUR, Z. (1975). *Roma Hukuku Lügatı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde Zirai Faaliyetleri Etkileyen Faktörler: Küçük Asya Örneği

Ömer Can YILDIRIM*

Özet

Bu çalışma, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Küçük Asya olarak adlandırılan Anadolu'da yaşayan çiftçilerin tarımsal üretimde karşılaştıkları birtakım sorunları değerlendirmeyi amaçlar. İrdelenen faktörler, günümüz çiftçilerin karşılaştıkları ya da karşılaşılabilecekleri sorunlar ile benzerlik göstererek dönemler arası farklılığa rağmen ortak kaygılara işaret eder. Bununla beraber, Roma İmparatorluk Dönemi'nin çeşitli evrelerinde yaşamış Anadolu çiftçilerin, üretim faaliyetlerinde zirai gelişmişlik açısından modern temsilcilerine nazaran daha dezavantajlı oldukları görülmektedir. Tespit edilen unsurlar, istikrarlı olmayan doğal faktörlerin varlığının baskınlığına işaret ederken insan kaynaklı olanların daha azınlıkta olduğunu onaylar. Söz konusu üretime dair kaygıların aza indirgenmesi açısından ulaşılan veriler, çiftçilerin geleneksel veya batıl inançlar gibi birtakım önlemler ile beraber daha çok bölgesel inanç sistemlerinde yer edinen tanrılara adanmış temenni ve dilekleri içeren adakları kullandıklarını somutlar.

Anahtar Kelimeler: Roma İmparatorluk Dönemi, Zirai Üretim, Küçük Asya.

Factors Affecting Agricultural Activities in the Roman Imperial Era: The Case of Asia Minor

Abstract

This research intends to investigate some problems of agricultural production that farmers in Anatolia (also called Asia Minor) encountered in the Roman Imperial Era. The analyses of the factors revealed agricultural concerns common to both the current and the then farmers even though they are chronologically distant. Yet it is evident that the Anatolian farmers who lived back in the Roman Imperial Era were disadvantaged in comparison with their modern counterparts because the present farmers enjoy more agricultural advancements. The obtained findings suggest the predominant presence of unstable natural phenomena but a minority of human-induced factors. The data on the efforts of the farmers back then to alleviate the mentioned concerns over agricultural production indicated that, in addition to some traditional and superstitious measures, they prayed gods of their local belief systems and/or offered the gods sacrifices along with their wishes.

Keywords: Roman Imperial Era, Agricultural Production, Asia Minor.

* Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, omercanyildirim@gmail.com – omer@comu.edu.tr

Tarım, yerleşik düzene geçilen Neolitik Dönemden beri Küçük Asya'nın en önemli ekonomik faaliyetlerinden biri olmuş, bölgenin tarımsal açıdan Akdeniz'in en cömert coğrafyalarından biri olması, buraya hiç şüphesiz özel bir konum olma ayrıcalığı tanımıştır. Yörenin Roma İmparatorluk yönetim sistemine dâhil olmasıyla ortaya çıkan yeni tarımsal düzen, Türkiye'de klasik arkeolojinin en ilgi duyduğu konulardandır. Bugüne kadar Roma Dönemi'nde Küçük Asya'da tarımın farklı yönleriyle ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar, toprak yönetimi, arazi kullanımı, tarımsal/kırsal mimari, bağcılık, zeytincilik, tahıl üretimi, hayvancılık ve tarım teknolojisi gibi alanlar üzerine yoğunlaşmıştır. Buna rağmen Roma İmparatorluk Dönemi'nde Küçük Asya'da tarımsal yaşam ile ilgili bütüncül bir değerlendirmede bulunulmamıştır. Bu bağlamda çalışma, tarımsal üretimi etkileyen çok yönlü faktörlerin tanımlanması ve çiftçi nüfusunun zirai üretime dair sorun, kaygı ve mütevazı önlemlerine odaklanmaktadır.

Klasik çağlarda yaşayan insanların günümüzde de var olduğu üzere gerek kendilerini gerekse de tarımsal ürünlerini doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen birçok sorunlar silsilesi ile karşı karşıya kaldıkları olasıdır. Bu sebeple, kuraklık, sel, depresyon, yangın, insani, bitkisel ve hayvani hastalıklar gibi olumsuzlukların, niteliksel açıdan antik dönemlere ait ekolojik sorunların başlıca sebepleri olduğu önerilebilir. Söz konusu sorunlara dair aranacak cevapları, sınırlı olmak üzere antik yazarlar, birtakım epigrafik belgeler ve ilgili alana odaklanmış modern çalışmalar temelinde sınamak mümkündür.

1.İnsani Faktörler

İnsana özgü her türlü davranış biçimi, özelden genele bireylerin yaşamlarında kayda değer değişiklikler yapabilir. Dolayısıyla, böylesi bir yetinin doğa üzerinde etkisiz kalması düşünülemez. Bu bağlamda, insani faktörlerin tarımsal üretim açısından sebep olduğu olaylar örneklemelerine Strabon'un Kapadokya Kralı Ariarathes'in, Halys Nehri (Kızılırmak) üzerinde yaptırdığı baraj'ın yıkılması sonrası yaşananlar ile başlanabilir; (Strabon XII.2.8) aktarıma göre Kralın Melas Nehri'nin (Manavgat) Halys ile bağlantı yaptığı dar bir geçitte inşa ettirdiği barajın çökmesi sonucu geniş miktarda su, Kapadokya topraklarını süpürmüş, ekili alanlara zarar vermiştir. Strabon'un aktardığı ve kralın kişisel bir eğlencesi sonucu yaptırdığı ögenin, yörenin mahsullerine olan zararı dışında, insan kaynaklı bir diğer anekdotu Livius'un Roma Tarihi adlı eserinden öğrenmekteyiz. Yazar, Romalıların Pisidya topraklarında ilerlemesi esnasında konsül Gnaeus Manlius Vulso'nun, Sagalassosluların iyi niyet elçisi göndermemesi üzerine birliklerini tarlaları yağmalamak amacıyla gönderdiğini aktararak savaş durumunda tarımsal ürünlerin nasıl etkilenebileceğine dair bir tanımlamada bulunur. (Livius, Hist. 38. 15.10-11.) Biri bilmeyerek, biri ise doğrudan müdahale sayılabilecek iki kısma haricinde, Panamara Kentine ait M.S. 2-3. yüzyıllar arasına tarihlenen bir yazıtta okunan aktarım da dikkat çekicidir. (Şahin 1982: nr.311.) Aleksandros oğlu Marcus Aurelius Arrianus Arbyles ve Leon oğlu II. Andronikos kızı Aurelia Khotarion adındaki kişiler, "beklenmedik bir şekilde çıkan zeytinlik yangınından dolayı" kimsenin talip olamadığı Komyria Bayramında rahiplik-rahibelik yaptıklarından onurlandırılmıştır. Yazıtta göre kentte hiç kimsenin kutsal bir organizasyona yönetici vasfı ile katılmak istememesi zeytin ağaçlarının yanmasına bağlanmıştır; dolayısıyla yangın sebebi belirtilmemekle beraber kent zeytinliklerinin bir bütün olarak etkilendiği olasıdır. Bununla beraber, zeytin

tarlalarının aynı yerde, ardı sıra veya yan yana konumlandırılmayacağı düşünüldüğünde yangının farklı yerlerdeki zeytinliklerin bir kundaklama sonucu çıkarıldığına işaret eder. Bununla beraber, Aristo'nun Duyulmuş Hayret Verici Konular Üzerine adlı eserinde değindiği, Lydia'da yedi gün boyunca devam etmiş bir yangının varlığı, (Aristotle, De mirabilibus auscultationibus, 833 b.39.) yangınların Antik Anadolu coğrafyasına pek de yabancı olmayan bir vaka olduğunu göstermektedir.

2. Doğal Felaketler

İnsan faktörünün doğa üzerinde yaptığı tahribatların varlığını somutlayan belirteçler dışında, doğanın çok yönlü yapısı gereği tarımsal üretimin her aşamasında bir risk oluşturduğu açıktır. Yağmur veya dolu şeklindeki şiddetli yağışlar, fırtına gibi sert rüzgârlar, kuraklığa sebebiyet veren aşırı sıcaklar ve dona yol açan sert soğukların günümüzde olduğu gibi Antik Dönem Anadolu'sunda yaşamış sakinlerinin mütevazı tarımsal faaliyetlerini etkilediği beklenmelidir. Dolayısıyla, antik referanslar ve çevresel verilerin entegresine dayanan bir birliktelik temeli ile söz konusu etkilenmenin sorgulanması mümkündür. Örneğin Prokopius'un aktarımına göre, Bithynia'lılarca Drakon olarak adlandırılan, şiddetli rüzgârlar sonucu bile değişken akış doğrultusu izleyen bir nehir vardır: gerek dolambaçlı akış yuvası gerekse de ani su yükselmelerinden dolayı bölgede yaşayanlar, aynı nehri yirmi defa geçmek zorunda kalmış ve birçok insan nehirde boğularak hayatını kaybetmiştir; ayrıca söz konusu nehrin, bitki örtüsü (sazlık vb.) sebebiyle denize bağlanması güçleşirken, yaşanan şiddetli bir yağmur ardından oluşmuş sel sonucu üzüm bağları ve zeytin ağaçları kökünden sökülmüştür. (Prokopius, De aedificiis, V. 2. 6.) Prokopius'tan öğrenilen tanımlayıcı bu örnek dışında, Geç Roma ve Erken Bizans Dönemlerine ait olağanüstü iklim olaylarının kayıt altına alındığı birtakım antik referanslar da iklim temelli üretim dezavantajlarının yorumlanmasını sağlar. Örneğin, bölgesel ayırım çerçevesinde M.S. 300 ile 600 yılları arasındaki tarımsal ürünleri etkileyebilecek potansiyel iklim olayları irdelendiğinde yüksek yağışa bağlı olarak sel, kuraklık, şiddetli dolu, sert kışlar gibi etmenler ile karşılaşmaktadır. Seller açısından bakıldığında yaklaşık olarak M.S. 300 ve 311 yıllarında Anadolu'nun kuzeyinde bulunan Lykos (Kelkit) Nehri'nin sebep olduğu şiddetli bir selin varlığı kayıt altına alınmıştır. (Bartelink 1974: c60.) Taşmadan kaynaklı oluşmuş selin ortaya çıkış sebebi net olmasa da aşağıda değerlendirilecek örneklerden hareketle ya bahar mevsiminde erimiş kar suları ya da fazla yağış kökenli olması beklenmelidir. Benzer bir olay, M.S. 444 yılında Bithynia'yı etkilemiş bir sel ile de desteklenmektedir. Kayda göre, sürekli yağın yağmur sonucu nehirler yükselmiş böylelikle oluşan seller yöredeki birkaç kasaba ve çiftliğin yok olmasına sebep olmuştur. (Mommsen 1894:81.)

Yüksek yağışa bağlı olarak gerçekleşen iklim kaynaklı sel olayları haricinde üretimi etkileyen bir diğer faktör değişken atmosferik vakalardır. Söz konusu etmen, M.S. 368-369 yıllarında Kapadokya'da yaşanan kıtlık ile değerlendirilebilir. Kapadokya'daki Caesarea Mazaca Kenti piskoposu Basil Nazianzos oğlu Gregory'un aktarımına göre, yörede iklim nedeni ile kıtlık yaşanmaktadır. Soğuk fakat kuru bir kış ardından sıcak bir bahar yaşanmış, içme sularının tedarik edildiği kaynaklar kurumuş, tarlalar yağmur azlığından çoraklaşmış, ekinler büyümemiş ve toprakta kurumuştur. Piskopos'un "değerli

diğerleri” olarak belirttiği mahsullerden bir kısmı da büyüme şansı bulabilmesine rağmen yüksek sıcaklık altında kavrulmuştur. (Migne 1857.) Kuraklık bağlamında irdelendiğinde ilginç bir anekdot, M.S. 453-457 yıllarında Frigya, Galatya, Kapadokya ve Kilikya’dan Filistin’e değin uzanan coğrafyada yaşanmış vakalar ile tanımlanır. Kuraklık dolayısıyla mahsul yokluğu, bölgede yaşayan bireylerin alışagelen gıda maddeleri yerine uygun olamayan ürünleri tüketmelerine neden olmuş, bu durum da kişilerde aşırı iltihaplanma sonucu vücut şişmesi gibi ciddi sağlık problemlerinin yaşanmasına neden olmuştur. (Allen 1981:105.) İklimin tarımsal mahsullere verebileceği zarar açısından karşılaşılan bir diğer vaka doludur. M.S. 6. yüzyıl civarına tarihlenen kayda göre, Pergamon yakınlarındaki Reake adlı köy sakinleri, dolu sebebi ile bağlarında ciddi zararlara maruz kalmışlardır. (Festugière 1970.) Dolunun bitkiler üzerindeki etkisini daha özel anlatan bir başka referans da M.S. 447 yılına ait bir başka kayıttan öğrenilmektedir. Kayda göre Marmara-Trakya arası yaşanan şiddetli dolu fırtınası neticesinde birçok üzüm bağı kopma suretiyle kırılmıştır. (Monachus 1895.)

3. Salgınlar

Gerek oluşumları gerek de yayılımları çok çeşitli faktörlere bağı olan hastalıkların çiftçilerin yanında, tarımsal faaliyetlerde kullanılan hayvanların hayatlarını da olumsuz yönde etkileyerek üretim açısından bir dezavantaj sağladığı görülmektedir. Ortaya çıkışı açısından çok çeşitli ve farklı temelli olduğu kesin olan kitlesel hastalıkların başında gelen vebanın Anadolu topraklarındaki etkisinin oldukça yıkıcı olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Prokopios’un aktarımı, Konstantinopolis’te M.S. 542 yılının nisan ve ağustos aylarında veba sebebi ile günde 5000, sonra 10.000 ve sayıca katlanarak artan ölüm olaylarını tanımlamaktadır. (Prokopius Pers. II, 22,9; II 23, 1-2. 18-19.) Bununla beraber, aynı olayı değerlendiren Ephesoslu John’un benzer ölüm sayılarına dair yorumu ve toplamda 300.000’in üzerinde gerçekleşmiş vakalara yönelik kanaati dışında, kırsal kesimin ıssızlaşması, sığır, koyun, keçi ve domuz sürülerinin dağ ve ovalarda sahipsiz gezmesi, meyveleri, dallarında olgunlaştığı halde olduğu gibi duran meyve ağaçları, hasat edilememiş tahıl tarlaları ve toplanamayan üzüm bağlarına dair gözlemi, salgının hayvancılık yanı sıra tarımsal üretimdeki olumsuz etkisinin doğrudan öğrenilmesini sağlamaktadır. (Douwen ve Land 1899.) Jakob ve Agapios’un, Doğu dünyasında yaşanmış öküz ölümlerine dair bilgilendirici notları, öküzlerin ziraat açısından önemini pekiştirirken üretim açısından yaşanmış olumsuzluklara da tanıklık eder. Bu bağlamda, Justinianus’un 26. yılında (M.S. 551-552) yaşanan sığır ölümlerinden dolayı tarlalar sürülememiş, bazı şanslı kişiler ise tarlalarını temin edebildikleri eşek veya atlar ile sürmek zorunda kalmışlardır. (Patlagean 1977.)

4. Depremler

Küçük Asya topraklarının etkin deprem kuşağı üzerinde yer almasından, bireylerin, günümüzde olduğu üzere Antik çağların farklı dönemlerinde de mal ve can kaybına uğradığı olasıdır. Antik referansların yanında arkeolojik materyal ve modern bilim dallarının sağladığı veriler yardımı ile sınanabilen sarsılmaların, arkaik tarımsal faaliyetleri etkilemiş faktörlerden biri olduğu önerilebilir. Örneğin, M.S 115 yılı 13 Aralık günü meydana gelmiş Antiokhia depremini (Modern sismik araştırmalara göre

9 şiddetinde) tanımlayan Nikaialı tarihçi ve devlet adamı Lucius Cassius Dio, ağaçların köklerinden söküldüğünü, insanların çoğunun yapılarla ait enkaz ve sütunların altında ezildiğini, çıkarılamayanların açlıktan öldüğünü, kurtarılabilen insanlardan çoğunun ise birçok uzvunu kaybettiğini aktarır. (Dio Cassius, Hist. LXVIII.24.1 vd.) Cassius'un özellikle depremin insanlara verdiği fiziksel zarar açısından vurguladığı betimleme, bu felaketin tarımsal iş gücünü ne yönde etkileyebileceğine dair geniş bir yelpaze aralar; çünkü kentte veya kırsal kesimde yaşayanları ayırım yapmadan etkileyen depremin toprak sahiplerinden toprağı işleyen işçilere ve hatta mahsulü alacak tüccarlara kadar tarımsal üretimde doğrudan veya dolaylı katkı sağlayacak herkesi etkileyebilme ihtimaline sahip olabileceği düşük bir olasılık değildir. İş gücü kaynaklarının yanında sulama sistemleri hasarlarının da bir dereceye kadar dezavantaj yaratabileceği ihtimali dışında, depremin tarım açısından uzun süreli tesirinin yorumlanacağı diğer bir olgu deprem dalgalarıdır. Özellikle kıyıda bulunan kentler için kayda değer bir potansiyel olan vaka, şiddete bağlı olarak deniz sularının karaya nüfus etmesi suretiyle ekilebilir arazilerin yapısını olumsuz yönde etkileyecek bir paya sahiptir. M.S. 370 yılı civarında Akdeniz dünyasında gerçekleşen yıkıcı bir deprem, tarımsal üretimi etkileyen bu etmenin yorumlanması adına ilginç bir kapı aralar. (Telelis 2004.) Tarihi anekdota göre Persia'da bile üç şehrin yok olmasına sebep olan geniş etkili deprem, Anadolu'nun kuzeybatısını özellikle etkilemiş, Nikaia'nın tamamıyla yıkılmasına neden olmuştur. Referansta vurgulanan "şiddetli su taşkını sebebiyle çoğu Roma şehri ve şehirde yaşayanların sular altında kalması," notu, deprem ardından gerçekleşen ve kent içerisine değin nüfuz etmiş bir deprem dalgasına (tsunami) işaret etmektedir. Dolayısıyla, yaşanan geniş ölçekli zelzeleden dolayı oluşan su ilerlemesinin deniz kıyısında bulunan kentlere ait ekilebilir arazileri doğrudan etkilediği uzak bir ihtimal değildir. Bununla beraber, Kandilli Rasathanesi Deprem Araştırma Enstitüsünün tarihsel depremlere yönelik araştırmaları neticesinde tespit edilen bununla beraber tarihi kronikler aracılığı ile de doğrulanabilen veriler, Nikaia'da, M.S. 368 yılında 7 şiddetinde bir depremin varlığına tanıklık ederek, (Şahin 1987:34; <https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler>, E.T: 30.08.2021.) şiddet açısından deprem dalgasına sebebiyet verecek bu olayı somutlamaktadır. Deprem etmeninin çok yönlü tesirinin dikkat çekici bir örneklem yolu ile tanımlanmasına olanak veren deniz dalgalanmalarının yoğun bir şekilde yaşandığı bilinmektedir. Dolayısıyla, İznik Gölü'nün tatlı su karakteri sergilemesi bağlamında arazilere göreceli olarak zarar verdiği olasılığı yanı sıra, 7 şiddetinde deprem yaşayan kıyı kentlerine ait ekilebilir arazilerin bu doğa olayı sebebi ile deniz sularına maruz kaldıkları da muhtemeldir.

5. Hayvanlar

Tarım toplumlarının mesleklerini yaparken karşılaştıkları dezavantajlardan biri, emekle hayat verdikleri mahsullerine doğrudan zarar veren çok çeşitli canlılar ile mücadele olmuştur. Bilinçli bir davranış biçimi dışında, canlıların beslenme güdülere gereği verdikleri zarar, bitkinin sağlığını, elde edilecek mahsulün miktarını, ekim yapılan arazinin yapısı açısından çiftçiyi etkileyebilirdi. Küçük Asya'nın tarımsal temelini etkileyebilme yetisi açısından irdelendiğinde kentlerin finansal yanı sıra sosyal bütünlüğündeki gücün sarsılmasına neden olabilecek yabancı ve evcil canlılık çeşitliliğini üç başlık altında değerlendirmek mümkündür.

a. Çekirgeler

Günümüzde olduğu üzere tarih boyunca, sürü olarak ekinleri yemek sureti ile tarımsal mahsullere kayda değer hasarlar bırakan bu canlıların Antik Anadolu'nun farklı yörelerinde etkileri tanımlanabilmektedir. Örneğin Aelian, Hayvanların Niteliği adlı eserinde Galatya'nın doğusunda görülen çekirge istilası sonucu tahıllarda oluşmuş hasarı, yöre halkının çekirgelere karşı verdikleri önlem yöntemi ile anlatır. Yazara göre Galatyalılar, dua ederek kuşları cezbedecek bazı sunularda bulunurlar; böylelikle kuşlar bu dileğe sıcakkanlı ve dikkatli bir şekilde kulak verip yekvücut bir sürü olarak gelip çekirgeleri yok ederler. (Aelian, De Natura animalium, XVII.19.) Bununla beraber bu yöntemde gerek çekirge zararından kurtulma gerekse de inanç bağlamında duyulan kaygı dikkat çekmektedir. Şayet, Galatyalılardan herhangi bir kişi bu kuşlardan birini yakalarsa, toprak yasaları gereği kişinin suçu ölümdür; fakat kişi özrünü belirtip kuşu serbest bırakırsa, bu durum kuşları bir hırsa bürür ve kuşlar, yakalanmış kuşun intikamını almak adına sonraki çağrılışlara cevap verme tenezzülünde bulunmazlar. Anadolu'daki çekirge istilasına dair bir diğer aktarım Pausanias'tan öğrenilmektedir. Yazar, kendisinin tanık olduğu üç farklı seferde çekirgelerin Sipylus Dağı çevresine zarar verdiğini belirtmektedir. (Pausanias, Hellados periegesis XXIV.8.) Daha geç kaynaklar açısından irdelendiğinde M.S. 500 yılına tarihlenen bir kayıt, çekirge kaynaklı felaketin boyutlarına tanıklık eder. Yumurtadan çıkan sayısız çekirge larvası, güney, güneydoğu ve de doğu Anadolu'da ürün tahribatına zemin hazırlamış, mahsul eksikliği de arpa ve buğday fiyatlarının artmasına neden olmuştur. Böylelikle insanlar kıtlık sebebi ile darı ekmeye yönelmiş; fakat ekinin büyümemesi sonucunda yiyecek için mülk ve hayvanlarını satmalarına rağmen sefaletten kurtulamamışlardır. Benzer bir olağanüstü durum, M.S 580 yılı civarında Antiokhia'da yaşanan deprem sonrası, göçleri esnasında tahıl, sebze ve otları yok eden çekirge istilasının kayıt altına alınması ile de öğrenilmektedir. (Stathakopoulos 2004: 250, 317, nr. 80, 147.)

b. Sinek-kurtçuklar

Antik Dönemde varlıkları, bazı agronomist ve antik referanslarca aktarılan ekin zararlıları dışında, varoluş ve çareleri tanrısal öngörülere bağlanmış birtakım zararlı canlıların, gerekli önlemeyi sunmuş tanrılara birer epithep olarak yakıştırıldığı olgusu, bu zararlıların etkileri ile izlenebilmesini kolaylaştırır. Söz konusu tarihsel bağlam, Antik Yunan kültür etkisinin görüldüğü çoğu coğrafyada karşımıza çıkarak bu zenginliğin kapsam açısından daha kolay kavranmasına katkı sağlar. Örneğin Olympialılar, sineklerin zararlarını tanrısal bir güçle defetmek için Zeus'a, Apomyios (Sinekleri Önleyen), Myiagros (Sinek Kapan) ve Myiodes (Sinek Avcısı) olmak üzere üç unvanla; Atina ve Boeotialılar Apollo'ya Parnopios (Çekirge Avcısı), Thessialılar Herakles'e Kornopion (Çekirge Korkutan), Erythraililer ise yine Herakles'e Ipoktonos (Bağlardaki Kurtları Öldüren) unvanları ile tapınımda bulunmuşlardır. (Badson 1983:3-6.) Coğrafyacı Strabon, bu tanımlayıcı inanç gereği, Erythrai topraklarında bulunan asmalara çekirgenin zarar veremediğini aktarmaktadır. (Strabo, XIII.I.64.)

Ağaçlara zarar veren kurt zararlılardan ilginç bir anekdot, Theophrastus tarafından aktarılır. Yazara göre Kilikya civarında, kaynatıldıktan sonra yapışkan bir kıvam haline gelen bir toprak türü vardır. Yöre halkı oluşan bu bulamacı ökse macunu yerine

asmalara sürerek onları zararlı kurtlardan korur. Yazarın bilgilendirici notu Anadolu'daki zararlılara yönelik bir başka somut verinin öğrenilmesini sağlar. (Theophrastus, De lapidibus, 49.) Aynı yazarın Miletus ve Tarentum'daki zeytin ağaçlarına dair aktardığı bitki kurdu kıssası, Akdeniz dünyasında benzer mahsullerin aynı zararlı bağlamında etkilenebileceğini gösterirken Anadolu'daki başka bir haşerenin tanımlanmasını sağlar. Bu bağlamda, zeytinler çiçek açtığı anda ağaç, güneyle esen rüzgârları alıyor ve açık bir hava mevcutsa bazıları bitkinin yaprağını, bazıları da çiçeklerini yiyen kurtlar ortaya çıkar. (Theophrastus, De causis plantarum, V.10.2-3.)

c. Diğerleri

Doğada özgür veya basit ağıllarda yaşayan memeli hayvanların tarımsal ürünlere verdiği zararlar bağlamında düşünüldüğünde, özellikle mozaik sanatına yansımış olanlar ile epigrafi bilimi yolu ile öğrenilenler bu durumu somutlandırabilecek nice veri sunar. Epigrafik belge tanımlayıcılardan Hierapolis yakınlarındaki Kagyetteia yerleşiminden ele geçmiş yazıt, çoban ve bağ sahipleri arasındaki çatışmaya tanıklık ederken, memeli hayvanların ekili arazilere verdiği zararların da öğrenilmesini sağlar. (Buckler vd. 1933 (MAMA IV, 297).) Yazıt, sadece mülk sahiplerinin bağlarına girerek asmaları ile ilgilenme yetkisi verirken, gerek bağ sahibi gerekse de işlerini emanet ettikleri birinin bağlara girmiş tüm sığır ve koyunları yakalama, mülklere zarar vermeleri halinde onlara istedikleri her şeyi yapma, buna izin veren çoban şayet köle ise onu kırbaçlamaya, ayrıca arazi sahibinin sürüleri şahsi bağlara süren ve hayvanların asma dallarını kırmasına engel olmayan köle çobanın sahibinden; çoban özgür biri ise bizzat kendisinden ve de köy sorumlularından tazminat isteme hakkı tanır. Söz konusu somut örnek haricinde, dönemlerinin sanat anlayışları yansırı ait oldukları zaman diliminde var olan hayvan çeşitliliğini yansıtan bazı mozaikler üzerine, çok çeşitli canlıların, tarımsal mahsulleri yerken işlenmiş kimi sahne detayları, hayvanların bitkisel ürünlere verdiği zararın açıklanması adına detaylı bir pencere aralar. Bu olgunun sınanması adına Germanicia Antik Kentine ait bazı konutlarda kurtarma kazısı yolu ile gün ışığına çıkmış bir grup mozaik değerlendirilebilir: Kagyetteia yerleşimi yazıtında geçen hayvanların asmalara verdiği veya vereceği zarara karşı alınmış önlemler yanı sıra, bazı antik referansların aktarımları, memelilerin tarla, bağ ve bahçelerdeki olumsuz etkilerini somutlayarak Germanicia mozaiklerindeki temaları doğrular izlenimler sunar. (Yıldırım 2021: 122, Res. 5.3.)

Vergilius, Çiftçilik Sanatı adlı eserinde, tarımsal ürün yaprakları körpe iken, sığırların çitler arasında tutulmasını, mandalara, karacalara, koyunlara ve düvelere dikkat edilmesini önerir. (Virgil, Gr. II.371.) Gerçekten de söz konusu mozaik repertuarından Koridor Mozaığı olarak adlandırılmış betimin ilgili panellerinde tanımlanan bazı canlılar, yazarı haklı çıkarırcasına asmaları yerken vurgulanmışlardır. Panellerden 98x64 cm. ölçüsünde tasarlanmış örneğe göre kahverenginin farklı tonlarına sahip hafif hörgüçlü bir sığır, asma ağaçları içerisinde bulunan üzüm salkımını, diğer detay da ise bir ağaçtan meyve yerken betimlemiştir. 93x77 ölçülerindeki bir diğer panelde ise dişi bir ceylan-karacanın yerde kıvrılmış asmanın yapraklarını yerken işlenmiştir. Repertuarın ilginç bir sahnesi 97x63 cm. ölçüsündeki profilden üzüm yerken işlenen siyah bir ayı betimidir; Plinius'un ayıların tahıl, yaprak, üzüm ve meyve yiyebileceğine dair aktarımı temanın, sanatsal çeşitlilik ve kaygı yerine olağan bir durumu anlattığını göstermektedir. (Plinius,

NH, X, 93.199.) Yaşam Mozaği olarak adlandırılmış bir diğer repertuar hayvan zararlıları açısından daha farklı bir yelpaze aralar. 43x16 cm. ölçülerindeki panel, sağ ön ayağı ile üzümün dalını kavrayarak iki ayağı üstünde üzüm yiyen bir tilkiyi tanımlar. Varro, ekonomik değeri yüksek bir asma türünü tanımlarken bu üzüm türünden birinin Asya'da yetiştiğini ve insanların, bu türdeki üzümü tilkiler ile paylaştığını belirterek üzümün söz konusu mozaik panelinde olduğu gibi tilkiler tarafından yenilerek zarar gördüklerini somutlamaktadır. (Varro, Rust. VIII, 6.)

7. Mahsulleri Koruma Yöntemleri: Kutsiyet

Küçük Asya'nın Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen arkeolojik ve yazılı kaynaklar, belirli yerleşimlerdeki çiftçilerin tarımsal ürünlerini ilahi koruma temennilerine dayanan yerel panteon'lara sahip olduklarına tanıklık etmektedir. Bu kutsal peyzajda yer edinen ilahi güçler, bireylerin tarım ve tarımsal ürünlerini her türlü doğa olayına karşı koruma kaygısını anlatan epitheton'lar ile vurgulanmaktadır. Örneklerden birçoğu *ὕπερ καρπῶν* (toprak ürünlerinin bereketi), *ὕπερ σίτων* (tahılların bereketi) (Wiegand 1904:301) *ὕπερ ἀνέλων* (üzümlerin bereketi) (Drew-Bear vd. 1999:425.) gibi belirteçler ile yazılarak adanan ilahi güçten dilenen yardımı ve de duyulan korkuyu anlatır. *Υπερ*, edati ile belirtilen mülk çeşidi, kişilerin sahip oldukları hayvan veya tarımsal ürünlerin tespitini sağlarken tapınılan tanrıların kimliğini açığa kavuşturur. İlahi sununun muhtemel yararlanıcılar yelpazesi, faydalanım içgüdüsünün başka bir canlıdan bağımsız olarak Antik Yunan dininin köklü özelliği ile kutsal bir varlığa yöneliminin genel özelliğini somutlamaktadır. İlahi bir korunmaya duyulan ihtiyacı gösteren bu inanç sistemi, Küçük Asya topraklarında özellikle Frigya'da tanımlanan bir kısım adak stellerinde gözlenir. Örneğin Bithynia-Gölpazarı civarında bulunan bir adak steli Ontoraitai köyü sakinlerinin tarımsal mahsullerinin bereketi için (*ὕπερ τῶν καρπῶν*) Zeus Bronton'a adandığını anlatır. Bilecik civarından başka bir örnek ise Aeurelius adındaki bir kişinin ev halkının hayrı ve ürünlerinin verimliliği için (*ὕπερ πά[σης οἰκίας καὶ] καρπῶν*) Zeus Agathios'a, Nikaia'dan bir diğer örnek ise köy ahalisi ve hububatın bereketli olması için Zeus Kosmianus'a (*ὕπερ τῆς κόμης καὶ τῶν κατὰ ἔτος καρπῶν*), aynı yöreden bir diğer örnek de Pronnoetai Köyü'nün Zeus Bennios'a adaklarını tanımlayarak Zeus'a yönelik inancın tarım üzerindeki zenginliğinin bilinmesine katkı sağlar. (Şahin 1981:208a, nr.1083; 189b, nr.1064; 1982: 273a, nr. 1503.) Zeus'a atfedilen bu terimler dışında Roma İmparatorluk Dönemi'ni yaşayan Anadolu'nun tarımsal üretim kaygılarını direk gösteren örnekler de vardır. Örneğin Antalya Müzesi'nde etütlük eser kapsamında olup geliş yeri ve zamanı bilinmeyen bir adak yazıtından anlaşıldığı kadarı ile Silyeus oğlu Demetrios adındaki bir rahip Zeus Khalazios için bir adak sunmuştur. (Özdil 2020:490.) Zeus'a atfedilen Khalazios epitheton'u yazıtta herhangi bir tarımsal betimlemeye gidilmeden vurgulanmışsa da Kyzikos civarında bulunması gereken Thrakia Kome adındaki köyde yaşayanların *Ζεὺς Χαλάζιος Σώζων*'a adadıkları adak, Khalazios yakıştırmasının tarımla ilgili olduğunu göstermektedir. (Hasluck 1904:21-22,20-40.) Köylüler, Zeus Khalazios Sozon'a meyvelerin bol ürün vermesi ve zarar görmemesi için, çiftçilerin sağlığı ve selameti için bu adağı sunmuşlardır. Khalazios sıfatının Antik Yunancada "dolu yağması" anlamına gelen *χάλαζον* fiilinden türediği kabul edilirse, bu epitheton'un Thrakia Kome'lilerin hububatlarını dolaylı olarak etkileyecek iklimsel dezavantajlara

karşı koruma duygularının bir yansıması olduğu görülecektir. Side'de tanımlanan bir diğer örnek tahıl ürünlerinin hasat edildiği harman alanı adının Zeus'a atfedilmesi ile oluşmuş bir epitheton'u tanımlar. Zeus Halonites (Ζεὺς Ἀλωνίτης) olarak okunan isim Side ve çevresinde tahıl ürünü elde eden çiftçilerin gerek bereket gerekse de koruma kaygılarının bir sonucu olmalıdır. (Nollé 1993:274-5, nr.17.)

Değerlendirme

Tarımsal faaliyetler, Roma tarihinin İmparatorluk Dönemi sürecini yaşamış Anadolu sakinlerin besin ihtiyacı ve ekonomik refahlarının önemli bir kısmı olmuştur. Küçük veya orta ölçekli tarımsal üretim stratejileri bağlamında karşılaşılan çok yönlü etkenler, günümüz ziraat koşullarına pek de yabancı olmayan bazı belirleyiciler ile benzerdir. Üretime dair olumsuzlukların genel niteliği, geniş arazi sahipleri yanı sıra toprağı işleyen ırgat ve hatta kullanılan hayvanların bile tesir edebileceğini göstermektedir. Etki açısından geniş bir yelpazeyi karşılayan bu faktörlerin nispi açıdan kategorize edilmesi mümkün olmasa da özellikle iklim temelli olaylar ile çeşitli salgınların zirai üretim kaygılarının ana sebeplerini oluşturduğu izlenmektedir. Özellikle tarım mahsullerinin gelişim ve büyüme evrelerinde yaşanan fazla veya yetersiz yağış, dolu ve şiddetli kuraklık gibi atmosferik vakaların gerek üretim gerekse de üretim miktarında belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber, sebepleri çok yönlü olabilecek insan ve diğer canlılar arasında yaşanan salgın gibi dolaylı hususların çiftçilik meziyetini sekteye uğratacak doğrudan bir olgu kimliği kazanabileceği ihtimali dikkat çekicidir. Söz konusu ihtimal varlığını anımsatan deprem gibi doğa olayları, salgın gibi kitlesel boyutta bir etkilenim yansıtmaya da fay hatları yakınına ve üzerlerine inşa edilmiş antik kentlerdeki zirai üretim endişelerinde kayda değer bir paya sahip olmalıdır. Yabani hayvan kaynaklı unsurların neden olabileceği mahsul kaybı, süreklilik açısından devamlı değilken, evcil olanların neden olduğu tarımsal elverişsizlik daha sık karşılaşılan bir huzursuzluk sebebidir.

Sayıli antik referanstan öğrenilen tarımsal üretime dair betimlemeler, ürün ve kalitesine yönelik sorunların azaltılmasına yönelik çözümler yerine söz konusu meziyette yaşanan vakaların sebep ve sonuçları hakkındaki izlenimleri anlatır. Zirai faaliyetlerde oldukça sınırlı olarak okunan geleneksel çözümlerin sayıca az olması Romalı Anadolu sakinleri bu konudaki deneyimsizliklerini göstermemelidir; çünkü Theophrastus, Xenophon, Plinius, Varro, Vergilius, Columella, Cato, ve Palladius gibi doğa bilimcilerin bitki zararlarına karşı aktardığı geleneksel yöntemlerin 19. yüzyıl Anadolu'sunda özellikle kırsal yörelerde uygulanmış yöntemler ile benzerlik göstermesi Roma İmparatorluk Dönemi'nden bilinen bir tarımsal kültüre işaret etmelidir. Geleneksel uygulama ve uyarlamalar dışında insanların sıklıkla başvurduğu yöntemler inanç sistemleri temelli olgulardır. Özellikle irdelenen döneme ait epigrafik belgeler, çiftçilerin özellikle tanrılara adanan steller vasıtasıyla mahsullerini her türlü olumsuzluğa karşı koruma isteği usulünü benimsediklerini ortaya koyar.

Kaynakça

BARTELINK, G.J.M (1974). *La storia lausiaca* (Vita dei santi, II) Fondazione Lorenzo Valla.

BODSON, Liliane (1983). "The Beginnings of Entomology in Ancient Greece" *The Classical Outlook* 61-1.

BUCKLER, William Hepburn, Calder William M., Guthrie. William Keith Chambers (1933). *Monumenta Asiae Minoris Antiqua, IV: Eastern Asia and Western Galatia*. Manchester University Press.

Callinicus Monachus, *De vita s. Hypatii liber*, Teubneri, 1895, nr.292.

DREW-BEAR, Thomas, Thomas, Christine M., Yıldızturhan Melek (1999). *Phrygian votive steles*, The Museum of Anatolian Civilizations, Ankara.

FESTUGIÈRE, André-Jean (1970). *Vie de Theodore de Sykeon*, (SH 48, MI), Bruxelles, Société des Bollandistes, c52.

HASLUCK, Frederick William (1904). "Unpublished Inscriptions from the Cyzicus Neighbourhood". *JHS*, 24, 20-40.

TELELIS, Ioannes G., (2004). *Meteorologika phainomena sto Vizantio*, Athens 2004, nr.44

John of Ephesos, *Historiae Ecclesiasticae fragmenta*, eds W.J. van Douwen; J.P.N. Land (1899). Verhandelingen der koninglijke Akademie van Wezenschappen Af deeling Letterkunde 18

MIGNE, Jacques Paul (1857). *Basil of Caesarea*, Homilia dicta tempore famis et siccitatis Patrologia Graeca 31. 303D-28C, idem, Epist. 27, 31(1 65; 73)

MOMMSEN, Theodor (1894). MGH AA 11, *Chronica Minora* 2, Berlin, 37-108.

NOLLÉ, Johannes (1193). *Side im Altertum: Geschichte und Zeugnisse band I: Geographie-Geschichte-Testimonia Griechische und lateinische Inschriften (1-4)*. Dr. Rudolf Habelt Bonn.

ÖZDİL, Nuray Gökalp (2020). "Antalya Müzesi'nden Zeus Khalazios için Yeni Bir Adak Yazıtı", *Cedrus* 8, 2020, ss. 489-495.

PAULINE, Allen (1981). *Evagrius Scholasticus the Church Historian* (Spicilegium Sacrum Lovaniense. Etudes et Documents 41. Leuven)

STATHAKOPOULOS, Dionysios Ch., (2004). *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics.*, Routledge.

ŞAHİN, Sencer (1987). *Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)*. Teil II,3. Testimonia 1-69. Rudolf Lambert, Bonn.

ŞAHİN, Sencer (1981). *Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)-İznik 261 Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu* Teil II,1. Testimonia 701-1210. Rudolf Hambert, Bonn.

ŞAHİN, Sencer (1982). *Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)-İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu*, Teil II, Nr. 123-1597, Bonn.

ŞAHİN, Mehmet Çetin (1982). *Die Inschriften von Stratonikeia, Teil II/1: Lagina, Stratonikeia und Umgebung*, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.

YILDIRIM, Ömer Can (2021). *Roma İmparatorluk Dönemi'nde Küçük Asya'da Tarım, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).*

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yayın İlkeleri

- Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, uluslararası indekste taranan hakemli bir dergi olup, Nisan ve Ekim aylarında, yılda iki sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma ve kongre-sempozyum haberleri yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayın kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.
- Derginin dili Türkçe ve İngilizce'dir.
- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.
- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.
- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir.
- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler yer almalıdır. En az 5, en fazla 7 anahtar kelime bulunmalıdır.
- Makalelerin metni en az 5000, en fazla 10000 kelime olmalıdır.
- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.
- Gelen yazılar, Yayın Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.
- Yayın Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra en geç bir ay içerisinde dergi yönetimine ulaştırılmalıdır.
- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.
- Yazarlara telif ücreti ödenmez.
- Dergide yayımlanan makalelerin basın ve sanal yayın hakkı Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'ne aittir. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yazım Kuralları

- Yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.
- Başlık, 16 punto, koyu ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, küçük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, koyu, soyadı büyük harf ve sağa hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.
- Metin, 10 punto, tek satır aralığı ve iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası önceki 0 nk sonrası da 6 nk paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.
- Sayfa numaraları, alt bilgi içinde ortalanmış bir şekilde 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- Alıntılar, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.
- Dipnotlar, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır.

Atıflar ve Kaynakça:

Dergimiz, metin içi ve metin dışı olmak üzere iki tarz atıf ve kaynakça sistemini kabul etmektedir. Yazarlar, bu sistemlerden birini tercih etmelidir.

1. Metin Dışı Atıf Sistemi

Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde ilk yazarın soyadı verilmelidir.

Örnekler:

Kitaplar için:

Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara 1963.

Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul 1987.

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, İstanbul 2009, s.115.

Sonraki atıflarda; İnalçık, *Klasik Çağ*, s.123.

Çeviri kitaplar için:

Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (çev. Büşra E. Bahar-Günay G. Özdoğan), İstanbul 1992, s.28.

Derleme, yayına hazırlanan veya editörlüğü yapılmış kitaplar için:

Hüsni Erkan (der./haz./ed.), *Sosyal Piyasa Ekonomisinin Rekabet Boyutu*, 1992, s.44.

Derleme, yayına hazırlanan veya editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

Takashi Osawa, “Batı Göktürk Kağanlığı’ndaki Aşinaslı Bir Kağan’ın Şeceresine Ait Bir Kaynak”, *Türkler*, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s.83.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, C.III, S.9, 1939, s.101.

Çeviri makaleler için:

Ernst E. Hirsch, “İktidar ve Hukuk,” (çev. Hayrettin Ökçesiz), *Hukuk Araştırmaları*, C.2, S.3, 1987, s.44.

Yayınlanmış bilimsel bildirilere atf:

Zeynep Arat, “1970’lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi”, *Türkiye’de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 7-8 Nisan 2000*, (der. Zeynep Boratav), İstanbul 2000, s.167.

Web üzerinden kaynaklara atf:

Servet Çaycı, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>, (09.11.2008).

Yayımlanmamış tezler için:

Gürhan Kırilen, *Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmeli ve asılı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Arat, Zeynep, “1970’lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi”, *Türkiye’de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu*, (der. Zeynep Boratav), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2000, s.167-180.

Çaycı, Servet, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>, (09.11.2008).

Hirsch, Ernst E., “İktidar ve Hukuk,” (çev. Hayrettin Ökçesiz), *Hukuk Araştırmaları*, C.2, S.3, 1987, s.44-59.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa”, *Belleten*, C.III, S.9, 1939, s.99-106.

2. Metin İçi Atıf Sistemi

Makalede yapılacak atıflar, ilgili yerden hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir. Örnek: (İnalçık 2009: 46). Birden fazla kaynak gösterileceği durumlarda eserler aynı parantez içinde, en eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır. Örnek: (Uzunçarşılı 1939: 94; İnalçık 2009: 46). İki yazarlı kaynaklarda, araya tire işareti (-) konulur. İkidenden fazla yazarlı kaynaklarda ise ikinci yazarın soyadından sonra “vd.” kısaltması kullanılmalıdır. Örnekler: (Claessen-Skalnik 1993: 25), (Fei-Zhou vd. 2007: 472). Yazarın adı, ilgili cümle içinde geçiyorsa, parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir. Örnek: (2009: 46). Yazarın aynı yıl yayınlanmış iki eseri, yayın yılına bir harf eklenmek suretiyle ayırt edilir. Örnekler: (Ekrem 2008a: 54), (Ekrem 2008b: 25). Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayınlanmış olan eserleri, adların ilk harflerinin de yazılması yoluyla belirtilir. Örnekler: (Demir, A. 2003: 46), (Demir, H. 2003:

27). Ulaşılamayan bir yayına metin içinde atıf yapılırken, bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: Örnek: (Köprülü 1911: 75'ten aktaran; Çelik 1998: 25). El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif veya mütercim adından sonra [yz.] kısaltması konmalı, varak numarası örnekteki gibi belirtilmeli ve tam künye kaynakçada gösterilmelidir. Örnek: (Ahmedî, [yz.] 1410: 7b). Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. Örnek: (BCA, Mühimme 15: 25).

Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için ve kullanılır ve “DİPNOT” komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. Örnek: (İnalçık 2009: 46).

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmeli ve asıllı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Tek yazarlı kitaplar için:

OCAK, Ahmet Yaşar (2011). *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

İki yazarlı kitaplar için:

ÖZÖN, M. Nihat - DÜRDER, Baha (1967). *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

İkiden fazla yazarlı kitaplar için:

AKPOLAT, Kemal - vd. (1960). *Sezginin Gücü*, İstanbul: Güneş Yayınevi.

Çeviri kitaplar için:

İNALCIK, Halil (2009). *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan veya editörlüğü yapılmış kitaplar için:

NİZÂMÜ'L-MÜLK (1999), *Siyâset-nâme*, (hzl. Mehmet Altay Köymen), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan veya editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

GRAFF, David A. (2002). “Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629-630”, *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, (ed. Nicola Di Cosmo), Leiden: Brill, 33-71.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

GÜL, Muammer (2006). “Harezmlî Türklerin Anadolu ve Yakındoğu’daki Roller ve Tesirleri”, *Belleten*, LXX (257): 95-118.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1939). “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa”, *Belleten*, III (9): 99-106.

Çeviri makaleler için:

HAMILTON, James Russell (1997). “Tokuz-Oguz ve On-Uygur”, (çev. Yunus Koç -İsmet Birkan), *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7: 187-232.

Yayınlanmış bilimsel bildirilere atf:

ARAT, Zeynep (2000). “1970’lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi”, *Türkiye’de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 7-8 Nisan 2000*, (der. Zeynep Boratav), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 167-180.

Web üzerinden kaynaklara atf:

ÇAYCI, Servet. Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, Erişim tarihi: 2008.09.11, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>.

Yayımlanmamış tezler için:

KIRİLEN, Gürhan (2012). *Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış doktora tezi).

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies